

פסקי חכמי המערב

ימים נוראים

לקט פסקים ומנהגים מחכמי המערב זיע"א

ליקטו וערכו

יעקב עובדיה

אריאל גוזי

ראש השנה תשע"ח

הסכמת שר התורה הנר המערבי
הרב הראשי וראש אבות בתי הדין לירושלים
הגאון רבי שלום משאש זצוק"ל

עמד לפני האברך המצויין הרב יעקב עובדיה מחיפה תו' לומד בישיבת נחלת הלויים שם, ומחברתו בידו שהתחיל לחבר ספר על הלכות טריפות ומנהגי מרוקו. וראיתי שהוא מלא וגדוש מדינים אלו, מכל מה שנאמר בראשונים, וממנו שמוסיף מדיליה דבר נאה ומתקבל. וראוי הוא לסמוך ולהדר לו עזר בזה כדי שיוכל לגמור מלאכת הקודש זו שהתחיל בה וה' יטיב לטובים ולתומכים ולעוזרים לו, ועליהם תבא ברכת טוב אמן.

החזו"פ ירושלים עיה"ק תוב"ב ח"י סיון תשנ"ג לפ"ק
שלום משאש ס"ט

הסכמת הגאון הגדול, משיירי כנסת הגדולה הגאון רבי דוד עובדיה שליט"א
רבה של צפרו וחבר הרבנות הראשית בירושלים
מח"ס נתן דוד, נהגו העם ועוד

שפעת שלומים

לגפן פוריה סולת נקיה אחד מבני עליה אשר הגדיל תושיה הרה"ג מעו"מ רבי יעקב עובדיה שליט"א עיני נטלית לשמיא

לרב העלילה שיוציאנו לרויה חי ובריא למיגמר ולאגמורי
חכם עדיף !

אל ה' ויאיר לנו כשהופיע ספרו הק' "פסקי חכמי המערב" על או"ח, כי בו שמח ליבנו על העבודה הרבה שהושקעה בו באסיפת ההלכות והמנהגים מספרי רבותינו, התכנון והדר והסגנון, אשר מידו מצעדי גבר כוננו ועל אדמתו הפוריה נטע אהלי אפדנו, וכל היקר ראתה עינו ומספריהם הקדושים הביא כל עץ עושה פרי למינו, ומשיפלנו זכר לנו מ"ש בספרו נהגו העם ונתן דוד דבר הלמד מענינו, ובפרט ומספרי אבא מארי זצ"ל ראו ענינו ושמה ליבנו, אשריך רבי יעקב ואשרי החוסים בצילך העוסקים בתורת ה' תורה ציוה לנו ליעקב איש תם יושב אהלים איש חי רב פעלים, ויבא יעקב שלם עם קופתו קופת הרוכלים מקנה קנינו.

ספרך זה אינו צריך להסכמתנו, כי דעת זקנים נוחה ממנו, ויש לברך עליו ברכת שהשמחה במעונך ועוד תנוב ברנה כברוש רענן, ובתבונה תיבונן, ובספריך הברוכים תאיר עוד פניו איתנו אמן.

כסליו תשנ"ח

ע"ה דוד עובדיה ס"ט

לפי בקשתו להעיר ולהאיר אסתפק כעת רק בהערות אלו בהוספות שעתיד להדפיס ב"ה בספרי נהגו העם. וז"ן בהלכות ליל הסדר

שמעתי מי שמהסס במה שנהגו בליל הסדר שהמקדשים על כוס א' כמובן, ואחרי כן מתאחרין במה שאומרים ההגדה עד גאל ישראל עם הדקדוקים והפירושים, ובפרט אצלנו במרוקו שהיו מתרגמין בשביל הנשים כל הפיסקא של ההגדה בערבית מדוברת ועוד זמן רב מן הקידוש ועד האבילה, ולכאורה זה נגד מ"ש הרמ"א בהלכות שבת סי' רע"ג ס"ג וז"ל וצריך לאכול במקום קידוש לאלתר או שיהיה בדעתו לאכול שם מיד וכו', ומשמע שדעת המחבר מסכמת לזה ואם כי הכפ"ה שם בסוף סקכ"ט כ' משם הגור"ר דאם בדיעבד קידש ע"ד לאכול לאחר זמן אפילו עבר זמן הרבה א"צ לחזור ולקדש, והמקדש הוא ברכתו לבטלה ודלא כהג"ה ומריק"ש ע"כ, אך זה לא יגהה מזור למנהגן של ישראל להאריך בסדר ובפרט בשאלת מה נשתנה, ודוחק לומר שכ"ו היה רק בדיעבד והצרכו מהססים להמציא מדעתם סברא שגדולי הדור בדורינו היו ממהרים בהתחלה לקיים מה שפסק רבינו הרמ"א, וכ"ז דוחק. ואני שמשתי את מר אבי זצ"ל שיהיה מן המהדרין שלא תפסו בזה, ולא נחה דעתי עד שהראני בני ואו"ע החזו"ב רבי פנחס שליט"א מ"ש בזה האשל אברהם מבוטשטש שבנימוקיו להלכות פסח בסי' תע"ד שכתב לישב את המנהג, וז"ל בהג"ה ברכה אחרונה המתרגמין ההגדה ויש בודאי שיעור עיכול רכוס ראשון קודם סיום ההגדה, ורובא דרובא ששיעור עיכול תמיד גם בלי תרגום ההגדה, כי אם מיעוטה דמיעוטה דבריות שיש להם כוסות מופלגין בגידול וינם חזק הרבה, ואומרים בחיפזון עצום נראה שאין על זה שום חשש לכ"ע וכו', ומ"מ הרי מהתוה"ק הרי בעינן ושבעת כדי שביעה וגם מדרבנן בכזית וכו', שאין זה עושה מעשה לעצמו רצון

של הסתפקות ואין בדעתו לשתות עוד בדרך קבע, מה שאין כן בד' כוסות של פסח ואין גם אחד מעם בני ישראל שיהיה לו היסח הדעת מלשתות עוד וכו', וידוע לכל שאין בזה גדר שביעה בשום צד, בזה לא תיקנו גם הז"ל לברך ברכה אחרונה כלל וכו', יעו"ש שהאריך בזה וה"ה לענין אין קידוש אלא במקום סעודה שכן היא סעודת ליל פסח ומנהגינו יש לו יסוד בריר ונהיר. גם על מה שכתב משם נהגו העם על פרי האדמה חצילים לבידנג'אן, שלא נהגנו לאוכלם לא בתבתי כן במפורש אלא על פרי "מלוכיא" וכאן בא"י קורין באומיא. ע"ה דוד עובדיה ס"ט

הסכמת הגאון האדיר, משיירי כנסת הגדולה הרה"ג רבי יהושע מאמאן שליט"א

חבר ביה"ד הגדול בירושלים (לשעבר) ואב"ד רבאט וקזבלנקה מח"ס שו"ת עמק יהושע ה"ח ועוד
הסכמה והמלצה

בס"ד ובעה"ו תאריך ט"ו טבת התשנ"ח
הובא לפני הספר היקר "פסקי חכמי המערב" מלא זיו מכל אפיקים, וכשמו כן הוא על אורח חיים, וכולל בתוכו מאות פסקים ומנהגים מגאוני המערב דידן מארוקו, מהראשונים כמלאכים ע"ה ועד גאוני דורינו ה' עליהם יחיו אמן, אשר ערך בטובו ואסף משכיל לאסף ידידינו יקירינו האברך החשוב המצוין בתורה ויראה היקר בפשוטו וכמשמעו מעוז ומגדול הרב יעקב עובדיה שליט"א הוא והרבנים היקרים הנאבדים והנעימים חברי מכון אור החמה ברה כחמה, וכשמו כן הוא מאיר כחמה באור תורתם ויראתם של הראשונים כמלאכים ע"ה, ולהבדיל לחיים ארוכים הרבנים הגדולים שבאו אחריהם דור דור ודורשיו דור דור וחכמי ה' עליהם יחיו אמן, של מדינת מרוקו, מלא שו"ת יקרות אשר טרחו ויגעו ופסקו ברוח בינתם הרבה והנשגבה כיד ה' הטובה עליהם שם במדינה ההיא, שניטרה באור תורתם הקדושה והטהורה והנאורה, שמה מסומנים בשמותם אחד אחד לבית אבותם, וזכותם תהיה מגן וצינה עלינו בעדינו ובעד כל קהל ישראל אמן ואמן.

ובאמת עבודה רבה ויפה עשו הרבנים חברי מכון אור החמה הנ"ל וביגיעת כפם בן פורת יוסף, ועליהם יאמר יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך, אשריכם בעולם הזה שזכיתם לזכות את הרבים באור תורת רבותינו הראשונים כמלאכים ממש עליהם השלום, שהיו מאירים לארץ ולדרים עליה במארוקו, ואשריכם לחיי העולם הבא אחרי מאה ועשרים שנה בבריאות איתנה בעה"ז.

והואלתי לבאר שרבותינו שהיו במרוקו כולם היתה תורתם לשמה בלי פרסום ובלי פרסומת, אך ברוך ה' תורתם הקדושה והטהורה ויראתם הנשגבה הכריזו עליהם מאז ועד היום ועד בכלל והינו שותים בצמא את דיבריהם הקדושים הנאמרים לשמו יתברך כנתינתם מסיני, ולבו נא וראו בסה"ב "מלכי רבנן" כשמו כן הוא שחבר ואסף בחופניו מני"ר דגול מרביא הרה"ג מעוז ומגדול חוקר קדמוניות תפוחי זהב במשכיות ספרא רבא בישראל אור גולל אוצר חכמה ודעת הנ"ה המחבר ספר צאן יוסף ועוד הרבה ספרים יקרים כמהור"ר יוסף בן נאים זצ"ל, ושמה בספרו היקר מלכי רבנן הנז' הציב הציג לפני הקוראים חייל גדול מחו"ר מרוקו, ושמה מפורט יפה סידרא דרבנן רישא דרבנן וסיפא דרבנן מעלתן וצביונן של רבנן וכו' וכו', ובתמונתם הרוחנית באמת עבודה רבה ונפלאה עשה בבקיאות נפלאה, בזה עשה לנו טוב ממש עם החיים ועם המתים שובני עפר נפשו הטהורה תהיה צרורה בצרור החיים, וזכות הרבנים הגדולים והדגולים והנז' שמה יהי מגן וצינה עלינו בעדינו ובעד כל ישראל אחינו אמן ואמן.

וגם לרבות הספר הקדוש מלכי רבנן הנז' עוזר לאדם אשר הוא אדם מתי שיורד ברוח בינתו לסדר פסק הלכה או תשובה חשובה, כי שם אנהרין שמעתייה לדעת מי הם הרבנים הגאוני האמתיים אשר יגעו וטרחו ימים ולילות על התורה ועל העבודה, למרות עינויים ומצוקות העתים שעברו על ראשם ע"ה כידוע, ובכל זאת תורתם הקדושה היתה מגינה עליהם הגנה רבה ונשגבה ותורתם היתה משמחת אותם והיו ששים ושמחים ושבעי רצון במלחמתה של תורה, וכמ"ש לבו ולחמו בלחמי ושתו יין מסכתי.

ואסיים בברכה רבה לידידינו היקר המחבר הספר "פסקי חכמי המערב" הנ"ל משכיל לאסף הנ"ה הרה"ג המצויין רבי יעקב עובדיה שליט"א הוא וחביריו הרבנים היקרים המסולאים בפז, הלא המה חקוקים שמה בספר הנז' בראש אמיר בשמותם לבית אבותם, הקדוש ברוך הוא ישלח להם ולנו עזרו מקודש ויספיקו עוד לחבר ולערך ספרים יקרים כהנה וכהנה ויפוצו מעיונותיהם החוצה, בעזרת צורנו צור עוטה אורה ובזכות תורת הרבנים הצדיקים חסידי עליון שנחקקו שם, יהיו מגן וצינה עלינו בעדינו ובאורך ימים ושנים בטוב ובנעימים בגשמיות ורוחניות צמודים יחד בעזרת ה' ב"ה, ותורתו חיי רוחינו ונשמתנו כי הם

כלולים יחד וכמ"ש הכתוב אורך ימים בימינה ובשמאלה עושר וכבוד, בזה ובבא לאורך ימים ושנים
בבריאיות איתנה אמן כן יהי רצון מלפני בעל הרצון.
אך אמנה אני מבקש שכל אחד מהמעיינים בספר היקר פסקי חכמי המערב הנז' לפני שיפסוק הלכה למעשה
להם או לזולתם, יעשו כמיטב יכולתם לעיין במקור כי המקור הוא המאור הגדול בעולם התורה כידוע.
החותרים פה ירושלים עיר הקודש תובב"א היום ט"ו טבת התשנ"ח ליצירה בא ס' ממעמקים קראתיך ה'
לחפ"ק עם הכולל, ועוד בא ס' המלמד תורה לעמו ישראל עם הכולל וצור ישראל יראינו נפלאות ויצילנו
משגיאות ויגאלנו גאולה שלמה במהרה בימינו אמן ואמן.
עבד המלך הנאמן
רבי יהושע שאמאן נר"ו המכונה הימ"ן,
בנו ותלמידו של אותו צדיק יסו"ע הרה"ג המופלא בתורה ובחסידות כאחד מהראשונים אבן הראשה
בוצינא קדישא המלאך כקש"ת וכמוהר"ר רפאל
עמרם מאמאן זצוק"ל. וזיע"א.

הרב שלמה שלוש

הרב הראשי לחיפה ואב בית הדין הרבני חיפה

רחוב גאולה 46 חיפה
ב"ה יום בו סיון תשנ"ג
בתוך עמי הודיע נאמנה אודות האברך היקר היושב ושוקד באהלה של תורה יראת ה' היא אוצרו הרה"ג
ר' יעקב בן הרב שלמה עובדיה שליט"א מבחירי אברכי הכולל נחלת הלויים כאן בעירינו חיפה, ובא ובידו
קונטרס על הלכות שחיטה וטרפות מכל מה שאסף ולקט כעמיר מכל הגרנות חדשות וישנות מכל עבר
ומכל פינות והוסיף נפך מדיליה, נושא ונותן במלחמתה של תורה בדברי הראשונים כמלאכים מנהגי
רבותינו הקדמונים מנהגי מרוקו הלכות שחיטה וטרפות והכל באמרי נועם סדורים, כדי להעלותם על
שלחן מלכים מאן מלכי רבנן, והנני מברכו כי יהללו מעשיו בשערי תורה כי מצאו בו עזרה וביודעו
ומכירו קאמינא.
וכל העוזרים והמסיעים בידו לתמכו בתמיכה דרבנן יברכו ממקור הברכות ויזכה שיפוצו מעינותיו החוצה
ולא תצא תקלה מתחת ידו אכ"י"ר.
החותרים לכבוד התורה ולומדיה
ע"ה שלמה שלוש אב"ד חיפה

הרב אליהו אברג'ל

אב בית הדין הרבני באר שבע רב שכונת בקעה וראש ישיבת צוף דב"ש מחבר שו"ת דברות אליהו ד"ח

יום כ' אלול תשנ"ו
לכבוד הרב יעקב עובדיה שליט"א חיפה
שלום רב אחרי שים שלום טו"ב הנני לאשר בתודה והוקרה את הספרים אוצרות הפוסקים מרבותינו
חכמי המערב, דבר גדול ועצום עשית, לקבץ ולרכז פסקי רבותינו נ"ע על השו"ע בטוב טעם ודעת לבושם
הזה חכינו זה זמן רב מגלגלים זכות ע"י זכאי ויהי רצון שחפץ ה' בידך יצליח ותמשיך בפועלך הנפלא הזה
ולברך על המוגמר בעוד ספרים חשובים כהנה, ולהוי ידוע למר כמעט כל יום אני זוכה לקבל ולקנות
ספרים, אולם שמחה מיוחדת היתה לי בקבלת הספרים הנ"ל ובקריאתם.
חזק ואמץ ושכמ"ה ביקרא דאוריתא
אליהו אברג'ל

הקדמה

בסייעתא דשמיא אנו שמחים להגיש בפני הלומדים את הקובץ פסקי חכמי המערב על הלכות ימים נוראים.

בקובץ זה כדרכנו בקבצי אוצרות הפוסקים הקודמים, אנו מביאים ליקוט מפיסקיהם וחידושיהם של חכמי המערב מהספרים שברשותנו בספריית חכמי המערב שכבר אנו עמלים עליה למעלה משני עשורים, עמל של שנים רבות והוצאות מרובות, בקנית ומציאת הספרים שחלקם הובאו מכפרים נדחים בארץ ובחו"ל וחלקם מהמדיה האלקטרונית ועוד ועוד.

כדרכנו בעבודה זו בעזרת השם, אנו משתדלים שלא לאבד שום פסק הלכה שנכתב בספרי חכמי מרוקו, על כן אנו מחפשים חיפוש אחר חיפוש בתוך הספרים, אותם מאות הספרים שאצלנו.

זכינו שבכך מתגלה כמה גדול הוא המצבור של הפוסקים מחכמי המערב, היא הבאר שאינה פוסקת אשר ממנה ישקו העדרים.

והעדרים רבים מיום ליום קטנים וגדולים בעלי בתים ובני תורה אומרים מי יראנו טוב.

ובע"ה לא נשמע יותר, מי שיאמר על הלכה במרוקו דברי הבל, שלצערנו רבים וטובים מדברים על ענין ההלכה במרוקו דברי סרה, ולאחר בירור קצר עולה שכמעט ומעולם לא פתחו יותר מספרים בודדים ממאות הספרים הללו, ואיך זה יתכן שבדלי דלות כזו כבר גיבשו דעה ותפיסת עולם נגד גאונים אלו, אוי לנו שכך עלתה בימינו.

בעז"ה אנו זוכים לפתוח את ספריהם של חכמי המערב שחלקם ישנים ובלים עזובים ומנוודים ב"ה תמידים כסדרן ולדלות מהן, כי הם בשבילנו אוצר יקר מפז, ויש בהם כמו כן דברים שלא שזפתם עין אדם.

חכמי מרוקו הם נר לרגלינו, שאילולי הם היינו נאבדים בחשכת הגלות, גלות אלפי השנים.

כל הרואה קבצים אלו יפלא לראות כמה גדולה היתה ידיעתם של חכמי המערב בכל חלקי התורה, בקיאות עצומה אין סופית בש"ס ופוסקים ובספריהם של שאר חכמי ישראל, ובמיוחד מתבלטת ענוותנותם והתבטלותם של חכמי המערב לכל חכמי ישראל שאין לה אח ורע, וע"ז נאמר את הענוים חכמה.

בהגלות נגלה שהאמת היא נר לרגלם של חכמי המערב ללא כחל ושרק, וכל המטרה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא לאמיתה של תורה.

כאן המקום להודות לכל מי שסייע להוצאה לאור והפצה של הפוסקים של חכמי המערב בכל צורה שהיא שבלעדי פועלם לא היינו יכולים לעשות דבר.

הננו נושאים תפילה להשי"ת שיוכנו להמשיך לעשות עוד ועוד למען חכמי המערב מתוך בריאות שמחה ונחת.

הכותב לכבוד התורה ולומדיה
יעקב בן לאאמו"ר שלמה עובדיה

חיפה
תשע"ז

בענין שיטת הלימוד להלכה במרוקו

דרך הפסיקה

במרוקו נשתמרו כמעט בשלמות השיטות השונות בלימוד התורה שהיו בספרד לפני הגירוש¹, המעבר מספרד לצפון א השכנה שהתחיל בשנת קנ"א² והושלם בגירוש בשנת רנ"ב³ לא היה כרוך בשינויים רבים, אמנם הסיבה המוסלמית הנחשלת גרמה לירידה בקרנה של החכמה היהודית⁴.

1 שיטות הלימוד שהיו בספרד היו מגוונות, גאוני ספרד הבולטים מצד אחד הרמב"ם [גם הרי"ף היה בספרד זמן מסויים אמנם קשה לומר שהיה מגאוני ספרד] מצד שני הרמב"ן רבינו יונה רשב"א והריטב"א [תלמידי בעלי התוספות]. שיטת הרמב"ם היתה מצד אחד של המתרס מול בעלי התוספות. הבהירות של הרמב"ם והנסיון לישם הכל להלכה וכל דבר לפשט אותו. מול שיטת בעלי התוספות לפרק כל דבר לגורמים ולהקשות עליו קושיות רבות מהרבה מקומות ולתרוץ תירוצים חריפים, היו שני קטבים בלימוד התורה, לעומת זה הרמב"ן ורבינו יונה שהיו תלמידיהם של בעלי התוספות ותלמידיהם הרשב"א והריטב"א השתמשו בשני השיטות מצד אחד שיטת בעלי התוספות ומזוגו אותם עם השפעת המסורת של קדמוני גאוני ספרד אשר הושפעו מגאוני בבל כידוע, בין קדמוני גאוני ספרד יש למנות את בניהם הלכתא גורתא לר"ש הנגיד הלכות כלולות לר"צ גיאת והעתים של ר"י אלברצלוני והיד רמה והר"י מיגאש. האחרון יסד ישיבה בלוסא היו לו תלמידים הוא היה תלמידו של הרי"ף, הרי"ף נולד ליד פאס ובגיל 75 עבר לקרדובה וי"א שהיה בסביליה ודיינה. תלמידו הוא הרי"י מיגאש, כאמור הרמב"ן ורבינו יונה יחדו אותם לשיטה אחת כביכול, דבר שגרם לשיטתם להיות היותר מקובלת בעולם התורה ובישיבות, ויש גם את שיטת הרא"ש שלא ברור אם ניתן לקרוא לה שיטה ספרדית למרות שהרא"ש היה גר תקופה בספרד אבל ברור שהיא השפיעה רבות על מגורשי ספרד שהגיעו למרוקו.

2 ההיסטוריונים הלוקים בדעתם האם בקנ"א היה גירוש ממש, או שהיתה עזיבה מחמת הצרות, בספרים של חכמי התקופה משמע כי העזיבה את ספרד בשנת קנא היתה מחמת גזירות שמד עיין תשב"ץ וכתבי הרא"ש סבע. הרב שלמה הכהן אצבן ביחס דובדו קורא לגזירות בשנת קנא גירוש ראשון, והוא טען כי כבר אז עברו אבותיו מסווייליה לדבדו שבמרוקו ואז דבדו היתה נקראת גם היא סווייליה, ויש לו ראיות על זה.

3 הגירוש העיקרי היה בשנת רנב, בשנה שמלך ארגון פרננדו התחתן עם מלכת קשטיליא איזבל, אחרי חתונתם הוציאו איגרת הקוראת לגירוש יהודי ספרד או להתנצרותם, קדם לזה מתחים רבים בין נוצרים ליהודים, על רקע ויכוחים מפורסמים בהם ניצחו חכמי היהודים את הנוצרים, והטיעון כי יש נוצרים שמתיהדים, כמו כן בעית האנוסים, וכן טענות על נאמנות היהודים למוסלמים שנואי נפשם של הנוצרים, גילוי אמריקה ע"י קלומבוס [1492] הביא עושר רב לספרד, ועי"ז הושלם הריקונקיסטה הוא הכיבוש [מחדש] הנוצרי על כל ספרד. גרנדה בירת אנדלוסיה המבוצרת נופלת בידי הנוצרים לאחר מלחמה עקובה מדם [הנצחון מומן בכסף יהודי] שיא הנצחון על המוסלמים. בעיית האנוסים התחילה עוד זמן רב לפני הגירוש כי במלכיות מסוימות בספרד כבר הכריחו את היהודים להתנצר וכבר היו שם אנוסים, אנשים אלו עמדו בשאלה הן מצד היהודים על יהדותם והן מצד הנוצרים על נאמנותם, האינקוויזיציה כבר התחילה לפני הגירוש אבל טרקדומה אחר הגירוש הביא אותה לשיא של יעילות ואכזריות שאין כדוגמתה.

4 לדוגמא התשב"ץ שהיה רופא מאוד מבוקש בספרד הפסיק את עבודתו זו כשהגיע לאלג'יר אולי זה נובע מחוסר ביקוש לשרותי רפואה אצל המוסלמים הנחשלים, אומנם לא ברור לי בכלל שהיה מרפא גויים כי הדבר הוא נידון ידוע בהלכה.

למעשה כשמדברים על המגורשים לא ברור מה גרם ליהודים להתפלג שחלקם הלכו ופורטוגל ומשם למרוקו וחלקם עבר מיד לממלכה העותמנית טורקיה והנספחים, מה היו השיקולים של המגורשים האם לעבור לצפון א או לטורקיה? מדוע בחרה משפחת רבי יוסף קארו ללכת לטורקיה ולא לצפון אפריקה? [אפי' משפחת טולידנו הלכה לטורקיה ואח"כ חזרה למרוקו וזה עצמו צ"ע] לענ"ד נראה כי היותר עשירים ובעלי הכח והשררה לא רצו להשאיר באזור וללכת לפורטוגל הנחשלת שהיתה תמיד חיקוי של ספרד, אלא העדיפו ללכת לממלכה העותמנית שהיוותה חלופה מכובדת לספרד, לעומתם העניים המטופלים בילדים רכים החולים והזקנים לא היתה בהם הכח ויכולת ללכת רק לפורטוגל [חלקם הלכו אפילו ברגל], ואח"כ עברו לצפון אפריקה, ואולי הדבר הזה מסביר את חולשתם של יהודי צפון אפריקה לקראת המפגש פה בארץ עם יהודי ספרד ממוצא אסיאתי אחרי ארבע מאות שנים.

ההיסטוריונים טוענים כי ערי החוף של מרוקו ואלג'יר בזמן גירוש ספרד היו בשליטה של פורטוגל ולכן לא היתה בעיה ליהודים לעבור למקומות אלו כי בפורטוגל לא היתה עדיין גזרת הגירוש.

יש שאלה גדולה כיצד לאחר גירוש ספרד במשך כמעט מאתיים שנה אין כמעט זכר לפעילות יהודית במרוקו? ההיסטוריונים תולים את זה בעובדה כי במרוקו בתקופה ההיא היה שלטון אכזרי ורשע, אמנם יתכן כי היהודים שהיו בטרואמה עצומה מהגירוש שמרו חזק על אש נמוכה ולא רצו בכלל להשאיר חותם באזור שהיו בו כדי שלא תחזור קנאת הגויים עליהם, ורק לאחר שנים רבות חזרו לשגרה. למעשה איך ניתן להסביר שלא המשיך תור הזהב

ישנם למעשה שלשה קבוצות בחכמי מרוקו. א. הוותיקים מתקופת בית שני [וראשון]. ב. המגורשים משנת קנ"א שנקראים ג"כ וותיקים. ג. המגורשים משנת רנ"ב. הוותיקים מחרבן בית שני הם בעלי השפעות תלמודיות. הוותיקים משנת קנ"א⁵ הושפעו מהגאונים מבבל ומהרי"ף והרמב"ם והריב"ש. המגורשים משנת רנב חלק הארי שבהם הושפע מהרא"ש וחלקם מהרמב"ם. קובץ מנהגי קשטליא היה נחשב למקור ראשון במעלה למנהגי המגורשים מרנ"ב⁶. מנהגים אלו נכתבו על הנושאים היותר חשובים של היהדות, בעיקר על דיני כתובה⁷ ירושה וממונות, מנהגי טוליטולא⁸ ג"כ היו מהמנהגים שהחזיקו בהם המגורשים.

במרוקו, הרי לא היו מלחמות נגד הדת היהודית וא"כ מדוע שלא ימשיכו היהודים ליצור יצירות אדירות בכל תחומי היהדות? החוקרים תולים את הסיבה במלחמות בלתי פוסקות בין השליטים המוסלמים, חלק מהם היו רשעים עצומים, וחלק מהם פחות אבל כולם סחטו את היהודים והשאירו אותם רקים מנכסיהם. אמנם מי שמתבונן במצב היהודי תחת שלטון מוסלמי יודע כי לערבים יש תכונה שונה מנוצרים, והיא קנאה עצומה בכל התקדמות, ידוע כי הרפואה היהודית למשל לא יכלה להתקדם בשום תחום, שמעתי כי היו מקומות במרוקו שהיה יבוא של אישי של יהודים של תרופות מצילות חיים לחולים מסוכנים, הדבר היה בסוד כמוס כי אם היה נודע לשלטון הערבי שיש ליהודים יתרון רפואי עליהם הדבר היה חורה להם מאוד, כך שהיהודי פחד להתקדם בשום תחום שלא יקנא בו הערבי, תכונה זו לא היתה תחת שלטון נוצרי, שנוצרים תמיד הפגינו רגש עליונות על היהודים ולא חששו להתקדמות של היהודי אלא ניצלו אותה לעצמם.

היום ללא ספק החרטה של ממשלת ספרד על מיעוט היהודים בספרד אוכלת אותם, ולכן יצאו בזמן האחרון בכל מיני הצעות להחזרת יהודים לארצם, כל העולם טוען נגד השלטון הספרדי על מה שהם איבדו במחסור של יהודים, צרפת ואיטליה כידוע מתקדמות הרבה יותר מספרד, וידוע שזה בגלל כמות היהודים שהיתה בארצם, אמנם הטעון של הספרדים הוא שספרד מוכנה לוותר על התקדמות אם זה יביא לרגיעה של אזרחיה הנוצריים, [פראנקו לא שיתף פעולה אקטיבית עם היטלר אפילו שהיה ידיד שלו וחבר במדינות הציר] ספרד העדיפה גירוש ע"פ רצח עם כמו שעשתה גרמניה הנאצית.

מומחים טוענים כי 20 אחוז מאזרחי ספרד זורם בדמם דם יהודי [הדבר הזה מדבר גם על מאות מיליוני התושבים של דרום אמריקה שהיו אזרחים ספרדיים עד המהפכה שעשה המנהיג הגדול סימון בוליבר שהחזיר את העצמאות לכל המדינות של דרום אמריקה [בעיקר במלחמת קובה 1890], אבל עד אז התערבו תושבי ספרד באנשי דרום אמריקה ידוע היו הרבה אנוסים בדרום אמריקה שהיו אנשים בולטים, בספרד כיום עושים מאמצים אדירים להתקשר ולהשפיע על ארצות דרום אמריקה] מומחים טוענים שהאחוזים גדולים הרבה יותר, אפי' הרודן פרנקו [1933 – 1975] יש רבים הטוענים שהיה מזרע אנוסים, האנוסים נקראו נוצרים חדשים, ונחשבו נחותים מהנוצרים הישנים. גדול אנשי התרבות בספרד הסופר מיגל סורונטס לא כתב בספריו מעולם שהוא נוצרי ישן, ולעומת זה כותב את זה הרבה על דמויות אחרות בספריו [דבר שמחזק את הטענה כי הוא ג"כ מצאצאי יהודים] רבים מאנשי ההשכלה הגבוהה והתרבות בספרד הצהירו כי הם מצאצאי אנוסים. האנוסים עצמם היא בעיה יהודית כלל עולמית, כבר מאות שנים, יש מהם שרוצים לחזור ליהדות לגמרי ונתקלים בבעיות רבות, חלקם לא מוכנים להבין את העובדה הזו שהם נדרשים לגיור לחומרא, התפישת של הקלות בגיור מזרע ישראל באה על רקע אותם הבעיות של אנוסים, דיברו על זה גאוני העולם הראשונים התשב"ץ ורשב"ש, הרדב"ז ומהר"י ששפורטש בסיפריהם. אי אפשר להתעלם שבספרד יש עירבוב מוזר בין נצרות ליהדות באופנים שונים וזה עצמו בעיה גדולה.

⁵ בין הוותיקים נמנים משפחת אבן דנאן, היה לותקים בתי כנסת בכל רחבי מרוקו המפורסמים הוא בית כנסת אהבת הקדמונים בפאס ויש גם מחזור בשם זה הוא מנהג הוותיקים, בארץ מושב יד הרמב"ם שנבנה ע"י צאצאי הוותיקים וממשיכים במסורת הזו עד היום. המחזור יצא לאור עי הגר"ש בן שמעון רבה של קהילת המערביים בירושלים. מנהגים מיוחדים לותיקים א. קדיש תתקבל אחרי שמחזירים ספר תורה להיכל קדיש לעילא מסיים ערבית, במה מדליקין אחר. תתקבל הרבה מנהגים מיוחדים היו דוקא במוצאי שבת, עוד מעניין כי לא היו מברכים בהלל בראש חודש, הוא כדעת הרמב"ם, ואומרים קדשת כתר בשלמותה בראש חודש, מפטרים וערבה בשבת הגדול אך ורק אם חל ב"ד בניסן. מעניין ביותר הוא שפעם אחת הגיעה שמועה על דברים חמורים שאירעו בפסח ליהודי מראכש גזרו שלא לעשות תבשיל של אורז וזה אירע בפסח מי יודע אם לא מזה יצא האיסור שנוהגים במרוקו לא לאכול אורז בפסח, אומנם יש חוקריים מביאים מזה ראיה כי מקדמת דנא לא אסרו את האורז בפסח. יש לזכור שגם הוותיקים הללו היה להם זיקה חזקה לספרד אמנם כנראה רובם הם מדרום ספרד מאנדלוסיה, משא"כ המגורשים מרנ"ב הם בעיקר מקשטליא.

6 הודפס בשו"ת כרם חמר ח"א. התקנות הם מוטיב מרכזי בשו"ת של חכמי המערב הם עברו שינויים במהלך הדורות, גדול המתקנים אחר המגורשים הוא הגאון רבי רפאל בירדוגו, בשו"ת ברית אבות מביא את קיצור התקנות

נקודות בולטות בפסיקה ההלכתית, א. לא הביאו הרבה ספרים. ב. לא נתנו משקל רב לקבלה. ג. לא אמרו קבלו את דעתי. ד. התבטלות עצומה בפני גדולי ישראל המפורסמים אשכנזים וספרדים.⁹

עיקר תשובות שנכתבו היו משום שהיו חייבים¹⁰ לכתוב את פסקי הדין בבתי הדין, חוץ מזה לא כתבו הרבה.¹¹

תשובות שהיו פסקי הלכה בבית הדין היו נשלחים מעיר לעיר לחכמי העיר וכך עברו בחינה מחודשת, כך שניתן למצוא מגוון דעות עצום בכל נושא שעלה לדיון בבית הדין.

שיטת הפסיקה

שו"ת הרי"ף הרי"י מיגאש הריב"ש והתשב"ץ הרמב"ן הרשב"א והר"ן מחכמי ספרד היו אבן הפינה לכל ספרות השו"ת שנכתבו במרוקו מאז ומעולם.¹²

עם הערות עליהם, וכן הר"ם אלבו מצפרו כתב את התקנות עם ביאור משלו. כמו כן יש הספר המשפט העברי בקהילות מרוקו הוא ג"כ עבודה חשובה על התקנות יש שם את התקנות המקוריות בלדינו.

7 עיין נר המערב לרי"מ טולדנו הוא מביא שהיה מקובל כי מנהגי המגורשים הם לכיון של קולא, לעומת הוותיקין שהיו יותר מחמירים, זה מוכח בפשטות מפלומוס הנפיחה שבזה המגורשים הקילו יותר, ואפילו נלחמו עד הסוף להקל, אפי' בדבר כך כך חשוב כמו חשש אכילת טריפות, ואמנם אי אפשר להתעלם כי הקולות המרכזיות של המגורשים היו בענין מה שנקרא בשפה שלנו והוא "מעמד האשה", רבות מתקנות המגורשים הם לקולא לכיון האשה, שרבים מהתקנות מזכים את האשה יותר מדין תורה בירושה או בכתובה או במזונות, וכו' וכו', וכן לענין נשיאת שני נשים, המגורשים לא היו נגד נשיאת שני נשים, אבל בתקנות היו שחייב אדם [י"א בשבועה] לקבל רשות, וחובה על הנושא שני נשים להוכיח כי הוא מסוגל לפרנס את שניהם וכי יתיחס אליהם בשוה, דבר זה לא היה כלל מקובל על הוותיקים בעיקר בדרום מרוקו שיהיה מקובל אצלהם אחרת בענין מעמד האשה.

8 טוליטולא [מומחים אומרי טולי בפתח תחת הל'] י"א ע"ש טולדו מחוז קשטייליא וי"א ע"ש הטילטולים שעברו היהודים בתקופה היא. [רבי יוסף משאש באוצר המכתבים כותב כי טוליטולא הוא על שם הטילטולים והשם בא כבר מאותם יהודים שהגיעו לספרד אחר חורבן בית ראשון!] אחד ממנהגי טוליטולא הוא שאם הבעל התאלמן אחר שנה מהנישואין חצי מהנדוניא היא לילדים ולא לבעל. עיין בזה בשו"ת זכרון יהודה לרבי יהודה בן הרא"ש סי' כג.

9 עיין בהקדמה לשו"ת שבות יהודה מהמו"ל הרב מאיר אלבו הוא עומד ג"כ על הנקודות המיוחדות של שו"ת של חכמי מרוקו ואלו הן: א. הספרים ברובם לא נכתבו כתשובה לשואלים אלא פסקי דין שהתבררו בבית הדין. ב. אנו מוצאים פעמים רבות משא ומתן בין כמה בתי דין ובעיקר מן ההערים פס מכנאס רבט תיטואן. ג. המבואות בספריהם הם מספרי היסוד שהיו עד זמנם מהן גאוני אשכנזי ומהם גאוני ספרד, וכן מחכמי מרוקו קדומים ובני זמנם. ד. כידוע בתי הדין במרוקו פעלו ברשיון הרשויות ולרוב פסקיהם בדיני ממונות אינם פשרה אלא פשרה קרובה לדין פעמים שיקוב הדין את ההר ולהבדיל מפסקי דינים בהרבה מספרי שו"ת שהם רק פסקי בוררות. ה. הרבה פסקים מבוססים על ספרי התקנות של תקנות המגורשים טוליטולא ובמשך הדורות נספו עוד תקנות ספרים אלו הם מקור חשוב לתקנות. ו. בשו"ת אלו בנוסף על החומר ההלכתי החשוב יש חומר היסטורי חשוב על החיים בקהילות ועל חיי הפרט באותם הזמנים. דברים אלו דומים מאוד לדברינו.

10 בכמה מקומות מוצאי' אנו את חכמי מרוקו מתיחסים לעול הכתיבה של פסקי הדין, ראה בנר המערב מביא כמה דוגמאות, אנו מוצאים גם את רבי יוסף משאש [מובא בהקדמה לבית דינו של יהושוע] כותב שהוא הצטרף במכנאס "לעול" של כתיבת פסקי הבית דין. כידוע פסק שלא נכתב ע"י הבי"ד עם עותקים והושם למשמרת לא היה לו כל תוקף מבחינה משפטית במרוקו.

11 רוב תשובותיהם של חכמי המערב בספרים הוא באבן העזר וח"מ, למשל רבי חיים בן עטר הוא מהבודדים שכתב חיבור גדול על יו"ד, אחריו רבי אליעזר דא אבילא שספרו באר מים חיים הוא השו"ת הקדום ביותר מחכם מרוקני יש לו תשובה אחת בכל הספר בענין יו"ד השאר רק אבה"ע וח"מ, תוקפו של יוסף של רבי יוסף אלמליח ג"כ רק שני תשובות בעניני נדה ושחיטה, השאר חו"מ ואבה"ע, ויאמר יצחק תמונה קצת שונה יש לו כבר יותר תשובות בעניני אר"ח ויו"ד, אבל עדין חלק הארי הוא חו"מ אבה"ע.

12 עיין בשו"ת נופת צופים לרבי פתחיה מרדכי בירדוגו במהדורה החדשה, ישנה הסכמה מרבי דוד ברדוגו אב"ד ירושלים, והוא כותב כי מי שמעמיק בתשובות רואה שכל התשובות נכתבו בסגנון תשובות הרשב"א. דבר שמחזק את דברינו.

פסיקה מקילה או מחמירה

מקובל לומר על חכמי מרוקו שהם בעלי פסיקה מקילה¹³. אומנם כידוע כי פסיקה היא סייעתה דשמיא הפסק יוצא לאור מתוך לימוד מעמיק של הנושא ומושפע מגדולתו בתורה של הפוסק, דברים אלו אינם יכולים לכוון לכיון של קולא או חומרא בדוקא.

רבי חיים בן עטר ידוע שהיה מחמיר, החמיר בענייני טריפות ואסר את הארבה ועוד ועוד. אחיינו רבי אליעזר דא אבילא ג"כ החמיר ג"כ, ראה תשובתו בבאר מים חיים סי' פ כמה החמיר לענין תולעים. בעיון אצל חכמי מרוקו נוספים למשל בשו"ת עדות ביהוסף לרבי יוסף בן סאמון אמנם ברוב השאלות הוא מתיר, אבל זה לא נראה כמו מוטיב, וגם בתשובותיו אין הוא מביא אמירות שמראות על נטיה להקל שנראה מהן שלכן יצא פסק הלכה להקל. בשו"ת אהל יעקב ששפורטש לא נמצאה איזה קולא משמעותית, ויאמר יצחק יש מחכמי ישראל שטענו עליו מה שפעמים הולך אחר הרמ"א להקל, וראה כמה התחבט אם להקל לישא כלה לבית כנסת על כסא ע"י גוי ורצה להקל אבל חשש שמא ילמדו מזה אחרים, רצה להקל באמירת פיוט הגשם תוך הי"ח ולא הכריע בזה כי חשש, וכן בברית אבות וזכות אבות לא נמצאו קולות מיוחדות, כו"כ רבי יעקב אביחצירא ביורו משפטיך לא הקל באיזה ענין, הכרס חמר הוא סיפור אחר, הוא היקל בגפרורים ביו"ט וכתב שיש מקו' בזמנינו שמקילים לקבל עדות אשה באופני' שונים, כמו כן הותקף רבות על ספרו כסף אחר זבחים שלמים ע"י רב מאלג'יר בטענו שיש שם קולות, שושנים לדוד היקל בכתב של גויים בשבת שהוא רק דרב' אבל אומרים שחזר בו אח"כ שמו יוסף היקל בפתיחת מטריה בשבת ע"י גוי.

בעיון בספר פסקי חכמי המערב הוא אסיפה של אלפי פסקים מחכמי מרוקו ניתן למצוא שרוב הפסקים הם לקולא אמנם רוב התשובות הם להקל על תנאי שיהיה כך וכך.

למעשה יש להבחין בין נושא לנושא, הנה חכמי מרוקו החמירו בענייני נדה. למשל שבעה ימי טומאה, וארבעים ימי טומאה לילודת זכר או שמונים לנקבה,¹⁴ בענייני טריפות יש כמה קולות ידועות וכמו היתר הנפיחה שהיא קולא אבל זה רק חכמי המגורשים ואילו הוותיקים החמירו, ניתן לומר כי המגורשים הקילו בכמה וכמה דברים ובפרט לכל מה שנקרא בזמנינו מעמד האשה. וחכמי מרוקו מתבטאים לקולא אפי' נגד הב"י מטעמים של הפסד מרובה או צורך השעה או בענייני צרכי הקיום, וכדומה. בענייני ריבית היתר עיסקה וכדומה החמירו מאוד, אך למעשה לא היו הרבה שלא היה דבר מקובל הלוואות בהיתר עיסקה ושאר ענייני ריבית, רק דבר אחד היה

13 עיין בהערה 6. הנה כיום הפסיקה הספרדית של חכמי הספרדים מתאפיינת במהלך כזה: בקיאות גדולה בתורה ולצדה בד בבד קולות בהלכה, היהודי הפשוט מבין כי הם תלויים אחד בשני שהפוסק מרוב ידיעתו בתורה מוצא את הדרך לקולא ואילו המחמיר הוא נובע ממיעוט ידיעותיו בתורה, הנה מהלך זה לא היה קיים במרוקו משני סיבות: א. לא ראו כל קשר בין ידע רב לקולא, וגדולתו של הפוסק לא שינתה אם הפסק היה לקולא או לחומרא, ודבר שני פה בא"י יש פסקים מחמירים חדשות לבקרים מגאוני אשכנז וע"ז עומדי' חכמי הספרדים לרכך פסקים אלו, וכך יוצא חדשות לבקרי' הוראות מקילות כנגד חומרות האשכנזים, גם דבר זה לא היה קיים במרוקו, לא היתה אפורה של חומרות שהפוסקים יצטרכו להודיע לעם שיש גם דרך של קולא וכוחא דיהתרא עדיפא. אומנם בשנות הששים נראה כי במכנאס היתה קצת אפורה של חומרות שהגיעה ע"י בני הישיבות שלמדו באנגליה ובא"י והר"י משאש מדבר על התמודדות עם ענין כזה של קבוצות מחמירים.

14 מקובל לומר כי קולות בענייני נדה הם לצורך פריה ורביה, והדבר בלט כמובן בתקופות שלאחר שהשמדו רבים מבני ישראל, שבדורות אחר כך היתה נטיה לא להחמיר והכל מטעם לרבות פריה ורביה קהילות המזרח לא סבלו משמד בקנה מדה גדול שישתמשו בטעם זה. עוד טעם אחר להקל הוא ענין הקידמה והמתירנות, ודבר זה הוא ג"כ מוטיב שהוזכר בפוסקים חכמי המערב כי הדור נחשף לתרבות של מתירנות ואם נחמיר עליו יש מה יעשה הילד ולא יחטא וכדומה. מוטיב כזה למעשה הוא חלש יותר בארצות ערב שבהם החילון היה תמיד פחות מארצות מזרח אירופה. אך סברות מעין אלו נמצאים בספרי חכמי המערב ג"כ. ואיך שלא יהיה במרוקו היתה ילודה רבה אע"פ שהחמירו בענייני הנדה.

מצוי באופן בלתי רגיל הוא משכון קרקעות ובתים, הדבר נמצא באלפי תשובות ענין של משכון קרקע ובתים תמורת הלוואות עפ"י ההלכה של משכנתא דסורא בנכיתא וכדומה, היה בתים במרוקו שהיו ממושכנים לכמה אנשים בו זמנית לכמה משפחות מכמה דורות, חכמי מרוקו היו צריכים להכריע בשאלות מסובכות ביותר בענין זה, והיתה נטיה להקל ע"מ לצאת מן הסבך ההלכתי ולמצוא פתרון בענין הבתים הממושכנים.

בין האחרונים מרבני מרוקו יש את רבי יוסף משאש שהאמין כי קולות בעניני ההלכה יקרבו את העם לתורה, לעומתו ניצב רבי ישמ"ח עובדיה, שהרוב המכריע של הפסקי' בשו"ת שלו הנקרא ישמח לבב הוא לחומרא. והוא דבר נדיר בספרות של חכמי המערב שכמעט כל התשובות של הספר יהיו לכיון החומרא.

ניתן לתלות את הסיבה לריבוי פסקים לקולא בכתובים, בזה שפוסק אינו מוצא ענין להדפיס תשובה וכמובן לא להאריך בתשובה כשהמסקנא היא להחמיר, כי הדבר אינו מצריך גדלות מיוחדת להחמיר, ואילו להקל שהוא נתון לביקורת רבה יש צד להאריך ע"מ להמציא יותר ראיות להעמיד את הדבר.

דרכי הפסיקה

ראש וראשון לחכמי המערב רבי חיים בן עטר בולט בספרו פרי תאר. היה גאון שכל רז לא אניס ליה, ובפרט בקיאות בש"ס וראשונים היה מפלפל ללא לאות, ולכן כתב באריכות עצומה אין ספור שאלות ראיות וחקירות, בלי שימת לב לקיצור. בעיון בפסקיו בעיקר בפרי תאר רואים שפעמים פוסק עפ"י תרי מגו תלת לפעמים עפ"י רוב ופעמים מסברא. אך הדבר היחודי הבולט ביותר היא הפסיקה מסברא. עיין פרי תאר הלכות שחיטה סימ' א סעיף א הוא מביא את הדעה שנשים שוחטות והוא תוס' שהוכיחו כן מהש"ס, ודלא כהלכות א"י שכתבו שנשים לא ישחטו כלל. הכל בו הביא משם רבי יצחק ששוחטות, ופרי חדש מבאר כי התירו רק דבר מועט כדי שהם יוכלו למצוא בשר לאכילה, והפרי תאר חולק על הפרי חדש מסברא שקשה להגדיר מה זה דבר מועט ודבר מרובה, ועוד דוחה את פרי חדש מדיוק הלשון שלשון של שוחטים לעצמן בא להורות היתר, ולא רק לומר כמות קטנה לעצמם שזה נשמע חומרא, ומדייק מלשון הרשב"א והרמב"ם שלשון שוחטים לעצמן הכוונה לא רק לעצמן, ולמסקנא מסיק שיש לחלק בין אשה לאשה, אשה דעתנית יכולה לשחוט ואפי' לכתחילה ע"כ. רואים אם המגוון הדרכים שהגר"ח בן עטר משתמשה להוכיח את דעתו ע"י סברא ודיוק עמוק בלשון.

באר מים חיים לרבי אליעזר דאבילא הלך בשיטת הר"ח בן עטר [בן משפחתו], היקף אדיר בש"ס ופוסקים וקושיות רבות חקירות וראיות, אין דגש על בהירות ועל קיצור, יש לו תשובה של שבעים עמודים ויכוח קשה עם חכמי מראכש בענין מזונות האלמנה הם משיבים לו בשורה אחת או שתים והוא משיב להם בעשרות עמודים¹⁵. עיין באר מים חיים סי' פ' מסתפק בענין הכשר העדשים [נקראים בלשונו גם אפונים] אם מותר תוך יב חודש או רק אחר יב חודש, והביא את הש"ע סי' פ"ד ס"ו וז"ל אבל תולעים הנמצאים בפולין ואפולים תחת הקליפה והקליפה משחרת עליהם מבחוץ וכשמסירי' הקליפה מוציאים היבחושי' תחתיהם מותרים ע"כ. והמקור של השו"ע הוא תוס'. והבאר מים חיים דן בדברי התוס' שמשמע ממנו אם נוצרו בתוך הפולין וכשמסיר הקליפה היא נמצא בתוך הפולין אין בהם איסור. אמנם הוא דוחה דבר זה כי ממה

15 שמעתי מהגר"א חפוטא שגם הוא עמד על נקודה זו בחכמי מראכש שהיו משיבים על שאלות קשות בתכלית הקיצור בשורה אחת או שתים.

שכתבו התוס' עני' של ריחוש הרי זה לא מובן כי העדש הוא קטן ביותר וא"כ מה שייך ריחוש, הוא מפלפל ארוכות ומסיק שכוונת תוס' אפילו אם החור מעט גדול מהתולע אסור כי שייך בו ריחוש. ומוסיף לבאר את התוס' בכמה דרכים אחת יותר עמוקה מהשניה, וכל זה בשאלה שנוגעת הלכה למעשה! רואים שאפילו דבר שנוגע הלכה למעשה לחיי היום יום העמיק בו בפלפול עצום.

עדות ביהוסף לרבי יוסף בן סאמון, הגאון המחבר הסתובב הרבה בליוורנו והושפע מחכמי ליוורנו, וכן עי"ז היתה לו גישה לספרים רבים, ובכך קנה ידע מקיף בש"ס ופוסקים הקדמונים¹⁶, הספר עדות ביהוסף בולט בסברא ישרה ובהירות. עיין עדות ביהוסף סימן א שנשאל על דברי הפר"ח שלומד כי אסור לטלטל מגילת אסתר בשבת, הוא חולק עליו וטענתו כי היכן מצינו בתלמוד שאסור לקרוא במגילת אסתר בשבת? והוא אומר שבפרט שנתבטל ענין של ספר אפטרטא [הוא ספר מיוחד להפטרות] כמו דמבואר בפרק הנזיקין, וא"כ הרי נפסק בתלמוד שכל הספרים ניתנו ליכתב ואפי' ספרי הגמרא משום עת לעשות לה'. הוא מתייחס גם לטעם המובא בתלמוד של חשש של ביטול בית המדרש שלימוד הנביאים הקל לכאן' יגרום לביטול לימוד התלמוד וההלכה הקשים שנמסרו בדרך כלל ע"י הרבנים, שלהם צריך רב כדי להבינם היטב. והוא טעם למה שכתב התלמוד שלא למדו בשבת בקבוצה בנביאים וטעמו כי תקנה זו בטלה והוא מביא לזה ראיות רבות, ומה שאיתא בגמרא לא לקרא מגילה בשבת שמא יעבירונו ד' אמות ברשות הרבים זה דוקא בשבת פורים אבל כל השנה אין חשש זה ע"ש. בעיון קצר כבר ניכרים כאן בקיאות עצומה בפוסקים לצד סברא ישרה ואינו חושש לחלוק על גאוני עולם דוגמת פרי חדש כנסת הגדולה והכל מסברא בטענה כי דיברהם לא נזכרו בש"ס ופוסקים, טענה כזו בלי הוכחה ברורה על ידע אבסלוטי בש"ס היא אינה הטענה. דבר שמראה כמה היה כחו גדול בידע בש"ס ופוסקים.

רבי רפאל ברדוגו [המלאך רפאל] בולט בחידושים עצומים עם ראיות מעטות, מינימום מקורות, ובעיקר סברות וקושיות הגיוניות, וישר חותך הלכה למעשה. חידושו של המלאך רפאל היו ידועים לכל צורב במרוקו, ידועה חקירתו של הגאון בעל התורות אמת או"ח סימן ראשון מדוע לא נעשה בזמן הזה ציציות מקלא אילן היות ואין לנו היום תכלת, ממילא יהיה קלא אילן במקום תכלת לזכר למצוה, וכמו שתפילה במקום קרבן ומצה במקום קרבן פסח, אבל לא הכריע בזה להלכה. ראה כמה גדול כוחו של המלאך רפאל להציע רעיון כזה מחודש¹⁷, וכן חקירתו של הגאון הנ"ל מה דינה של אשה שלא מספיק לה מ' סאה לטבילה. כל הרואה את צורת החקירה נדהם מהגאונות המקורית.

שו"ת ויאמר יצחק רבי יצחק בן וואליד ראש וראשון לרבני צפון מרוקו, דרכו היא ליבון כל הסוגיא החל מהגמרא עד אחרונים, בניגוד לשאר חכמי מרוקו נראה כי היו לו גישה להרבה ספרים, דבר שהוא נדיר אצל חכמי מרוקו, כנראה בגלל שהיה קרוב לאירופה יותר ובגלל בגלל

16 הרב משה עמר טוען כי כל חכם ממרוקו שהיה בקשר על ליוורינו חיבוריו היו מאופיינים בגודלם ותוספת נופך רבה, הוא מעיד על בעל קרבן אהרן רבי אהרן בן חיים שהיה מלכתחילה ספר דק, ואחר שהגיע לליוורנו נוסף לו תוספת עצומה שהפכו אותו לספר גדול בשני חלקים. ראיתי בספר של חכמי התקופה של הפחד יצחק למפורטני באיטליה כי מרוב שהיו חכמים מכל העולם בליוורנו שבאו להדפיס את סיפריהם הנוסח של ליוורנו השתנה לספרדי ולא איטלינו כמו שאר ערי איטליה. וידוע כי כל התפתחות הדפוס בתוניס מיוחסת לליוורנו שלאחר ירידת קרנה של יהדות איטליה כתוצאה מצרות הנוצרים עבר מרכז ההדפסה לתוניס השכנה.

17 ועיין שם בשו"ת מים חיים סי' ו' שהוסיף להתיר בקלא אילן ואין לחשוש שמא יבנה ביהמ"ק וימשיכו בקלא אילן משום שלא בבית המקדש תלוי הקלא אילן אלא במציאת החילזון. ועיין באוצר המכתבים שהקשה כמה קושיות על שאלתו של התורות אמת.

קשריו עם חכמי ג'יברלטר ופורטוגל. כידוע את רבי אליעזר הלוי בעל אוצר חיים רבה של ליסבון פורטוגל מכנה הויאמר יצחק כרבו ואת בנו רבי ישועה הלוי בעל לי ישועה הוא מגדיר כחבירו¹⁸, בלי לי ישועה נמצאים כמה חידושים מעניינים בדברי הויאמר יצחק. שני הגאונים למשפחת לוי היו מקורם מתיטואן, וכיהנו בג'יברלטר שהיתה יעד מעודף לרבנים ממרוקו, הם כיהנו שם ברבנות ותמיד התקבלו שם בחיבה רבה, למרות שכמה קילומטרים משם, בספרד, [גיברלטר גובלת במחוז קאדיס הספרדי ושם יש מעבר הגבול] לא היתה כמעט דריסת רגל מכובדת ליהודים. כידוע פעילות יהודית בציבור הותרה בספרד במשטר פראנקו רק בשנת 1964! עיין מנחת עני שמספר כי הלך לגור בספרד באלמריה וסבל רבות מהתושבים. עיין ויאמר יצחק או"ח סי' א נשאל על אנשים שישבו בסעודה ובא אחד מהשוק וישב עימם נתנו לו שני כוסות של יין האם יברך הטוב ומטיב?, ויאמר יצחק משיב קודם כל יש לבאר טעם הסוברים שטוב ומטיב לא אומרים רק תוך סעודה, אומר זה תלוי בטעם שהביא הטור סי' רעד, שעל יין שאחר המזון אם הסיבו אחד מברך לכולן דוקא אותה סעודה שאין בית בליעה פנוי וכל אחד מברך לעצמו, ומביא שספר מצות כתב שאין אנו רגילים לקבוע רק על פת ועל שאר דברים כל אחד פוטר את חברו, ומה שאיתא במשנה בא להם יין אחר המזון כל אחד מברך לעצמו היינו בימיהם שהיו רגילים לקבוע על יין אבל בימינו אין רגילות לקבוע על יין, רבינו הטור דוחה סברה זו ואומר כי גם בימינו יש קביעות ליין אומנם רק בישיבה ולא בהסיבה ויש בה דין כמו הסבה, ע"ש הנה כל המתבונן רואה איזו בקיאות עצומה יש כאן, התחיל הויאמר יצחק עם ביאור עמוק בעצם היסוד של הסוברים שטוב ומטיב שייך רק תוך הסעודה וממשיך בביאור עמוק בשיטות הראשונים הסמ"ג וטור, ועדיין לא התחיל בכלל להתייחס להלכה למעשה.

רבי יוסף אלמליח בעל תוקפו של יוסף שו"ת גאוני, מחכמי מרוקו שפעל בעיקר בג'ברלטר. עיין ח"ב סי' כג מעשה באב שנתן לבנו קטן את כל נכסיו אח"כ מכר לאדם אחר בקנין ושבעה חמורה מאב על פירות ומהבן על גוף הקרקע אח"כ בדקו את הבן ונראה כי הוא עדיין קטן, וידוע כי קטן לא יכול למכור בנכסי אביו כל עוד לא הביא שני שערות, אח"כ קנו מהבן כשהגיע ל"ג שנים, אח"כ נתברר כי אמנם הוא עבר יג אבל אין לו שערות, רצו לבטל את המכר אבל השאלה מה עם הפירות? שאלו האת מהר"י אלמליח הוא אמר שאם נעשה קנין בשבעה חמורה מעכשיו ועד עולם בשלא שיירו אפילו כל שהוא נקנו הפירות של האב בקנין אגב העליה שיש בה ממש כי הפירות ששייר האב לעצמו בעין יפה שייר עמהם עבור הגוף, ורק הפירות שייר וזה דין מפורש בשו"ע האב שנתן לבנו קרקע לאחר מיתה הגוף על הבן משעת השטר והפירות לבן עד שימות, מכר האב מכורים הפירות עד שימות, הרי מבואר דמכר האב הגוף נקנו הפירות ללוקח ע"ש. חידוש מדהים זה שיש קנין אגב העליה במקרה כזה, מראה עד כמה גדול היה כח חידושו של הגאון הנ"ל. וכמה היתה בקיאותו עצומה ועיונו הגדול לרדת לעומקה של הלכה. שו"ת יורו משפטיך ליעקב לרבי יעקב אבוחצירא הוא שו"ת שאין כלל זכר לקבלה, דלא כחכמי ישראל המקובלים הגדולים שבדרך כלל ניכר בתשובתיהם גם גדלותם בקבלה¹⁹, ניכר היקף אדיר בש"ס פוסקים קושיות תירוצים ראיות רבות וסברא עמוקה. עיין יורו משפטיך ליעקב סי'

18 כתבתי זאת בלי בירור מעמיק, עתה ראיתי כי הרב שלמה דיין הוא טוען כי היה רבי יצחק בן וואליד הזקן סבא של רבי יצחק בן וואליד בעל ויאמר יצחק והוא שהובא בתשובה ראשונה ליו"ד של ויאמר יצחק, והוא שמתכתב עם הר"י הלוי בענין המחמסא ולמעשה הרב שלמה דיין הוא המבין הגדול בחכמי תיטואן אבל זה חידוש גדול.

19 לדוגמה הבן איש חי.

קלב שאלה שהונחה לפתחם של גאוני עולם רבי יעקב אבנצירא ורבי יצחק בן וואליד²⁰, על אודות עסק שנראה כרווחי ביותר, והוא לממן חנות לגוי שהוא ימכור בה נבילות וטריפות לאחיו הגויים. האם דבר זה מותר? רבי יעקב אבנצירא ביורו משפטיך ליעקב סי' קלב כותב שמרן כותב שכל דבר מיוחד למאכל אפי' מותר בהנאה אסור לעשות בו סחורה, ואמר הש"ך לאפוקי סוסים חמורים שסתמם עומדים לעבודה, והגמ' אומרת אל יגדל אדם חזירים ואומר תוס' שם למה צריך להזהיר ע"ז הרי כבר יש דין שאסור לעשות סחורה בדבר טמא? תירץ תוס' שמגדל אותם להשתמש בשומן שלהם לעיבוד עורות, וכי רק דבר שמיועד לאכילה אסור לעשות בו סחורה, הרשב"א לא מקבל את סברת התוס' והוא אומר שכל דבר אסור לגדל כחזיר וכדומה, כי הרי רגילים לאכול אותם ולא משנה מה שרוצה לעשות בהם עורות, ואומר ר"י אבנצירא שיש בזה מחלוקת התוס' והרשב"א, לתוס' רק חזיר אסור משום מעשה שהיה, ולרשב"א כל טמא אסור כי יש גזרה שמא יבוא לאכול מדבר זה, ואומר ר"י אבנצירא כי דעת התוס' זה ראייה שאין עליה תשובה, מה שאומר מפורש כי רק חזירים אסור לסחור בהם אבל שאר החיות טמאות מותר עי"ש. ניכר כאן עיון עמוק בדברי התוס' והרשב"א ונסיון לבאר את מחלוקת התוס' והרשב"א ולהגדירה היטב כדי להוציא ממנה נפק"מ להלכה למעשה.

הגאון רבי יעקב ששפורטש²¹ בספרו אהל יעקב ניכר בבהירות גדולה וסגנון כתיבה מלוטש ונדיר, לא מביא הרבה מקורות, חותך ענין על ראייה אחת או שתיים, העיקר שהדברים מבוססים בסברה

20 כידוע רבי יעקב אבנצירא שהיה אצל רבי יצחק בן וואליד ששה חודשים יתכן שבתקופה זו דנו בענין זה כי הדיון הוא צמוד מאוד ונראה כי דיברו בו פנים בפנים ולא בכתב ורק אח"כ העלאו על הכתב.

21 הגר"י ששפורטש נולד בתלמסאן שהיתה תחת שלטון מרוקני בזמנו ואח"כ היה כמה שנים בסאלי אבל עבר אח"כ להולנד וגרמניה ולונדון, זו היתה מגמה במאה השש עשרה של רבים מיהודי צפון אפריקה שעברו אל קהילות באירופה שהיתה שם פריחה תורנית.

למעשה ניתן לומר שישנם ארבעה סוגים של חכמי מרוקו א. רבנים שנולדו במרוקו ופעלו כל ימיהם שם. דוגמה רבי רפאל בירדוגו רבי אלעזר דא אבילא רבי יצחק בן וואליד רבי ידידיה מונסניגו רבי רפאל משה אלבו רבי שלמה אבן דנאן. סגנונם התבטא שהביאו מעט ספרים התבססו הרבה על תקנות המגורשים הלכו אחר הרמ"א היכן שלא חולק על הבית יוסף.

רבנים שנולדו במרוקו אך עיקר פועלם באיטליה או בארץ ישראל [יש את רבי מסעוד אלפסי שנולד במרוקו עבגור לתוניס ופעל בעיקר בתוניס, בתונס עצמם טעונים שהוא מיסד שיטת הלימוד הטונסאית וכתב ספר בשם משחא דרבנותא גם רבי יעקב בן נאי מח"ס זרע יעקב מ הולדתו בפאס והיה בעיקר באלג'יר ונחשב לאחד מגדולי גאוני אלג'יר ואין להכחיד כי באלג'יר מאז שכרמייה הוציא חוק אזרחות ליהודי באלג'יר היתה ירידה עשרת מונים בלימוד התורה, עד שהוצרכו להביא רבנים ממקומות אחרים] וכדומה דוגמא רבי יוסף בן סאמון רבי חיים בן עטר רבי יוסף אלמליח. מהר"ם בן חביב ור' חיים כפוסי, סגנונם התבטא בזה שהביאו פוסקים רבים, הסתמכו בעיקר על הבית יוסף ולא הלכו אחר הרמ"א אבל עדיין היתה בהם קצת מחויבות לתקנות.

רבנים שלא נולדו במרוקו ופעלו וכהנו במרוקו. דוגמא רבי משה אלקיים רבי יעקב משה טולדנו, לא מצטטים כמעט ספרים את חכמי המערב, לא הרגישו מחויבות לתקנות.

רבנים ששייכים לעדה המערבית בא"י או בארצות אחרות וכמעט לא היו במרוקו. רבי רפאל בן שמעון רבי אלעזר בן טובו ורבי יעקב זריהן. רבי יעקב אילוז מטבריה הביאו פוסקים רבים מאוד בספריהם מכל חכמי ישראל לדוגמא פקודת אלעזר לרבי אליעזר בן טובו הוא ספר גדול יחסית לספרי חכמי המערב, הוא מביא כמות עצומה של פוסקים מחכמי ישראל, אבל לא הפסיק את הקשר על חכמי המערב ע"י התכתבות עם חכמי מרוקו עם רבי יצחק בן וואליד ועם רבי אברהם אנקאוה עוד, היו דומים מאוד לחכמי ארץ ישראל והיו בקשר עם קהילת המערביים ללא כמעט קשר לפסיקה המרוקאית למנהגים ולתקנות.

בולט רבי עמרם אבורביע בספרו נתיבי עם שמבדיקה שערכתי לא מוזכר למשל אפי' פעם אחת שם עירו תיטואן בספרו, הוא ראה כל ימיו שום צורך לחזק את מנהגי ירושלים בעדיפות מעל כל מנהג אחר, עם זה הוא גם הצליח בלא אח ורע בא"י ר"ם פורת יוסף ודיין ועוד ועוד. ואולי זה מסביר את קשריו המיוחדים עם הגר"ע יוסף.

למעשה דבר זה מביא אותנו לסוגיא לא פשוטה היא התערותם של חכמי מרוקו בא"י רבי חיים בן עטר השתלב ביישיבה ותיקה היא ישיבת שער השמים, ולא ברור מה היה מצבו הכלכלי אך נראה כי לא היה שפיר, רבי יעקב אבנצירא הגיע לאזור א"י אבל לא נשאר בא"י ישראל ונפטר במצרים. רבי יצחק בן וואליד חשב לעלות לא"י הגיע לביקור בחיפה ורצה להתגורר שם עם ידידו משפחת כלפון שהיה להם ישיבה שנקראה בית הלוי בעיר

העתיקה בחיפה, אמנם אח"כ חזר בו ולא עלה לא"י מטעמים הכמוסים עימו, לא ברור מה היתה דעתו על הסיכוי להתערות בצורה מוצלחת בארץ ישראל, רבי אליעזר בן טובו עלה לא"י השתלב היטב בקהילה המערבית בירושלים אבל הוא בספרו כותב כמה פעמים על עימותים עם בני ירושלים בעיקר בעניני הלכה, מצבו הכלכלי לא היה נראה מזהיר כלל ועיקר, רבי רפאל רחמי' בן נאים בעל רחמים פשוטים הגיע לארץ ישראל בגיל שש לאחר שנולד בתיטואן ושהגיע לא"י היה גר בחיפה, בגיל יותר מבוגר חזר למרוקו ונתמנה לרב בגיברלטר, רבי שאול אבן דנאן מי שהיה הרב הראשי למרוקו הגיע לארץ ישראל ולא קיבל שום משרה נראה כי הסיבה היא גילו המבוגר, וכנראה גם שלא היה חפץ. אמנם שמעתי כי הציעו לו רבנות רק בכפרי צפון באזור נהריה, רבי יצחק סבג גאון עצום הגיע לטירת הכרמל מרגלות חיפה לא החזיק משרה רשמית ופעל רבות בטירת הכרמל, לא ברור מדוע לא קיבל משרה רשמית בעוד שהיו רבנים צעירים ממנו שקיבלו משרות של רבני ערים.

ללא ספק היתה מדיניות בהנהגה הציונית של אותם הימים היא לגרום לעלית יהודי מרוקו לישראל ע"י היסול הקהילתי שלהם וזה ע"י לקיחת הרבנים ע"מ שיעלו לארץ יקחו מיהם את הרבני שלהם ע"י הצעות מפתות של משרות רמות המעלה, דבר זה למעשה ודאי קידם את העליה לארץ ישראל. אמנם קברניטי המדינה לא לקחו בחשבון כי רבים מבני מרוקו עברו לצרפת וקנדה דרום אמריקה וכדומה [תשעת אלפים מבני תיטואן היגרו לונאצואלה והפלא הוא שהיו ציונים נלהבים] כך שהיעילות שיטה זו מוטלת בספק, רבי מכלוף אבהצירא עלה ג"כ לארץ ולא ידוע על משרה שקיבל, רבי רפאל ברוך טולדנו הוצאה לו משרה רב העיר חיפה אך לא רצה לגור בחיפה העדיף לא לקבל משרה ורצה לגור בני ברק, רבי שמעון דיין בעל זהב שבא היה דיין מצויין ונראה כי היה מעומד לקבל משרה אך חלה את חוליו האחרון סמוך מאוד לבואו לארץ, רבי אהרן בן חסין ממכנאס שהיה דיין במגדור בהקדמה לספרו שו"ת מטה אהרן מספר רבי יוסף משאש וז"ל ואחר ג' שנים בא עוד אצלי, ואמר לי כי ברעיונו לעזוב את מרוקו, ולעלות אל הארץ, כי שלוחי הציונות הממונים על העליה, הבטיחו לו כס רבנות באחת הערים הגדולות בארץ, ובכן חשב, כי שם ימצא כר נרחב להוציא לאור פרי עשתונותי אשר כתב בדמי נפשו, ובא לבקש עצתי, ואני אמרתי לו, אם אתה רוצה לעלות מפני חבת הארץ עלה והצלח, ואך צריך לשים על לבך מאמר רז"ל ג' מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, וכולם לא נתנם אלא ע"י יסורין, תורה וארץ ישראל ועולם הבא (ברכות ה', ועוד בשמו"ר כ"א) וקורין להם בארץ, יסורי קליטה, ואת הבטחת השלוחים בכס הרבנות השלך אחרי גוך, וד"ל, וסוף דבר תקע עצמו לעלות, ועלה, וקדמוהו יסורי הקליטה, ולא הרפו ממנו עד שחלה את חוליו, אשר בו יצאה נשמתו בטהרה, ביום כ"ו בחדש אב רחמן בשנת תשכ"ד בירושלים עיה"ק, וכבוד גדול עשו לו רבני ירושלים בהספדו, והוא בן ע"ג שנה. וכאשר שמעתי, נזדעזעתי, ומכתב נחמות מר לבניו שלחתי, וביום שבת בקהל רב צדקתו וחכמתו הגדתי, והאל אשר אין בלעדו, יטה אליו חסדו וצערו של כל ימי חדלו, יהיה לו לעונג ושמחה, בעולם שכולו שבת ומנוחה, אמן. דבר זה מפורש כי רבני מרוקו קיבלו הבטחות על משרות רמות בא"י שמחכות להם [ור' יוסף משאש מעיד ברמז כי אין הם עומדים בהבטחותיהם] רבי משה עטיי מעט מים היה רב בארבע ערי במרוקו עלה לארץ ישראל ובא לקר' גת כתב בספרו שלא חיפש שום משרה והיה רק שמח מאוד על ביאתו לארץ וראה ברכה, אי אפשר להתעלם כי רבי שלו' משאש בולט בזה בא לארץ בכבוד גדול ישר למשרת רב ראשי לירושלים, [הנה ידוע כי מיחסים את ביאתו להגאון רבי עובדיה יוסף אמנם אי אפשר להתעלם ממה שמספר רבי מיכאל טולדנו בעצמו, שהיה איזה פולטיקאי ירושלמי ממוצא מרוקאי [נראה שהוא אהרן אביחצירא] ששאלו על מה שרוצים להביא רב ממוצא מרוקאי לירושלים, אמר להם רבי מיכאל שיש רק רב אחד מתאים הוא הרב משאש. הנה היום כבר ידוע בירור כמה גדול כחם של הפולטיקאים בבחירת הרבנים וכוחם של הרבני הראשים יותר קטן וכנראה שזאת האמת] רבי שלום ישב מיד על כסא של הרב ראשי לירושלים והיה גם אב"ד בירושלים והמיוחד כי לא שינה במנהגיו אפי' מצא נכון לכתוב שו"ת שמש ומגן שבו הוא מגן על פסקיו ומנהגי אבותיו מכנאס מרוקו. רבי יצחק חזן דיין קאזבלנכא הגיע לארץ כבר אחר שהיה דיין במרוקו פה בארץ הוצע לו משרת דיין ונאמר כי עליו לעבור מבחן שנית עשה מבחן קשה כאלו הוא חדש בתחום, וכשראו את התשובות לא האמינו למראה עניהם כי היה מצטט מילה במילה מנושאי כלים בחו"מ ואב' העזר אמרו חוששים שמה העתיק עד שבדקה בע"פ ונמצא אמת, בסופו של דבר קיבל משרת דיין, רבי יוסף משאש מספר עליו הילקוט שבע כי הגיע עם עליתו ארצה לקריו' של חיפה נפגש עם הרבני ראשיים [מספרים כי כשהוצע שיהיה רב ראשי חיפה אמר לו הרב יצחק ניסים הרה"ר כי איך רוצה להיות רב בארץ אם הוא כתב שו"ת כמו מים חיים...], אך לא עזר כלום ובחרו בו למשרת הרב הראשי חיפה פה אחד, רבי יהושע מאמן מספר בעמ"י ח"ב כשהגיע ממרוקו לירושלים והלך לרה"ר למצא משרה אמרו לו כי בירושלים יש הרבה כמוהו, לבסוף נמצא משרה בנהריה והיא משרה מצומצמת מאוד במועצה הדתית שם, וסבל רבות עד שמצא משרה נוחה יותר של דיין באר שבע שם וכתב שם מצא יותר נחת, רבי ברוך אברהם טולדנו הגיע לטירת הכרמל וכנראה לא החזיק משרה מפאת גילו המתקדם. רבי יוסף פרץ ממראכש כיהן רב מושב מגדים ליד חיפה, רבי משה מורציאנו ג"כ היה רב ברבנות בכמה ערי מרוקו קיבל ברבנות בעיר לוד. רבי יהודה שטרית קיבל משרה בעיר עפולה, רבי אליהו שרביט הארחות יושר קיבל משרה בעיר אשקלון, רבי דוד עובדיה הוצא לו משרות דיין בכמה ערים אך לא רצה לעזוב את ירושלים בשום אופן ושם מצא משרה במועצה הדתית, הליכות שבא רבי שמעון ברוך אוהיון כתוב עליו כי היה רב ביפו אמנ' כמה שידוע לא היה רב רשמי של יפו, רבי שמואל מורציאנו בעל יען שמואל הגיע לארץ ישראל הוא כותב ללא כל כוונות לקבל משרות רק רצה לחיות כאן וכשהגיע ללוד כבר היה זקן מלשרת בקודש. רבי משה מלכה היה דיין בכאזבלנכא כותב שניסה כמה פעמים להשיג משרה בא"י ולא הצליח הגיע אח"כ בלא כל מטרה לקבל משרה וישב בירושלים והתפלל, כתב שמהשמים זימנו לו משרה שלא ציפה

ישראל. פעמים חולק על רמב"ם מפורש מסברא, עיין בתשובתו אהל יעקב סי' ה' לענין ספר תורה שהגליונות שלו אינם כתובים בגודל אחיד. אחד כתוב על כל אורך הדף השני כתוב עם שוליים גדולים מלמטה ולמטה יש שיעור פרשה, אומר הגר"י ששפורטש נראה שאין כאן פסול שמה שמצינו מחלוקת רמב"ם ורא"ש לענין ספר תורה פרשה שתומה ופתוחה, זה רק במקום פרשיות אבל השוליים אינם מקום פרשיות, אבל הבעיה כי הרמב"ם לכאן פוסל שכתב שאם הפסיק ונמצא פנוי במקום שאין בו פרשה פסול, אומר הגר"י ש תמיה לי מנין מצא הרמב"ם דין זה שהרי מהקומץ ומשנת סופרים שמשם מקור דין זה, לא לא כתבו רק שינוי צורת פרשה פתוחה וסתומה, ואילו הרמב"ם סובר שכל מקום פנוי חשיב שינוי פרשה. וכתב הגר"י ש הוא תמיה! עוד תמה שהרי הרמב"ם עצמו לא מנה דבר זה מכ"ד דברים שפוסלים את הספר תורה. ע"ש כמה כוחו של הגאון הנ"ל בסברא היה גדול עד כי אינו מבין את סברת הרמב"ם ואת מקורו. כרם חמר ידע מקיף סברות הגיוניות, בקיא גדול, מחדש ללא חשש, מחבר ספרים פורה שאין דומה לו בזמנו במערב, לדוגמא במאה התשע עשרה הגיעו קופסאות הגפרורים למרוקו וגרמו להתרגשות רבה, קלות יצירת האש ע"י הגפרורים הדהימה את כל הציבור, הצורך של שמירת אש תמיד, או מציאת דרכים פרמיטיביות אחרות ע"מ להדליק אש, נראה לפתע רחוק מתמיד, ובהגיע היום טוב הראשון עלתה השאלה האם יתכן שימוש בגפרור ביו"ט? הרי נראה כי כאילו האש צבורה בתוכו, והוא כמו נר דלוק מערב שבת. או שנאמר כי החיכוך הוא הגורם ליצירת האש. הגאון רבי סמחון חאלאוה אינו מתמהמה הוא משגר מכתב בהול אל הגאון רבי אברהם אנקאוה כדת מה לעשות בגפרור ביו"ט. עיין לו בכרם חמר [ח"ב סי' לא] וז"ל הראת לדעת דכל הפוס' דחו באמת הבנין סברת השיירי ז"ל ובנפול היסוד יפול הבנין ואדרבה כולהו אמרי דלהוסיף שרי ולית מאן דימחי ולימר לא, דזיל בתר טעמא מאחר דמעיקרא יש בו צד ריח וכמאן דמנח בכדא דמי א"כ יש לנו לנ"ד שעלה בידינו מכל האמור דודאי גמור הוא דאינו אלא תוספת ואין בו משום נולד כלל דנורא מיפקד פקיד הוא [הגפרור הוא כמו אש סגורה בקופסא] ומכלל אוכל נפש הוא, וממעט טירחת יו"ט ואפי' אין השעה צריכה לכך דאם השעה צריכה לכך אפי' נולד מותר וכמש"ל. א"כ המור"ם מזה יבוא על נכון חיכוך האלימיט כדי להוציא מה שבתוכו זהו מה שני"ל כתבתי לפי קוצר ידיעתי דלה כמות שהיא וצור יש' יצילנו מכל שגיאות ויראנו מתורתו פליאה הכ"ד עמוס התלאה גם שמ"ץ לא ראה עבד אברהם אנכי ולכל בעלי חכמה ויראה ובעצבת לב רוח נכאה הצעיר סמחון חלואה ס"ט.

הגאון רבי אברהם אנקאוה שהבין את גודל השאלה מפני צורך השעה, אינו מתמהמה בתשובתו, הדלקת האש אינה דבר של מה בכך בזמנים ההם, קפה חם ביו"ט הרי הוא עונג יו"ט גדול מאין כמוהו. הוא תיכף משיב בפסק חדשני וברור וז"ל המור"ם מכל האמור דאין כאן ספיקא לקו"ד בנד"ד דמותר לכתחילה היכא שלא נמצא לו אש בכל החצר להדליק האש על ידי האלי"מיט בבקר השכם כדי לעשות קאפי קודם שיתפלל שזהו שמחת י"ט שיתפלל בשמחה רבה ודעתו מיושבת עליו והמחמיר בזה לדעתי ה"ה מן המתמיהין זהו הנלקו"ד וצווי"מ וימן מאתי אני החו"פ למעסכר יע"א בסדר למען שת"י אותות"י אל"ה ביום ר"ח טבת דהאי שתא וזכרתי את ברית"י אברהם לפ"ק הצב"י אברהם אנקאוה ס"ט.

לה היא רב ראשי לפתח תקוה. כל ספרי חכמי המערב מלאים תודות לרבני' הראשיים על שסיעו בידם לקבל משרות וגם יש בספריהם בצורה עיקבית כמעט בכל תשובה התיחסות לפסקי הרבני' הראשים דאז, ויש להם נאמנות רבה אליהם, ולא חלקו על דעתם רק בכבוד עצום.

אחר זמן מה הצטרף למערכה זו רבי יצחק אבן דנאן עיין בליצחק ריח ליקוטי דינים ערך יו"ט וז"ל שאלאמי"ט הנק' אוקיד מותר לחככם ביו"ט ולהוציא מהם אש ואין בו משום נולד דנורא מיפקד פקיד בו דהוא עצמו עשוי מאש, אלא שהוא מכוסה בדבר המקרר אותה שתהיה נשמרת לזמן שירצה יסירנה ע"י כך כלאחר יד יסיר אותו כיסוי שעליו ותצא אש לכן מותר היכא דלא נמצא אש בכל החצר אף שהוא מצוי חוץ לחצר עכ"ל.

רבי כליפא אבן מלכא בספרו כף נקי התגלה כמדקדק עצום וזך הרעיון, ספרו הוא ירידה לעומק המנהגים, ולא חת לבקר את המנהגים שלא נראו לו בזמנו והעביר ביקורות רבה על פיוטים של היו בתכלית הדקדוק.

גאוני פאס 22 שמקורם למעשה מקשטליא נחשבים למגורשי ספרד האלטיסטים, במחוז קשטיליא בספרד נמצאת טולדו²³ היא קרובה למדריד, טולדו מאז ומעולם נחשבה מאיזור החשוב ביותר בספרד²⁴. הרא"ש הגיע לשם, ולעומת הרמב"ם היה בקרדובה שבאנדלוסיה הנחשבת לפחותה בחשיבותה ממחוז קשטיליא. מגורשי קשטיליה התרכזו בעיקר בפאס ואח"כ במכנאס כוחם שהיה בספרד נשאר להם גם במרוקו והיו בעליונות מסויימת מעל מגורשי סווייליה קרדובה וגרנדה.

לגלה ההשגחה כי הרא"ש מגיע מאשכנז לספרד 25 תופעה בלתי רגילה היא שגדול הדור האשכנזי מגיע לגור בין ספרדים, נסו לדמיין את זה, הוא מוצא את היהודים בספרד בשלהי

22 פאס היא עיר ואם בישראל אם כל חי לערי מרוקו כל ישיביה היו ענקי הרוח ושמע רבניה הולך למרחוק ולכן הרמב"ם נסע לשם לשמוע תורה מרבי יהודה אבן שושן ובפרט אחר שהגיעו אליו המגורשים אנשי השם הועמדו המשטרים וסדרים חדשים לבקרים והחזיקו בכל תוקף במעוז התורה והאכלוסיה גם היא גדלה מיום ליום כמו שהעיד מהר"י בי רב בקונטרס הסמיכה וז"ל ת"ל מיום הגרוש הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בתי בתים יהודים במדינת פאס (רבי דוד עובדיה קונטרס תרי מגו תלת).

23 בספרד ניתן להבחין בין האזורי המרכז לבין הצפון והדרום. וספרד מורכב מכמה עמים הותיק שבהם הוא העם הבסקי הם העם הותיק באירופה לא ידוע מה מקורם והשפה שלהם היא אסקורה היא משונה ולא דומה לשום שפה אחרת בעולם עם הם עם אמיץ ועז ביותר, נמצאו באזורם מתכות ומכרות ומאז העשירו רבים מהם, במלחמת האזרחים היו נגד פרנקו וסבלו מכך רבות וגרמנים הרסו להם עיר שלמה שנקראת גרניקה. בשנות השמונים היה להם אירגון טרור נגד ספרד אך עתה הם תחת השלטון. אבל יש לה אטונומיה מסויימת. בנוסף יש את ברצלונה וגירונה [גירונדי] שהם ממחוז קטלוניא ששוכנות לחופי הים התיכון, היא האזור העשיר ביותר כיום בספרד, יש להם ג"כ שפה משלהם נקראת קטלנית והם עד היום רוצים להפרד מספרד הסיבה המיסים הגבוהים שלוקחים מהם וגם יש להם כעס מאז מלחמת האזרחים שנהרגו רבים מהם ע"י הקשטיליינים, טולדו ומדריד הם במרכז בקשטיליא דל מנצא, סרגוסה בארגון, אבילא בקשטיליא דה ליאון, ועוד ערים, אנדלוסיה [סווייליה קרדובה גרנדה] היא נחשבת לדרום, ואילו יש את צפון ספרד שגובל באוקינוס האטלנטי ולו יש תכונות מערב ארופיות גמורות. יהודים מעולם לא היו רבים בצפון ספרד, וכן המוסלמים כמעט ולא שלטו שם גם התקופות הטובות שלהם. ידועה גם העיר מטודילא שהיא בצפון ספרד היה שם האבן עזרא ורבי בנימין מטודילא.

24 אמנם אי אפשר שלא להזכיר את ברצלונה שהיתה בתקופת הרשב"א בעדיפות על טולדו ובעיקר אחר שהגאון הרמ"ה מטולדו נפטר, אמנם לא נראה כי בתקופת הגירוש ברצלונה היתה בעלת מעמד תורני יותר מטולדו. למעשה המומחים טוענים שכבר בשבת קנ"א מאה שנה לפני הגירוש נוקה כל אזור קטלוניא מיהודים, וההסבר הוא השמדה של כל היהודים כתוצאה מעלילת הדבר השחור שהעלילו על היהודים שהם מרעילי הבראות. ידוע כי ר"א בן טאווה ח"ו משו"ת התשב"ץ בחוט המשולש נשאל על הוספ' מים חמים לקדירת החמין בשבת כתב "אנו מגורשי קטלוניא" והוא מתכון על הר"ן.

25 מחמת המציק באשכנז הגיע לספרד לברצלונה עם בנו רבי יעקב בעל הטורים בשנת א ס"ב, ובדרכו עבר בברצלונה שם נפגש עם הרשב"א ועסק עימו פלפול כשבוע ימים אח"כ עבר לטולדו [בנו רבי יעקב נשאר בברצלונה זמן מה] ונתקבל שם בכבוד רב עפ"י המלצה של הרשב"א ושם העמיד תלמידים הרבה, ישנה אגדה בשם חכמי פורת יוסף שבזמן בואו של הרא"ש ליישיבת הרשב"א בברצלונה מצאם עוסקים בפתרון איזו קושייה, הרשב"א אמר כי התלמיד שיצליח ליישב את הקושייה יקבל תרנגולת פטומה והיה שם הרא"ש והוא ישב את הקושייה, הרשב"א שמח על ישובו ושאל את שמו והשיב לו הרא"ש עפ"י הפסוק לגר אשר בשעריך תננה ואכלה לגר כמוני "אשר" הבא בשעריך תתננה פטומה ואכלה. בגליון קלומוס הביעה פליאה על המהירות שבה התקבל הרא"ש בספרד, אבל אין זו תמיה ליהודי ספרדי שמקבל עליו הנהגה של מי שחכם ממנו, אבל בשביל כתב קולמוס

תקופת תור הזהב כולם הולכים בשיטת הרמב"ם, אומנם תלמידי הרמב"ם מכירים יותר את מורה נבוכים מאשר את את היד החזקה. הרא"ש הוא ענק תורני תלמודי עצום בעל זיקה אדירה להלכה, הרא"ש התאקלם בספרד במהירות מדהימה, תוך זמן קצר ריכז סביבו קהילה של טובי הלומדים בטולדו, הדבר התאפשר הודות לדרך שסללו לו הרמב"ם הרשב"א מברצלונה רבינו יונה והריטב"א שהיו ממשיכי דרכם של בעלי התוספות, הרא"ש עצמו הוא בתוספו' הרא"ש שלו סלל דרכים חדשות ובהירות בדברי בעלי התוספות. הוא מעביר ביקורת על יהודי ספרד שיותר מתעסקים בפילוסופיה פיוט וחריזה מאשר עיון ההלכה, הוא מחזיר את הלומדים בטולדו לדרך עיון ההלכה ותלמוד, יש כאן למעשה סוג של השתכנונות לכל דבר, בנו רבי יעקב מוציא את ספר ההלכה הטוב בעולם בזמנו²⁶ הוא הארבע טורים [לימים הב"י יליד טולדו יעדיף לכתוב עליו את חיבורו האדיר], הספר מתפשט כשהוא מכיל אלפי פסקים מאביו חלקם חולקים על הרמב"ם, הפסקים מתפשטים ומתנגשים עם פסקי הרמב"ם, תלמידי הרמב"ם שמכירים יותר את המורה נבוכים מאשר היד החזקה מתקשים או לא מוצאים ענין לישיב את דעת רבם הרמב"ם, בסביבת הרא"ש נוצרת קהילה גדולה של תלמידי חכמים שחזרו לשיטת העיון ההלכתי התלמודי והחומרות בהלכה, ובשנת רנ"ב הם מגיעים אחרי הגירוש למרוקו ומוצאים שם את הוותיקים [רובם הגיעו בשנת קנא] כשהם עייפים מרוב עניות וצרות²⁷, המגורשים הם מחזיקים מפסקי הרא"ש²⁸ והוותיקים מפסקי הרמב"ם, נוצרת התנגשות בין הוותיקים למגורשים²⁹, והשאר כבר היסטוריה.

שהוא ממוצא אשכנזי הוא ודאי תמיה גדולה בהחלט, איך יקבל עליו הנהגה של מי שאינו כמוהו. ועיין לעיל מה שכתבנו בענין היחס של יהודי מרוקו ליהודי אשכנז. 26 הספר האפיל על כמה ספרים של מחברים בני זמנו שהיו דומים לו. והם ספר אהל מועד ותולדות אדם וחווה של רבינו ירוחם, ספר אבודרהם, וצידה לדרך לרבי מנחם בן זרח. 27 מי שלט באותה תקופה במרוקו. ההיסטוריונים אומרים כי שלטו האלמוחידון אחרי שניצחו את האלמורבטון שהיו מוסלמים ממוצא ברברי שלא היו אדוקים כל כך באיסלם, האלמוחידון היו אדוקים מאוד באיסלם וחיבו את כל הנתונים שלהם להתאסלם. אפ"י שלפי הקראן אין לחייב יהודי להתאסלם כל עוד הוא עם הספר ומקיים את הדת שלו. וזה מה שהביא לבריחה של הרמב"ם מאלמוחידון. השאלה הנשאלת מדוע הרמב"ם ברח מפני המוחידון לפאס שהיא היתה יותר מוסלמית מספרד. אבל למעשה בזמן גרוש ספרד שלטון האלמוחידון לא היה חזק כבר בספרד. הנה כבר שש מאות שנה לפני הגירוש היתה פאס עיר ואם בישראל בין מבחינה דמוגרפית והן מבחינה תורנית, ומפאס יצא הרי"ף גדול הפסיקה, וכן ראשי המדקדקים ר"י בן חיוג ויהודה אבן ג'אנח כמוכן דונש בן לברט. והנה לקראת בואם של המגורשים היתה הקהילה בפאס חלשה מכמה סיבות א. ב 1438 היתה עלילת היין האשימו את היהודים כי שמו יין במסגד. והיהודים גורשו מהעיר, והיה יום מר ונמהר. בשנת 1464 פרצה עלילת דם נגד יהודי פאס, ופרעו פרעות נוראות ביהודי פאס, ואומרים שלא ניצלו אלא עשרות בודדות. והפרעות פשטו עד תלמאסן הסמוכה [כידוע תלמאסן עד לפני מאה שנה היתה שיכת למרוקו, והיתה ג"כ מאתים שנה שייכת לטורקיה] רבי אבנר הצרפתי כותב כי בשנת רכ"ה מצאו גוי הרוג והעלילו על היהודים ועלו הגויים מפאס אלבאלי [הישן] והרגו ביהודים, ורבים מתו על קידוש השם, רבי ישועה הלוי מתלמאסן מספר כי בשנה זו הוא ברח מתלמאסן לספרד עקב הפרעות.

28 ראה בהקדמה של הגר"ד עובדיה לדרושי הר"ש סרירו שהביא שם מהקדמה לתוספות הרא"ש ליבמות וכתובות שכתבו מפורש כי מגורשי טולדו אתו למרוקו וספרי הרא"ש בידם וזה כעין מה שכתבנו. יתכן כי הרא"ש לאחר שהגיע לספרד וראה כי בני ספרד הם פשטנים, וזקוקים ליותר ביאור בדברי התוספות, ולכן חיבר תוספות הרא"ש, שכידוע הוא הרבה יותר ברור מהתוס' שלנו, יש ראיות לכך כי לפני שהגיע הרא"ש לטולדו היתה עליונות של חכמי ברצלונה על יהודי טולדו, בברצלונה למדו כשיטת הרשב"א לימוד עמוק וגם לא עסקו אליבא דהלכתא, לעומתם לומדי טולדו היו עדיין בהשפעת הרמ"ה רבי מאיר אבולעפיה שהיה גאון תלמודי אדיר, אך אחר פטירתו נחלשה הקהילה, ועיקר לומדיה היו או בעיון תלמודי עמוק בלי הספק ואחרים למדו רק אליבא דהלכתא בעיקר בהלכות הרי"ף לבדו, ומה שלא היה קשור להלכה לא מצאו בו ענין, וזה בא הרא"ש והחיה את הלומדים ע"י שטתו שיש בה גם עיון תלמודי עמוק וגם אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא.

29 כידוע פלומוס הנפיחה נכתב על זה ספר שלם שכתב אחד מחכמי הזמן רבי חיים גאגין נקרא עץ חיים. יש סיפורים רבים אודות פלומוס, המחלוקת יצרה ויכוח חמור שלא מצא חן בעיני השילטונות, עד שראש שלטון מצא דרך מקורית להפסיק את המחלוקת, שהיתה שנת בצורת והוא לקח אחד מחכמי הוותיקים ואחד מחכמי המגורשים,

כידוע אנשי העיר דבדו מחזיקים שהם מגורשי סיווליה [ראה ויחל שלמה יחס דבדו], ולמשפחות אבן דנאן ואבן צור [יש אומרים שמקור משפחת אבן צור מאנדלוסיה בספרד ולא מקשטלייא] צרפתי ומונסנייגו כידוע הם מהוותיקים בחכמי המערב, חכמי פאס חלקם קדמו לגרוש ספרד ברנ"ב, גאונים עצומים בתורה, דורות של דיינים ורבנים, פאס היתה אבן שואבת לחכמים מכל העולם דבר שנתן את אותותיו גם בחכמי המקום. הגאון רבי דוד עובדיה כתב חיבור בשם פרפראות לחכמה [הובא בסוף ספר מנחת העומר שו"ת מרבי עמור אבוטבול] חיבור זה הוא ליקוט של הגהות שמצא על גליון הספרים בספריה מפאס, שם נמצא הערות מגדולי חכמי פאס מה שכתבו על הגליון, והגר"ד כינס אותם למקום אחד, יש כאן עדות אלו ספרים היו למראית עיניהם של חכמי פאס, האוסף מרשים ביותר. רבי משה עמר החוקר מספר רבות על הספריה של מהר"ש סרירו מפאס היתה עצומה בגודלה ובתוכנה אבל עלתה כולה באש הוא מבכה רבות את ההפסד שנגרם מזה לעולם התורני במרוקו.

בין גאוני פאס ניכרים הגאונים והראשון שבהם הוא הריב"ע רבי יהודה בן עטר נחשב לפוסק ענק שהעמיד דורות של דיינים, ראה בשו"ת ריב"ע סי' א' על יהודי בשם שלמה חקון הוא ש"ץ בבית כנסת והיא שייכת להרב מימון גם בחייו וגם אחר מותו וא"כ יש כאן טענה של החתן על חמיו שחמיו הוא הש"ץ הוא מקבל על זה כספים מבית כנסת ואילו החתן הוא הבעלים העכשוי של בית כנסת אינו רוצה יותר לתת בהכנסות בית הכנסת לחמיו, הטענה היא שבגלל שהכנסות קטנות מדי מלהתחלק בזה עם חמיו, לעומתו ה' שלמה טוען שמחותנו הרב מימון הביאו להיות ש"ץ ונתן לו מתנה ... חצי מכל זכויות של בית הכנסת וכולל ס"ת ותכשיטי בית כנסת וטענות שהוא אכל שני חזקה מכל דברים אלו וא"כ הוא ראה שהוא קיבל את זה במתנה, כמו כל חזקה של ג' שנים ואכל גם בחיי הרב מימון וגם לאחר מותו [כנראה זה מוכיח שגם היורשים לא מיחו כשאכל ראה שהיא שלון] הרב סעדיה חתנו טוען כי אביו לא נתן לו כלל מתנה, וא"כ כל חלק קבוע מעולם בחיי אביו והכל היה בידי אביו רק אביו היה נותן מפעם לפעם איזה דבר כטוב בעיניו וכו' אומר הריב"ע שאין טענת חזקה כאן, שהרי הוברר בעדים שלא היה אוכל פירות כדרך של כל אדם כבתוך שלו, אלא רק הבעלים היה נותן לו כטוב בעיניו, אבל הריב"ע פוסק שאין להוריד את הרב ממשרתו בבית הכנסת אחר שכבר הוסכם מרצון שהרב מימון וכל מתפללי בית הכנסת מעלין ולא מורידין אלא מי של שמכרם לעולם, ולענין מה יקבל את הכנסות של בית כנסת אומר הריב"ע שיקבל הרב סעדיה בנו של בעל הבית כנסת כי הרי רוב הוצאות בית כנסת הוא על חשבונו וגם ס"ת שם שלו וגם חלק מכסף זה הולך לאלמנת בעל הבית כנסת הרב מימון. כתב הריב"ע וכך גזרנו שסעדיה ואמו יקבלו שני שלישי והרב שלמה רק שלישי וגם שלישי רק אם הוא נמצא בבית כנסת ומשמש שם אבל אם לא נמצא במקום לא יקבל, אמנם אח"כ הצליחו לנכות הרביע שהרב סעדיה לא יקבל שני שלישי אלא יפחתו לו רביע, והר"ש יקבל שלישי הכנסה וחתומים הריב"ע והיעב"ץ.

כל המתבונן בפסק זה רואה שני נקודות חשובות, א' שאין כמעט דיון הלכתי רק דיון קצר בענין חזקה על קרקע. ועוד כי חתומים רק שני דיינים בלבד וזה לכאורה נוגד ה כלל שבי"ד צרי' להיות

שקול, [טענה זו כבר הועלתה בסוף ספר תקנות חכמי מראכש]³⁰. למעשה רואים כמה בהירות יש בפסק הזה, והכל מבוסס על הגדרות חדות של ההלכה בענייני חזקה ועוד. ואחריו רבי יעקב אבן צור גם הוא חתום על הפסק הנ"ל.

אחריו רבי יעקב אבן צור בשו"ת משפט וצדקה ביעקב עי' שם ח"א סי' א' על מה שהמלך נתן את מלאכת עשיית המטבעות הממשלית לתגרים נוצרים והם יש להם יכולת בידם להכניס פועלים חדשים והם הכניסו ג' יהודים לעבוד שם, היהודים הללו מתמחים בעבודה במתכת הכסף, התנו עליהם כמה תנאים וכן שיד שלהם תהיה שוה בכל, את הרווח הוחלט שיחלקו בו שלשתם שליש כל א', אם יהיה הפסד חסרון בממון הוחלט שהתגרים יפסידו ג"כ שליש כ"א, הנה אחר שנתים תבעו שנים מתו' שלשה היהודים את שליש על הרווחי' של שנתיים הוא לעומתם מדווח על הפסד, ושהם אדרבא צריכי' לשאת בהפסד לבסוף סוכם בשטר שאחר שלושים יום ידקדק היטב בחשבון כל מה שישאר חייב התגרים יברר בשבועה, ובשבועה הזו יעשו גם לגול שבועה על כל הטענות האחרים וכל היתר שחייב לתגרים על כל אח' יפרע שליש. אחר שלושים יום טען שקודם הם ישלמו לו ואח"כ הוא ישבע טענה שניה אם יטבע על הפסד אם יזכה בשבועה להוציא מהם ממון להפסד שנודע לחלקם. שאלה שלישית על מתכת הכסף שהיה קונה יוסף ומכניסו לצאר אסכא [בית עבודת המטבע הממשלתי] הם תובעים שיתן להם חלק הרווח הכסף ההוא אבל יוסף טוען שהכל הכסף הזה הוא מביא מעצמו א"כ למה יתן להם רווח, משיב היעב"ץ יש כאן שלשה שאלות ויש לדון על כל א' בנפרד ע"ש.

ועוד מגדולי פאס הוא רבי יעקב בן מלכא שיותר התפרסם כדיין בעיר טיטוואן. פסקיו מובאים בשו"ת נר המערבי, עי' נר מערבי [סי' א'] בשוורים שנמצא להם כמין חריץ ארוך ופעמים הוא מקיף כל הצוואר ובשר בחריץ נראה לבן ויש מקום בו גדל שער בחריץ, ומי שנוגע בחריץ מקבל הרגשה שהוא קשה ומתוח ופעמים נראה שיש שם צלקת, השאלה האם יש לומר שניקב הושט מחמת זה, ובפרט שנראה שיש ריעותא במקום זה. וחקרו אצל מי שעושה חריצים אלו ואמרו שיש עושים חריצים לסימן, ויש מהם לרפואה או להכיר של מי השור, אך יש הבדל בניהם, שלהכר של מי השור נעשה ע"י ברזל מלובן, ואילו לרפואה הוא נעשה ע"י סכין, הנה מה שעושים ע"י ברזל מלובן וכן ע"י סכין עושים שיצא משם דם, ובלא זה אין בזה כל תועלת. כתב הנר מערבי שאם יוצא דם הוא שיש לחוש נקבת הושט כמו שכתב השו"ע [סי' כג] והרי ושת אין לו בדיקה מבחוץ, וא"כ יש חשש נקובת הושט, והנה אפילו לא עושים דוחק הסכין אבל יש חשש נגע ברזל מלובן ושת ושרפה פי נקב, כמו שכתב שו"ע לגבי שחט בסכין מלובנת [יו"ד סי' ט']. אמנם השו"ע [סימן נב] כתב שנחמרו בני מעיה בנפלה לאור לא נוהג אלא בעוף, אך שם הוא שאין דוחקא דסכינא אבל כאן יש דוחקא, ומה שכתב השו"ע שאם נחמרו מעיה בבהמה במה מבחוץ לא רואים אי"ז כלום, אבל כאן הרי רואים שיש סימני שריפה בצוואר, והפרישה כתב שנשרף עורה שייך גם בבהמה. ויש לחוש עוד כי סכינים אלו יש בהם עוקץ הוא יכול לנקוב מעצמו הושט, ומה שאנו רואים כי נתרפא הרי כתב השו"ע זה לא עוזר לגבי שמוטה שמא נקבה הריאה, וכמ"ש [סימן נא] וכאן יש ריעותא גדולה בעור הבהמה, ואין לומר שאין להאמין לישמעלים שהם אמרו איך נעשה חריץ אלו כי פיהם דיבר שוא, כי הוא מילתא דעבידא לאגלויי, וכן אין לומר הרי אנו רואים כי גויים עושים את זה לבהמות שלהם ואיך נאמר שהם רוצים

³⁰ עי' שו"ת אהל יעקב ששפורטש שאלה ד' שאלה מחכמי פאס ושם ג"כ מתייחס לזה שנכתב התשובה ע"י בית דין של שנים והוא כותב שהוא מקוה כי הם לא חושבים לקבל את זה להלכה כי הוא רק עפ"י שנים. עי' תורת יקותיאל סי' א'.

להרוג את הבהמות שלהם, כי הרי כתב השו"ע שהרי קי"ל אפילו אמר בריא לי שלא נגעתי בושט אינו נאמן, וישמעאלים אלו לא יודעים שיש טריפה בניקב הושט שלא סביר כך, ומה שחיה הבהמה י"ב חודש הרי להלכה קי"ל שאינו נותר לגבי נקיבת הושט, והרשב"ץ כתב שראה עוף אחר שנקבו לו את הושט בכל אופן חי י"ב חודש והיה הולך ומשביח, ומה שנראה העור עם צלקת, הרי איתא בבאר היטב בהמה שנגחה אותה חברתה ונמצא נקב בכרס אפילו שהעור היה שלם, ומש"כ השו"ע אם חתך העור [סימן כד] איירי שחתך כל עור הבהמה אבל כאן לא חתך את כל העור, אבל כאן גרע כי עשה בדוחק, ומה שיש לומר שכאן שאני כי עושה בכח עם הסכין, כ"ז היתה שאלה מהגאון מהר"א בן מוויאל להגאון רבי יעקב אבן מלכא. והגר"י משיב לו כי הם נהגו להתיר בהמות אלו ששאלו למי שמומחה לדברים אלו, והוא אמר כי הסימן שעשו בצוואר היו עושים אותו לרפואה, ולא שורפים רק את העור ולא יותר, ואפילו לא היו צריכים לכפות הבהמה דלא היה כואב כל כך, ולא היה יוצא דם, רק אחר כמה זמן היה יוצא מין מים כאלו לסימן שהיא נתרפאה, וכן הכלי שעושים בו את הכויה הוא כלי רחב ואינו חותך כלל, ומה גם יש עדות של יהודי יר"ש אומר שהיה עצמו עושה כויות אלו, ולא היה יוצא דם, אלא שהוא אומר שכן היו כופתים את הבהמה, אבל אולי יש לומר שיש סתירה בעדויות, יש לומר שמה שכפתו כי היו צריכים לעשות ג"כ בחצי תחתון, אבל בהמה אם היו עושים רק חצי עליון ולא היו צריכים לכפות. וא"כ מה אמר שהעיד הגוי כי היה יוצא דם צ"ל שלא היה יוצא דם, שהיתה הכחשה. ומה שלבהמה היה יוצא מים אח"כ היה חוץ לכויה, תוך הכויה, א"כ הוא מש"כ השו"ע [סימן כג] אם חתך העור ולא יצא דם לא חיישינן לנקיבת הושט, ומה שאיתא [סימן נג] בעוף שבא לפנינו וצווארו מלוכלך בדם צריך לומר שהיה בו חתך, שאם לא היה חתך היינו אומרים שדם זה בא מעלמא, עוד אין להביא ראיה מעוף שעורו רך לבהמה שעורה קשה, וגם לא דומה לנגיחה, כי בנגיחה יתכן כי ניקב הפנימי ולא החיצון, אבל שריפה לא יתכן כי נשרף הפנימי ולא חיצון, וגם לא דומה לסכין מלובנת, כי שם הוא חתך את הסמנים עצמם או בצד חיצון בלבד, ומה שכן העידו כמה הטבחים מומחים שהם מתירים, ומה שרצית לדמות למחט שנמצא בושט הוא שאם הוא בדוחק היא ניקבת, לא דומה לענין שלנו, כי שם יש חשש נקיבת הריאה כי הוא משם בא. ע"כ דברי הגר"י אבן מלכא, והסכימו עמו הגאונים רבי ידידיה מונסנייגו ורבי משה ביבאס ורבי יהודה קוריאט מתיטואן. והם כתבו שאין טעם לאסור מטעם כי שהברזל הוא מלובן הוא דחוק וסופו לירד לנקוב כמו בני מעים, והרי כו"ע מודו בנפלה לאור שאם דוחק סופו לנקוב כנגדו, א"כ כאן נאמר גם שהאש של הברזל מלובן ירד ונוקב. אבל יש לדחות כי הרי מפורש נאמר שאם נשרפה כנגד הכבד ואין ריעותא בכבד ורק בני מעיים, אנו אומרים שאם היה נשרף בני מעים היה נשרף גם הכבד, ואם כן הוא בכבד גם הו"ה בעור שאם לא נעשה בו שנויי לא נאמר שהושט ניקב. [א"ה צריך עיון שהרי כאן מדובר בשריפה בהצוואר כנגד הושט אלא אם נאמר שמדובר כאן שהכויה היא לא כנגד הושט] ולכן התיר הגר"י בן מלכא, והנה נעשה מדבר זה מחלוקת גדולה בעיר ג'יברלטר שהביאו את המומחה רבי אברהם גבאי הוא אמר שהכויות האלו נעשות לרפוי מחולי שבא מאכילת קטניות, הנה המקפידים לעשות כויות רק בגב הבהמה או רק אחרי אזנים אבל לא כנגד קנה וושט שלא נעשה בהבהמות נזק, היה עוד מומחה שאמר שהכויה היא חיצונית ולא עושה רק קרום דק בעור, וכן ראיה מעושי נעלים שאמרו שאפילו שישנה כויה בעור, העור קשה וצריך לנקוב בו כמו בכל עור, הביא ראיה מבאר היטב שהביא לענין תרנגול מסורס שלא חשש מניקב בני מעיים, כי מי שעושה את זה לרפואה בקיא ממלאכתו ואין חשש נקיבת בני מעים. והנה החכם האוסר הוא המשיך להחזיק בסברא

לאסור בעיר ג'ברלטר, ואפילו אמר כי מי מי שמתיר הכלים שלו אסורים. והגאון רבי יעקב בן מלכא חלק ע"ז ואמר שאפילו אם נאסור הכלים לא אסורים. ע"ש

כל המתבונן בתשובה זו רואה כמה גדול כחו שלה הגאון רבי יעקב אבן מלכה בידע בש"ס ובפוסקים ובסברא וכמה יורד לעומק הענין נדבך אחר נדבך, עד שמוציא הלכה למעשה.

פאס היתה מחוזם של הגאונים לבית אבן דנאן, וביניהם בולט רבי שלמה אבן דנאן גדול בתורה קלאסי, עניו ונוח לבריות בקיא אדיר בש"ס ופוסקים בעל פסיקה גאונית מקובל על כל עולם התורה, בעל יחוס גדול, סבו ממאתים רבנים שסמכו את מרן, ממשפחה תורנית מובהקת. עי' בקש שלמה סי' א' דן בשאלה באחים יורשים שיש להם טענה על אחיהם הגדול שלקח מאביהם חפצים לעצמו והיה בעצם צריך לשים בתפיסת הבית וגם הדירה שהוא מחזיק בה שנים רבות למעשה היא של אביו, וצריך שיחלקו בו כל האחים, האח טוען כי הוא תופס בנכסים מחמת שחייב לו אביו סכום גדול שלקח לעשות עיסקא, וגם הדירה הוא מחזיק בה זמן רב כך שהוא יש לו חזקה עליה. הגר"ד טוען כי יש כאן תפיסה בהכחשת הטענות ביניהם ויש מיגו כגון דליכא מיגו וראה, הוא מביא כנסת הגדולה שדן ג"כ בבן שתפס מנכסי אביו בטענה כי אביו חייב לו כסף רב, וכתב שתפיסתו תפיסה אפי שאביו מת וא"כ הם נכסי יתומים אבל זה דוקא אם בעל חוב בא להוציא מהיתומים אבל כאן שכבר תפס אחר מיתת אביו מהני תפיסתו, [רואים כמה העריכו את הכנסת הגדולה והיו בקיאים בן] וזה דוקא אם תופס בעני' שיכול לומר לקוח הוא בידי או להד"מ או דליכא עדים וראה, אבל אי איכא עדים כשרים וראה, דאז ליכא מיגו דהיה טוען לא היו דברים מעולם והכל הוא שלי מאז ומעולם, והוא מביא מה שאומר בעל התרומה לגבי שותפין שאחד טוען על הנכסים המשותפים שהם שלו, האם יכול לטעון כזה דבר?, הוא טוען שיתכן לומר כך אבל רק במצב ע"י מיגו שלא ראה [שאינן שום עד שראה שהנכסים הם בשותפות כך שיכול למעשה לטעון שאינם כל משותפות], שמה שאנו יודעים את הכלל שכל מה ששותפים אין אחד מהם יכול לטעון שהוא מוחזק בו, זה דוקא אם הוא של שותפים ויש עדים שראו אותו אצלו בידו, הוא מביא שכן פסק השו"ע שדבר הידוע שהוא של שותפין אין בו משום חזקה, אבל זה בתנאי שאינו יכול לטעון להד"מ, אבל אם הוא במצב שיכול לטעון להד"מ לא ע"ש. רואים איך הבקש שלמה מראה בקיאות עצומה בכל הצדדים העולים מהשאלה, ומיד מצא שהכנסת הגדולה מדבר ממש על דבר כזה והוא מיד דן בכל שיטות הראשונים והוא מסיק הלכה עפ"י השו"ע. וממשיך הבקש שלמה ומביא כנסת הגדולה דיש מחלוקת בין הרי"ף לראב"ד לפי הרי"ף אינו נאמן לומר במיגו דלהד"מ לפי הראב"ד הוא נאמן היכן שיש לו מיגו שלא ראה, וכתב עיין שו"ע חו"מ סי' צג וז"ל טען שמעון שיש ללוי עליו חוב מזה השותפות מנה, אם היה בידו כידי החוב היה יוכל ליתנו ללוי נאמן ונותנים החוב ואח"כ מחשבין. א"כ משמע מהשו"ע שפסק כמו הראב"ד שנאמן, כתב שראה להרב שע"א שכתב שאומנם ראה מסתפקים בזה אם שותפין יש דין מוחזק מזה לזה אחר שאין להם חזקה זה על זה אבל הבק"ש לא מבין את זה שלא אמרו את זה רק לעני' נאמנות, שלא נאמן כל אחד מהם שיוכל לומר זה שתחת ידי הוא שלי, כיוון דלא קפדי אהדדי ממילא לא מהני תפיסתו, אבל הבקש שלמה תמה על זה איך תפס בפשיטות שלא מהני מיגו נגד כל הפוסקים שאומרים שמהני מיגו נגד יתומים קטנים, והביא מהרש"ך שטוען שכל מה שיכול לומר שהוא מוחזק הוא דוקא כנגד יתומים גדולים אבל נגד יתומים קטנים אינו יכול כבר, ואינו יכול לטעון עליהם עד שיגדילו, ולא מבעיא בתפיסה אלא אפי' יש לשמעון מגו לא יכול לתפוס מיתומים קטנים, ומביא משנה למלך שג"כ דוחה את דברי המהרש"ך וכתב שהיא דחוויה בבית המדרש ע"ש.

כל הרואה משתומם מהבקיאות העצומה והשליטה בספרי תשובות האחרונים המפורסמים והקושיות העמוקות וההבנה בחריפות. ואיך שמצא מיד על כל צדדי השאלה מי שמדבר בזה מהפוסקים הקדומים ומיד מביא כל מה שביארו בדיבריהם גדולי הפוסקים.

רבי יצחק אבן דנאן היה דודו של רבי שלמה אבן דנאן חיבר שו"ת ליצחק ריח ובעיקר התפרסם בפסקי דנים ליצחק ריח, עי' ליצחק ריח מסי' א על ראובן ושמעון שהיתה להם האקווינוטראדא של העיר מקנאס קנויה להם מהמלך והיתה קנויה לזמן, וכשנשלם הזמן עמדו לוי ויהודה וקנאוה [זכויות] על מסחר הטאבא של העיר מקנאס שמזה זכות שקנו המלך שם ותחילה היו מבאים מטאבא של עיר פאס אח"כ קנו מראובן שמעון הנ"ל במעות מזומנים סך של קנטארר שיצא שמנים קנטאר למכור במקנאס ושמנים קנטאר שלחו לעיר מראקש למכור שם באלקונט [בבנק] שהיא ג"כ קנויה בשלהם בזכויות למכור אותה, והיות והזכות שלהם לטווח ארוך הוסיפו עוד לקנות זכויות סך גדול של טאבק בק"ק פה בשטר כל אחד שכנגד חברו, והיה להם שטר, ובשטר כתוב שנתנו קנין שמעון ראובן ומכר סך כזה וכזה של טאבא וגם נתנו קנין שאם לא הספיק לקונים הנז' שמעתה חייבו עצמם למכור להם כל הצורך אדעתא שאם הקנין היכולים למכור מהטאבא שיקנו מהם לעיר אחרת, רק מקומות שיש להם זכות אל האלקונט הנזכר וגם קבלנו קנין לפרוע לקונים הללו סך אלף צורו בעין, והיה תנאי אחד במכר ההוא שאם לא חזרו בהם המוכרים מהמכר במשך הזמן שיש לקוני' לקונט' הנז' החוב הנ"ל מחול וכפי הדין אבל אם חזרו בהם המוכרים הממכר במשך הזמן שיש להם זכויות הנ"ל אפי' באיזה טענה שתועיל כפי הדין מעתה החוב הנ"ל בתוקפו עומד ואין כאן מחילה כלל, עונה הגר"י אבן דנאן משיב על ראשון ראשון מה שהיה תנאי בשטר חייבים לקיים אותו כי גם בממונא צרי' כל משפטי התנאים בין בקרקע בין במטלטלין כמ"ש השו"ע חו"מ סי' רז וכתב שבדק השטר אין בו משפטי התנאים ואומנם הרב נתיבות המשפט סי' רז כתב שעכשיו נוהגים שבמטלטלין לא צרי' משפטי התנאים כלל רק קרקעות כותבים כתנאי בני גד ובני ראובן אבל בדין אין זה מספיק. ומה עוד שטענו הקונים שמצד האומדנא הכא המכר בטל שהם לא קנו אלא וכן גילו דעתם בשעת מקח, אומר ליצחק ריח יש לדון לסברת מר"ן הב"י במוכר או לוקח מטלטל אי אמרינן ביה אומדנא או לא בשו"ע זה לא מבואר אבל הרמ"א סי' רז במוכר קרקע סיים וכתב דוקא במוכר קרקעותיו אבל מוכר מטלטל לא מהני גילוי דעתו, על שיתנה בדיני התנאי ע"כ. ומדלא כתב כלשון יש אומרים משמע שגם מר"ן כן סובר ורק בא הרמ"א לפרש דבריו הוא חולק על הח"ס שסובר בדעת מרן שגם במטלטלין אומרים בזה דין אומדנא והטעם הוא ממה שמר"ן לא הזכיר דין זה, אבל א אומר ליצחק ריח שביארנו שרמ"א בא לפרש את מרן הולכים אחר הרמ"א שביאר בזה ע"כ.

רואים כמה עומק יש בתשובותיו של הליצ"ר ואיך הוא יורד לעומקא דדינא בשאלה מסובכת ביותר ושולט בים הפוסקים ראשונים ואחרונים.

רבי ידידיה מונסנייגו בספרו דבר אמת הולך בשיטת גדולי פאס רבותיו, המעיין בספר כבר בתשובה הראשונה יראה שבספרו לא חשש לפתוח בדיון מעמיק בנושא הסבוך ביותר של השיעורין של תורה. נושא שלא דיברו בו הרבה גאוני המערב³¹, הוא דן בשיעורי התורה בבקיאות עצומה בשיעורים גם בדברים הנדירים ביותר כל מה ששייך בזמן הזה, שיעורי ההלכה ושיעורי התלמוד שיעור מטבעות ואורך. ע"ש שהתחיל ובצורה של שאלה מפלוני שביקש ילמדנו רבינו אב הרחמן וכו' שיעורי תורה לענין שבת ויום כיפור. הדבר אמת מתחיל בזה שהוא הקשה לשאלו ושדברים אלו עמוקים ביותר וקשה מאוד לעמוד עליהם אבל להציאו חלק אי אפשר לכן הוא

³¹ יש בספר זכות אבות קונטרס השיעורים לר"ש סרירו אך חוץ מזה לא נכתב הרבה בנושא זה.

משיב לו בזה ומתחיל לבאר שיעור הדינר במה שכתב הכסף משנה שהוא צרמה וחצי וצרמה הוא [דרהם] הוא ששים וארבע שעורות, וא"כ מזה בא לדון על שיעור מחצית השקל שצריך להיות שני דרהם וחצי, שהוא חצי מטבע, מביא רש"י בבא מציעא שכתב סלע הוא השקל המוזכר בתורה, ומביא דעת כפתור ופרח ששקל הוא תשע דרהם, וא"כ מחציתו הוא ארבע וחצי וא"כ מה ששנינו לעני' צדקה לא יפחות משליש שקל הוא שלש דרהם, ומביא הרבה פוסקים ששיעור פדיון הוא לג דרהם וחצי מטבע של בבל ובמטבע של מצרים הוא ל"ח וחצי, אבל הוא כותב שיש בשיעור זה כמה מבוכות וכתב שיבאר בזה את הענין אבל להלכה ולא למעשה, דן בשיעור רביעית מהרבה פוסקים ובכלל זה מספר זכות אבות וכן דברים משם אביו, ועוד לענין שיעור של משקים אם נקראו איך מעריכים אותם. והביא רא"ה שאומר שלענין שיעור האיסורים לענין ששים חשבינן רביעית רוב לכזית, שאם יקרוש יעמוד על כזית, והביא תוס' בנזיר שמשמע ממנו לא כך ולא משערים כשיקרוש ע"ש.

מי שרואה תשובה זו מיד ישתומם על הבקיות העצומה כמה רב כחו בכל התורה כולה, בדרכם של גדולי גאוני פאס והכל בעינינו השיעורים החמורים.

במרוקו התפרסם רבי רפאל אנקאוה העילוי מפאס, מחדש בעל סברא גדול בקיא עצום בשו"ת אחרונים. עי' תועפות ראם סי' א' בשאלה בענין היתר עגונה על יהודי בשם בוסתא שנעלם וגוי אחד אמר שהוא מת אחרי שנשאל על איזה הרוגים האם יש שם יהודי מפאס, בגוי שהסיח אבל רק אחרי שאלה, אומר הגר"י אנקאוה כי לא שייך בזה מסל"ת [מסיח לפי תומו, הכונה אדם שמספר דברים בלי שביקשו ממנו מידע, בזה ההלכה שאפי' שגוי לא נאמן להעיד כי הגויים שקרנים בטבעם, אבל היות והוא סיפר סיפור בלי שביקשו ממנו מידע, אנו תולים כי זה אמת] אם אחר שאלה, ומביא לזה ראיה מגמרא מפורשת בהוא דהוי קאמר ואזיל מאי איכא בי חואי וכו' וכן פסקו כל הפוסקים, אמנם דן בזה היות והשאלה לא היתה בפרטות על האדם אלא שאלה כללית [וא"כ נראה שאפילו שהמידע בא אחר שאלה, אולי הגוי אומר אמת כי השאלה היתה כללית מאוד ומדוע שיכניס פרטים שיקריים], אמנם כתב שזה אינו שהביא מהריב"ל שדן ביהודים ששאלו מגוי האם הוא אמת שנתפסו היהודים בספינות של לסטים, והגויים אמרו שאמת הוא שנתפסו אנשים בספינה של ליסטים והיו שם שלשה יהודים ונהרג, ומהריב"ל סובר שאין זה כלל מסל"ת וכ"ש א"כ בשאלה שלנו שדיברו ממש על ההרוג ע"ש כמה דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא.

גאוני תיטוואן אחד המיוחדים הוא הרחמ"ן נולד בתיטוואן אח"כ עברו הוריו לא"י אח"כ חזר לג'יברלטר להיות שם רב עי' בספרו רחמי פשוטים סימן א' שאלה על ראובן חלק נכ סיו עוד כשהיה בחיים היה לו קרקעות וגם מ טלטלין נתן מתנות לבנים שלו כל אחד לפי מה שנראה בעיניו והיה שטר צוואה עשוי לפי כל כללי ההלכה היה לו ב' נשים שלש מאשה ראשונה וא' מאשה שניה, היות ועשה שטר צוואה מחים היה לו זכות להוסיף ולגרוע ו זה מעשה שכתב שגוף שני החצרות שדרו בהם יזכו בהם להאחים מאשה ראשונה שמה היה זהרה אח"כ הוא ביטל מתנה וחזר וכתב משמו חדש והוא שגוף ב' חצרות אחר פטירת האשה זהרה יזכה בהם המחצית מב' החצרות בנו חצרון וגם מהפירות אחר מיתה [שזאת אומרת שלבן הזה יש לו זכות לאכול את הפירות ולמכור אותם אבל לא זכיות בעצם הקרקע על מה שאינו יכול למכר את הקרקע קודם פטירת אמו זהרה, המחצי' שניה נתן זכות בחירה ביד חצרון אם ירצה יתן את זה לשני אחיו האחרים, דא עקא כי חצרון מת ולא הספיק וגם לא גילה דעתו בחייו אם ירצה לזכות בירושה הזו חצרון הניח אחריו בת אחת היא נישאה לבעל אח"כ מתה האם זהרה, ועתה בא בעל דינה בת

חצרון לעיר ובא לתבוע את כל הב' חצרות אחיו חצרון משיב שאין לחצרון שום זכות רק בחצי מהב' חצרות והמחצה האחרת זוכה מכח המוריש כי הוא אביהם, הנה שאלה ראשונה ישבו עליה רבני מוגאדור רבי אברהם צאבא ורבי יאודה בן מויאל הם אמרו שכל העולה שאין שם זכות מחצי החצרות ליורשת של חצרון אלא יורשי האחים הם יקבלו את חצי מהחצרות, והרב הרחמ"ן השיב על זה שיש לחקור בתנאי של ראובן להוסיף ולגרוע בצוואה הוא דכיון היות והמתנה היתה מהיום ואחר מיתה, וכן הסופר נראה שהיה חכם וכתב את הדברי' שמשמע מהיום ולאחר מיתה אם לא אחזור בי, וכדעת התוס' שזה טוב, לא נראה להרחמ"ן כי אין כל זכות לבת חצרון והטעם כי אביה מת בחיי הנותן, ואפילו נתנו לו מהיום ולאחר מיתה וא"כ משמע שזכה בו כבר מהיום שהוא חי, אבל יש רשב"ץ שהביא מעשה אחר שאשה אחת נתנה לביתה חצי נכסיה מהיום ולאחר"מ ומתה הבת בחיי אמה הניחה בן כשמתה הזקנה בא הבן לתבוע חלק אימו וכתב הרשב"ץ שבן זה אין לו זכות בנכסי' מג' סיבות א. מפני שכתוב בה מהיום ואחר מיתה ובנד"ז כבר מתה הבת בחיי אמא, וא"כ קול נידון שנו, ואפי' יש שתמהו על הרשב"ץ כמה אחרונים אבל כבר ביארנו בארוכה כי מהיום ולאחר מיתה הוא רק לגבי שיכול לחזור בו, ע"ש.

בין גאוני תיטואן ישנו הרב יוסף בן וואליד בנו של הויאמר יצחק שהלך בדרך אביו בהלכה, כתב ב שו"ת שמו יוסף ע"ש בעני' חתיכת בצק חמץ שנפל לתור מי פירות קודם פסח ומיד הוציאו את הבצק משם אם מותר ללוש במי פירות האלו, לצורך פסח. אומר השמו"י לכאן' היה נר' דמותר אפי' בלא סינון ממ"ש הטור או"ח סי' תמ"ז ופסקו מרן בש"ע שם סי' י"ב והיה נר' לכאן' מתוך הלשון והענין דמיירי בתוך הפסח וע"כ התיירו דוקא בדיעבד אבל אם היה קודם פסח מותר דכבר נתבטל קודם פסח דאין האיסור ניכר. ואין לומר דהטור ס"ל כדעת הר"ן וגם אין לומר דסובר דחוזר וניעור [כלומר אפילו שנתבטל לפני פסח לפי הלכות ביטול, בפסח הוא מתעורר ואין לו ביטול]. אומר השמו"י שזה לא דומה לתרנגולת שנמצא בה חטה ששם בחמץ ודאי וניכר לעין לא כן הכא סי' נפלו איזה פרורין ואת"ל נפלו אינם ניכרים ובטלי. אלא צריך לבאר דזה שכ' מרן ב"י דהטור מיירי קודם פסח וכן נר' דעתו בש"ע ע"ש. אומר שמו"י חילוק, אלא דמ"מ י"ל דשאני התם הטעם ברור משא"כ, בנ"ד. ועי' להר' בית יאודה ז"ל סי' י"ד דמצריך סינון בסודר עב ע"ש. ומיהו יש לחלק דהתם היה פת דדרכו להתפרר ועי' בבית יוסף ישם משם או"ז דעיסה שהחמיצה שנפלה לבאר וכו' ע"ש. ועי' פר"ח דאסר אפי' ע"י סינון ואפשר דבנ"ד יודה לפי מה שחילקנו לעיל. ועי' להשו"ג שהקשה על הפר"ח ע"ש ולק"מ דשאני סי' חמץ דאת"ל יש שמא לא יעבור במסננת לא כן בודאי חמץ. ועי' להשו"ג. שם דמסיק בדעת מרן דמהני על ידי סינון. ועי' באה"ע דבבגד עב שרי אף לס' הטו"ז ע"ש. ולמאי דאתינא עלה בנ"ד נראה דאם סינונו בבגד עב מותר ליכתחי' קודם פסח ללוש בו לצורך פסח וזה להלכה אבל לא למעשה והיה זה בש' תרי"ב לפ"ק.

העובר על תשובותיו רואה שקיבל את סגנון הכתיבה מאביו, סגנון צח ובהיר עם הרבה מקורות מכל חכמי ישראל, הגיון וסברא נכונה, אבל לא האריך בתשובות כאביו אלא רוב תשובותיו קצרות.

גאוני בירדוגו³² המשפחה המיוחסת ביותר במרוקו, דורי דורות של דיינים ובעלי משרות תורניות ועסקניות, אותם הורישו מדור לדור. חיו בתלכיד משפחתי בעיקר בעיר מכנאס, הם גרמו

32 הראשון המפורסם מחכמי בירדוגו הוא רבי משה מחבר ספר ראש משביר, בכתובות של משפחת בירדוגו יש יחוס שמגיע עד אליו. אבל העדות העיקרית היא של רבי משה פרדו אב"ד נא אמון שהוא עצמו אינו מוכר כל כך,

לעלייתה לגדולה תורנית של העיר, רבי משה הראש משביר, רבי יהודה בעל המים עמוקים, המלאך רפאל, ובנו רבי מימון שימיו ושנות רבנותו כמעט חופפים של אביו עסק כל ימיו בתורת אביו ונפטר מעט אחריו. ישנו גם רבי רבי פתחיה מרדכי, כתב שו"ת נופת צופים כבר הבאנו כי הרב דוד ברדוגו אב"ד ירושלים כתב עליו שכל תשובותיו בסגנון תשובות הרשב"א ע"י נופת צופים סי' א' האם יש לברך שהחיינו על ברכת הריח המתחדש משנה לשנה? שאלה עמוקה ביותר האם העובדה כי הצמח גדל כל שנה וקמל וכבר אינו נותן ריחו ושנה אח"כ שוב גדל ונותן ריחו האם יש בזה לברך עליו שהחיינו? והאם הנאת ריח היא מספיק חשובה לברך עליה שהחיינו? עונה הנופ"צ שזה באמת שיטת רש"י בנדה נא על מה שאמרה הגמרא שיש דבר שאינו טעון ברכה לפניו ואינו טעון ברכה אחריו והוא הריח, ורש"י מבאר ריח הוא הנאה מועטת, וכתב ע"ז? ספר מעדני מלך בברכות פרק כיצד מברכין, כי לפי זה מבואר מדוע לא מברכין שהחיינו על הריח כי לא נתקנה ברכת שהחיינו רק על הנאה מרובה, והביא דבר נפלא מהרב משה הלוי דיין שהטעם שאין מברכין שהחיינו על הריח משום דכתיב בברכת הריח אסמכה בברכות כל הנשמה תהלל יה איזהו דבר שהגוף לא נהנה ממנו ונשמה נהנית ממנו הוא הריח וא"כ היות וריח הוא הנאה לנשמה הרי נשמה היא נצחית וא"כ לא שייך. לברך עליה שהחיינו ע"כ שם יש עוד כהנה וכהנה תשובות נפלאות עם חידושים עמוקים ומתוקים.

גאוני בירדוגו כתבו ספרים בש"ס והלכה בהם ניכרת גדולתם. לא היססו לחלוק על גאוני עולם כדוגמת רבי חיים בן עטר ועוד.

רבני משפחת קורייאט מהעיר מוגאדור רבי משה יהודה ויצחק ואברהם היו בעלי הדר תורני מובהק, היו מפורסמים בעירם אצוירא ובכל מרוקו, כגאוניס גדולים, כתבו ספרים בהם ניכר ידיעותיהם התורניות בש"ס ופוסקים והנהגתם בדיניות ורבנות. עוד מרבני אצוירא ידועים רבי יהודה מויאל בעל שבט יהודה, ורבי רפאל חסן המנחת עני וגאוני משפחת פינטו. רבי יצחק כתב ספר בשם מעש' רקם על הש"ס ויש בסופו גם כמה דיני' הלכתיים ראה לעני' א"ח סי' תרצ"ד על מה שכתבו במסכת מגילה תני רב יוסף ומשלוח מנות איש לרעהו שני מתנות לאיש אחד ומתנו' לאביונים שני מתנות לשני בני אדם ואבעית אימא שני מתנות לכל אביון דהוה שתיים שהם ארבע וגם ביומא יש מעין זה יש פסוק ונתן אהרן על ב' השעירים גורלות יכול יתן שנים על אחד ועוד שני על האחר ת"ל, וא"כ מה יש מקו' להבין שאולי יש ליתן שני מתנות לאדם אחד ועו' שני מתנות לאדם שני, ומחלק מעשה רקם שאם היה כתוב לאביונים מתנות היה מקו' לומר לשני אביונים ארבע מתנות כמו בשני שעירים אבל עכשיו שכתבו מתנות לאביונים מובן מזה שני

הוא מעיד כי עבר אצלו רבי מרדכי בירדוגו ואחד מבניו של רבי פתחיה מרדכי בעל נופת צופים, ומידי עברו בנא אמון לארץ ישראל כתב לו עדות והעדויות בלשון הזה: שבעברו בעיר מכנאס [מי עבר?] בשנת שש ליצירה [מה זה שנת שש ליצירה? לבריאת העולם? אין יתכן?] אני ראיתי מגילת קלף מעובד ישן [למה הדגיש מעובד?] למשפחותם לבית אבותם עלה היחוס עד הגאון רבי בוסתאני גאון שהיה מזרע דוד המלך ומשפחת זרובבל בן שאלתיאל ולמטה דור אחר דור עד הגאון רבי יעקב בירדוגו וחתומים הראשונים רבני קשטלייא ובכללם רבמ"ש אלשקר שהיה רב במצרים בימי מהר"י בי רב] מכל זה צ"ע איך משפחת בירדוגו עצמה לא יודעת על מגילה זו שהיא צריכה עדות מאחרים על זה. אומנם מגילה זו הוא ראה אותה במכנאס במאה השבע עשרה, ולא נראה מדבריו כי הכיר מי מחכמי קשטלייא חתום על המגילה הזו, והאם זה אומר שגם משפחת בירדוגו היא מקשטלייא או שבמקרה חתומים עליה רבני קשטלייא, השאלות הם רבות. רק במאה שבע עשרה מופיע בחכמי התקנות רבי יחיא ברדוגו וקודם לזה לא נמצא אחד מחכמים בשם כזה. וזה פלא למשפחה שטוענת שיחוסה מגיע עד דוד המלך. ואמנם הוא פלא שהשם ברדוגו [שיש אומרים כי הוא שם פורטוגזי "בר" "דוגו" שמשמעותו שריבית זהב, אבל בפורטוגזית בת ימינו זהב זה "אורו". אמנם איני יכול להתכחש לעובדה כי "ורדוגו" בספרדית זה תליין ודמות של רוע בספר אורה של ירושלים על תולדות הגר"ש משאש כתב כי ברדוגו בספרדית זה שם של מי שנותן פקודות ושומעין לו כנראה התכוון לתליין ...] לא מופיע משום שו"ת ראשונים מחכמי ספרד, דבר שמצריך ביאור איך צומחת משפחה כזו פתאום במאה השבע עשרה ללא שום איזכור בספרות התורנית קודם לכן.

מתנות לשני בני אדם, אומר המעשה רקם מביא לזה ראייה מפתיעה מערכין דף לג הגמרא אומרת לענין בתי חצרים זה סוג של מבנים שאם מוכרים אותם יש להם רשות לחזור לבעלים לאחר זמן, הגמ' שם בתי חצרים איני יודע שאין להם חומה, כי זה מהות של בתי חצרי' שאין להם חומה, א"כ מה ת"ל אשר להם חומה, יש לומר הכוונה שאפי' שיש להם חומה זה כמו שאין להם חומה ובכמה בתים מדובר אומרת הגמ' ב' שני חצרות אם עם שני בתים שואלת הגמרא אולי נאמר רק בית וחצר א' ? אומרת הגמרא שא"כ הדבר היה צרי' לכתוב רק חצרים למה כתבו בתי? אמר מעשה רוקם, ממה שמקשה בפשיטות שאולי הכונה לב' חצרות וב' בתים משמע כי לשון הכתוב מורה על דבר כזה וגם מה שהגמרא אומרת א"כ לכתוב רק חצרים מראה על כיוון כזה, שאם לא היה הפסוק היה מיותר כך היה משמע וא"כ עתה יש לנו להקשות מיומא שם משמע להפך שאילולא הפסוק היה מיותר היינו אומרים שני שעירים על גורלות על כל שעיר וא"כ אין לא מובן, ומישב המע"ר מהשעירים יש לומר הא כדאיתא הא כדאיתא אחד לגופו ושם מקדים שעירים לגורלות שם משמע שהולך על הגורלות שגורלות על כל שעיר ושעיר אבל לבתי חצרים שם הקדים את הבתים תחילה משמע בתים הולך על החצרים דינו בבית וחצר ע"ש.

כל הרואה את הפלפול משתומם על העיון הנמרץ שבו עוסק המחבר.

ברית אבות אוח כתב הטור סי' תכט והכי איתא בפ"ק דמסכת סופרים מפני מה אין מתענין בניסן מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן וי"ב נשיאים הקריבו קרבנם בי"ב יום וכל אחד עשה ביומו י"ט וכתב הב"י ולפי זה לא מייתי ראייה ממסכת סופרים לאין מספידין שאף על פי שאין מתענין בניסן אפשר שמספידין בו כדמשמע בסוף פרק שני דתעניות (יח). דימי מגילת תענית שכתוב בהן דלא להתענאה בהון מותרים בהספד אבל אי הוה אמרינן דטעמא דשהוקם המשכן ושהקריבו הנשיאים לא סגי אלא לשלא יתענו באותם הימים לבד הוה אפשר לומר דמייתי שפיר ראייה ממסכת סופרים להספד נמי שמאחר שכל אחד עשה ביומו יום טוב ממילא משמע דאסור נמי בהספד, ואמר הברית אבות דברי מרן קשה להבין שגם לפי מה שפירש המסכת סופרים אפשר להביא ראייה על אותן הימים שאין מספידים בהם, ממ"ש בהם שאשעום יו"ט, אף שלשאר ימים אין ראייה דאין לומר דמ"ש הב"י לא מייתי ראייה וכו' על שאר הימים שאחר הפסח דמה שכתב בלשונו אבי אי הוא אמינא וכו' דברי אלו מראים שעל י"ב ימים עצמם אומר שאין ראייה ממסכת סופרים ולפיעי זה להוי אמינא יש ראייה, ועד שאם פירש כן דבריו בקיצור היה לו לומר שאין ראייה דאין מספידים רק על אותם הימים שהם יו"ט, משא"כ לשאר ימים ולא היה לו להאריך ולומר שיי נפק"מ בין שני הפירושים שהרי אין שום נפק"מ.

חזינן כמה ירד בעומק העיון בדברי גדולי הפוסקים.

רבי אברהם קוריאט בספרו זכות אבות הוכיח כי הוא מגדולי הדור. עיין בתשובה בענין אתרוג המורכב [דף לה]. שכידוע המערכה הגדולה בעולם התורני על האתרוגים מורכבים לא פסחה על חכמי המערב ונתבקש לדון בזה וז"ל נתבקשתי וכו' לחוות דעתי על אתרוגים שקרא עליהם ערער שהם ממין המורכבים ומלימונים ואתרוג כי הובאו מעיר אחרת ולשם המורכבים מצויים, ומימיהם של קדמונים היו מושכין ידיהם מהם, ולכך הוצרכנו לבדקן בסימני' הנזכרים בדברי הפוסקים האחרונים והם ד', שהמורכב חלק והאתרוג אינו חלק עוקץ המורכב בולט ובאתרוג הוא שוקע, והמורכב תוכו מרובה דהיינו המיץ והמוהל רב וקליפת המיץ קצרה ובאתרוג קליפת המיץ רחבה והוא קצר וכמעט יבש. ועל סי' אלו כתב רמ"א בתשו' סי' קכו בשם ר"ם פדוואה שהם מובהקים ובס' ע"ש הוסיף שהמורכבים גרעין מושכב והאתרוג הגרעין זקוף, ובנ"ד דנמצאו בליטות בגופם שאינם חלקים וכדמותן מראה ותואר אתרוג להם והעוקץ יש שהם שהיה

בולט ממש, ויש מהם שלא היה בולט וגם לא שוקע וקליפת המיץ רחבה ולא צרה והגרעין נמצא מוטה לא זקופין לאורך האתרוג ולא שוכבין לרחבו, באופן שלא נמצא בו דבר טוב כי אם הבליטות שבזה יש לו תואר אתרוג. הנה א"כ צריכין אנו למודעי להתבונן בדעת קדושים במה שיש להסתפק בדבריהם והוא שלא פי' דבריהם אם להכיר האתרוג צריך ג' סימנים או אם להכיר המורכב צריך ב' סי', ונ"מ אם שנמצא סי' א' מהם, ואע"פ שאין בידינו להכריע לא להקל ולא להחמיר, אחר שדברי הרב סתומים וכן כל האחרונים שהעתיקו הסי' הנז' לא רמזו לנו מזה, מ"מ הסברא נותנת בכל כה"ג אין להקל דעכ"פ מידי ס' לא יצא דמאי חזית דסמכת אהאי וכו' ומיהו שכשאין הסי' מכחישים כנ"ד שנמצא דבר' טהרה בגופו שנמצאו בו בליטות ולא הכרענו שבסי' האחרים אם סימני אתרוג הם או סי' מורכב הם בכה"ג היה נר' להקל מאחר שלא נראה בו שום סי' מורכב ברור דאתי ודאי ומוציא מידי ס' ובסי' א' סגי.

וכן נראה מלשון הרב יעב"ץ בס' עמודי שמים שלא הזכיר כ"א סי' המורכב לפסול אפי' בשעת הדחק ומסיק וז"ל ואפי' הנדמה שי"ל קצת סי' פסול לדעתי עכ"ל ומדבריו נר' שאם לא נמצא בו סי' הפוסל ונמצא בו דבר המכשיר דכשר ובמאי דמספקא לן בלא נמצא בו כ"א סי' של פסול ולא הכרענו באחרים אם הם סי' מורכב פשיטא לה הרב להחמיר מס' דנפשיה וא"כ שבנ"ד יש להכשיר עכ"ל. א"כ הזכות אבות מתלבט על אתרוג שיש לו את כל החסרונות רק היתרון היחיד שמקנה לו שם אתרוג הוא מה שיש לו בליטות, בזה הוא דן בעומק דברי הפוסקים האם צריך ג' סימנים לפסול מורכב [גרעין שוכב, הרבה מיץ, קליפה חלקה] או מספיק שני סימנים, נפק"מ אם נמצא רק סימן אחד, ובזה היה נראה לו להחמיר כי זה ספק סימן אחד לפסול ואחד להכשיר, אבל אם יש לו גם בליטות היו מצרפין להתיר לכאור', הוא מביא ראיה מיעב"ץ שאם יש סימן אחד להכשיר וסימן אחד לא ודאי לפסול, אנו מכשירין וא"כ באתרוג כזה יש להכשיר.

רבי יצחק קוריאט כתב ספר בשם נחלת אבות הוא ספר על מעגל החיים על דיני הברית פדיון בר מצוה תפילין נישואין נדה ואבלות והיה מעורב בעיר ובכל בעיה בציבור ודאג לכל בני הקהילה בחומר ובעיקר ברוח ללמדם את ההלכות הבסיסיות לשמוח בשמחתם ולהצטער באבלם הכל עפ"י ההלכה הצרופה. יש לו בספרו גם ענייני חינוך עפ"י ההלכה ועוד דברים חשובים.

גאוני משפחת טולדנו³³ חיו בסביבה הומגנית בעיקר בעיר מכנאס עם משפחותיהם והלכו בדרכי אבותיהם, הורישו את משרותיהם מדור לדור ואת מנהגיהם ופסיקותיהם, חיו בסביבה תורנית מובהקת ונשים צדקניות לא פחות מבעליהן, התנהגו בחסידות והיו גדולים בתורה ופוסקים, דיינים מובהקים מומחים, מנהיגיהם ניכרים בעיקר בספרים שהשאירו אחריהם, השמים החדשים, וזאת ליהודה חק ומשפט וכמובן קיצושו"ע לגרב"ט ושאלו לברוך, מחמירים גדולים בעבודת ה', לא כל אחד יכול לעמוד במחציתם. אמנם היו פתוחים יותר לקבלה ממקורות תורניים אחרים מאשר משפחת בירדוגו.

33 משפחת טולדנו טוענת שמקורה מרבי דניאל ראש רבני קשטיליא. אמנם החוקרים אהידים בדעתם כי הראשון למשפחת טולדנו היה קרוי רבי יוסף פאסילאנו שעקר עם גירוש ספרד לקושטא ואח"כ בנו עזב למרוקו. אומנם אין איזכור בין חכמי קשטיליא הקדמונים של אחד ממשפחת טולדנו, יש טוענים כי שמה הקדמון של משפחת טולדנו הוא פאסילאנו דבר שמראה על מוצאה מפאס ואח"כ נשתנה לטולידנו. יש אומרים כי טולדנו הכוונה לא לטולדו כביכול שיש הצהרה של משפחה זו לא לחזור יותר לספרד, שמעתי משם הרב מיכאל טולידנו שאין זה אמת והוא עצמו היה שם. יש שמועה כי כל היהודים המגורשים קיבלו על עצמם בשבועה שלא יחזרו לספרד דבר שמהוי כיום בעיה למי שרוצה לחזור לשם לכאור', הגאון רבי אליהו אברג'ל מתייחס לזה בשו"ת שלו דברות אליהו חלק ט' הוא אומר כי היות וזה רק שמועה בלבד ואיך יתכן שאחרי ארבע מאות שנה לא עלה זה על שום ספר כל שהוא [זה לא מדויק כנראה לא עלה על שום ספר של חכם ספרדי אבל יש כמה ספרים של חכמי האשכנזים שמדברים על חרם זה], וא"כ שמועה אינה יכולה לגרום לאיסור עפ"י ההלכה שאסור לחזור לספרד, והוא מתיר לחזור לספרד למי שרוצה. גם רבי יוסף משאש באוצר המכתבים ס' ר"פ מתייחס לחרם זה ומוכיח כי הוא לא נכון.

עי' חק ומשפט סי' א' תשובה לפסק של יעב"ץ על ראובן שהיה לו שטר נגד שמעון, שמעון הכין נדוניה לבתו להשיאה ללוי ובא ראובן התרה בלוי החתן קודם כניסה לחופה שהחפצים כבר נשתעבדו לראובן, ואמר בפני עדים עם ראובן כיון שכבר הודיע לחתן קודם שזכה החתן בנכסים אלו, שהרי כל מי שנותן נדוניה לביתו על דעת כניסה לחופה הוא עושה ואז הוא שזוכה החתן וכיון שהתרה בחתן תחילה נמצא הרי הוא [החתן] קונה שיעבוד אחרי' ואין לך גזל גדול מזה ואסור לעשות רמיה וצרי' להחזיר החתן את הכסף, ע"כ פסק מהיעב"ץ וגאוני מקנאס ובראשם רבי חיים טולדנו אומרי' שהן חולקים על פסק זה שאין לטרוף מחתן שקי"ל בעל [בנכסי אשתו] לוקח הוה והרי מר"ן פסק בחו"מ בעל חוב אינו טורף הלוקחות אלא בקרקע שנתן או מכר אבל מטלטלין שנתן או מכר אינו טורף אפילו היו בידו בעת ההלואה אפילו התרה המלוה בחלקו שלא יקנו המטלטלין של הלואה אין הלואה טורף מהם ויש הגהה שם שנראה מסי' קט סעי ג שאפי' עשאו המלוה אפותקי [כלומר יחד אותם למטרת החזרת ההלואה הזו], ואפי' ידע הלוקח שהאפותקי משועבד הוא ללקוחות אינו טורף אפילו שעבד לו מטלטל אבל אפילו הכי אינו טורף שמטלטלי' שמכר או נתן וזה מהטעם של תקנת השוק, [היא תקנה לגנבים שלא צריכים להחזיר את מה שגנבו [רק יחזירו דמיו] שאחרת לא יעשו תשובה] הנה בשאלה שלנו שיש בעיה עם חתן הרי חכמי' יעשו את הבעל שהוא החתן כמו לוקח וזה מטלטלין וממילא אי אפשר כבר להוציא ממנו, אפילו היכן שיש הפסד לאחרים [כאן לראובן] הוא כמו יורש וכאן שיש פסידה למלוה כי מרן סובר אפילו שיש הפסד למלוה הוא כמו לוקח כמ"ש סימן קיב ד', וכל הכלל אם יש הפסד או לא הוא רק בנכסי מלוג אבל נכסי צאן ברזל אינו שהוא כלוקח, בית שמואל כותב שם בסי' קיט ס"ק יד משם סמ"ע ס"ס קלב שגובים מטלטלין דבעל משום הפסד המלוה אנו דנים את הבעל כמו יורש, וקי"ל שגו בה מיורש, אבל מקשה עליו הבית שמואל שבסוף סימן' קי משמע שדינו כמו לוקח לא כמו יורש, ואומר חק ומשפט שהדברי' תמוהים מאוד וכבר כתבתי שדוקא נכסי מלוג שייך לומר במקום פסידה דמלוה דינו כמורש אבל נכסי צאן ברזל לא אומרי' כך, אך לפי זה לא קשה מסימן קי"ב ששם מדובר בנכסי צאן ברזל שאפילו שיש פסידה למלוה אינו דינו כלוקח. חתומים רבי יעקב טולדנו ורבי חיים טולדנו.

חזינן כמה גדול כוחם לחלוק על היעב"ץ ע"י חילוקים עמוקים בין נכסי צאן ברזל לנכסי מלוג בדין של הבעל אם הוא כלוקח או כמורש כל הרואה ישתומם כמה גדול כחם של חכמי מקנאס. גאוני צפרו העיר הסמוכה לפאס ובראשם רבי רפאל משה אלבז נהרו אחרי גאוני פאס בעיקר, אך יחודה של צפרו בכך שלא הושפעה כל כך מההשכלה, משפחות הרבנים של צפרו השפיעו רבות על העיר, רבני אבוטבול אלבז ועובדיה ישראל וממן, היו בתלמיד במלחמתה של תורה וזה ניכר רבות בשו"ת שלהם, יש בניהם מחמירים גדולים יותר מכל חכמי מרוקו, דוגמת רבי ישמ"ח עובדיה ובניו.

עי' שו"ת הלכה למשה לרבי משה אלבז או"ח סי' א' בענין השררות, עני' השררות כתבו עליו פסקי דין רבים כיון ששאלות בדברים אלו היו רבים, ובעיקר נידונו בבית הדין כי אומנם הם שייכים לענייני אורח חיים אבל יש להם נגיעה גדולה בדיני ממונות, שם הוא מדבר על שני בנים אחד גדול ואחד קטן יותר האם יש עדיפות לגדול על הקטן בדין של שררה? אמנם ידוע כי יש הלכה שבן ממשיך אביו בשררה אבל האם יש עדיפות של בן הגדול על הקטן? אומר הרב אלבז אמת כי לבן הגדול יש עדיפות כי היות ואין שני מלכים משתמשים בכתר אחד א"כ הגדול קודם אבל דברי' שיכולים שניהם להיות יחד הקטן עם הגדול יש לתת לשניהם, במקו' שכולם הם שווים למלא את מקום אביהם ולא רק בן גדול וקטן אלא אפילו בן מול בן הבן, יכולים שניהם

להיות בכפיפה אחת, והביא ראיה מדברי רבי יעקב אבן צור לעני' שררה שאינה נמכרת [שהדין הוא שאי אפשר למכור שררה] אומר יעב"ץ הטעם הוא ששררה אינה נתפסת בחזקה כי היא רוחנית וממילא לא שייך בה מקח וממכר או אחד משאר תלמידי חכמים יקבע עצמו ללמוד או מבניהם ובני בניהם יהיה ראוי כפי התנאים שמנו חכמי' בש"ץ יתווסף סניף על הש"ץ הקבוע שהרי הוא ג"כ מכח אביו דאבוה קאתי [בא' ע"כ. ואומר הר"מ אלבז אם היעב"ץ אומר דבר זה על מי שכבר ש"ץ קבוע ובא בן הבן לזכות בשררה של אבי אביו הוא יקבל אפי' שיש כבר ש"ץ קבוע! וא"כ כל שכן וקל וחומר אם יבוא עתה מתחילה בן הבן הוא באותה רמה רוחנית וזה פשוט שאין קדימה לבן על בן הבן, וגם מה שעוד שאלו בשאלה שבמקרה שבאמת הקהל יקבל את פסקו וימנו ת"ח מהעיר ועמו גם נכד של ראובן האם יכולים בן ראובן למחות אם הקדימו את הנכד, ונראה פשוט שיכולים למשל למנות מהמשפחה מי שראוי כל עוד יש צורך בו ואינם מפריעים אחד לשני, ומה שטוענים על זה שהם קדמו האמת שאפי' יבוא יותר גדול מהם בתורה ויראה שלא יכול לסלק אותם שהרי יש כלל שמעלים בקדש ואין מורידין רק אם נמצא בהם פגם שאז מותר להוריד אותם אבל להוסיף זה עני' אחר כאן זה לא נקרא הורדה, וכל מוסיף כל מי שראוי לכך אמנם בן הבן יש לו קדימה על אחרים שאינם זרעו שירש הרי יש פסוק והיתה לו ולזרעו אחריו ע"כ וחתומים הגר"מ אלבז וגר"ע אלבז ור"י בן זכרי

הנה הגר"מ אלבז מתחיל עם סברא שנראת לענ"ד היא שרק שני מלכים לא משתמשים בכתר אחד אבל יש דברים שאפשר שיעשו אותם שני אנשים וא"כ שררה שהיא מיועדת רק לאדם אחד ויש שררה שהיא יכולה להתקיים בשני אנשים, זה דבר שנראה לו מסברא, אך הוא מביא ראיה לזה מדברי אחד מגאוני מרוקו הקדמונים שזה לדעתו מספיק להביא ראיה לאחד מחכמי מרוקו, גם היעב"ץ הוא אומר סברא ששררה היא דבר רוחני שממילא לא ניתן לסחור בה, סברא חזקה ללא ראיות, הוא מחדש אפי' שכבר נמצא בשררה אפשר להוסיף עליו כל עוד שזה יכול להתקיים, רואים כמה גדול כח הסברא של הגאון הנ"ל וכמה יש לסמוך על קדמוני גאוני מרוקו ושם פסקו מסברא.

רבי יעקב אלמליח מטנג'יר בעל בקע לגלגלת מיוחד בספרו שהוא כולו על דרך הפלפול ועל הרמב"ם, הולך בדרך של גאוני מרוקו הספרדית שלמדו וכתבו גם לא אליבא דהלכתא אלא לשם פלפול, וכעין שמצינו בספרים ינוקא דבי רב ועוד, יש בו כמה הערות חזקות על ספרים של גאוני המערב בסגנון קצת קשה, כמה חכמי מרוקו יצאו נגד דבריו התקיפים, אבל זה ללא ספק ספר יחודי.

גאוני מראכש מהם רבי שאול נחמיאש מח"ס וישמע שאול יש בו ליקוטי דינים על אורח חיים בביקאות עצומה. ורבי רפאל אבן מוחא אב"ד מראכש ספרו נקרא פרדס רימונים, מפורסם משמו חידוש הידוע אצל כל שוחטי ובודקי מרוקו מהא דכתב מרן השו"ע ביו"ד סימן ח"י פ"כ ז"ל שיעור הפגימה כל שהוא ובלבד שתאגור כח כל שהוא אפילו חוט השערה עכ"ל וקשה מאי האי דכתב מרן חוט ולא נקט שתאגור כשערה, ותירץ הרב כידוע שכל שערה נחלקת היא לכמה שערות ושכן בדקנו ונדעם [והמדענים היום אומרים שכל שערה נחלקת לשמונה שערות דקות ואפשר לראותם ע"י מגדלת המכונה מקרוסקופ]. ולהכי נקט מרן השו"ע הוא כלומר אפילו נאגר בה רק חוט הוי פגימה וכ"ש השערה ממש.

רבני אביחצירא³⁴ ושאר רבני איזור תפיללת לא כתבו ספרים רבים בהלכה, ומהמעט שיש כדוגמת יורו משפטיך ליעקב יפה שעה דברי שלום ניכרת גאונות עצומה בהלכה. והתבטלות רבה לגאוני ארץ ישראל והמזרח.

רבי משה אלבז היה מכונה הרמב"ם אלבז כתב ספרי קבלה שיש בהם גם פסקי הלכות רבים, יצא לאור בשם ספר היכל הקדש, הרבה מנהגי מרוקו ניתן למצוא שם. היו מקובלים רבים במרוקו בעיקר בדרום.

רבי דוד אדרעי שד"ר שנפטר במרוקו, ספרו בד דוד הוא ספר עמוק בהלכה, זה מחזק את הידוע כי השדרי"ם בדרך כלל היו גדולי תורה.

בין האחרונים בולטים רבי דוד הכהן סקלי בעל שו"ת קרית חנה דוד היה מצד אחד מקובל גדול אבל בשו"ת שלו ניכרת גאונות עצומה הן בידע הן בסברא, בכל שאלה מביא מספר רב של ראיות אינו פוסק עד שמלבן את הנושא ליבון אחר ליבון באופן נדיר בבהירות ובסברא.

רבי יוסף משאש איש האשכולות ידע שאין שני לו, התאים עצמו לתקופה ביחס לפסק הלכה, בבחרותו של רבי יוסף הגיע למכנאס רבי יעקב הלפרין, שהיה סוחר תה אשכנזי שהיה בקביעות מסתובב כמעט בכל ערי מרוקו המרכזיות, רבי יעקב החליט להקים כולל במכנאס, כדוגמת הכוללים שהיו במזרח אירופה. הוא ליקט סביבו את טובי האברכים במכנאס, וקבע שיטת הלימוד, והנהגה ותקנות מחמירות בקבלת אברכים. בכלל זה ישבו רבי יוסף משאש ורבי רפאל ברוך טולדנו זצ"ל, שם הם עברו על רוב הש"ס והשו"ע, רבי יוסף משאש הושפע גם רבות מאביו רבי חיים משאש, כשהגיע רבי יוסף לשלב של הרבנות בפועל במכנאס נמצא שאין מקום פנוי מחמת מחויבויות למשפחות המיוחסים, הוא עובר לתלמסאן באלג'יר שם הוא מתקבל בכבוד מלכים, אלג'יר אינה כמו מרוקו אלג'יר היא פרובנציה צרפתית לכל דבר, כבר שנים רבות שיהודי אלג'יר מחזיקים אזרחות צרפתית אמתית, דבר שחלק יהודי מרוקו חלמו עליו. הדבר משפיע על היהודים רבות, היהדות בשפל גדול אין כמעט בדור החדש מי שמוסמך לרבנות, יש יבוא של רבנים מטעם מצרפת, רבנים אלו חלקם אינם מתמצאים במנהגי צפון אפריקה כלל, רבי יוסף משאש מנסה בכל דרך למשוך את העם לתורה, בזה היה מחדש גדול, ניכר כי השקיע זמן וכח רב בתשובות לאלפים שהוציא, הוא משיב בכתב כמעט לכל שאלה שנשלחה אליו³⁵ ומראה

34 אביחצירא הוא שם שאינו מקורי, שם המשפחה המקורי הוא אלבז. המשפחה טוענת כי מקורה הוא מדמשק, והגיעו בדרך מופלאה למרוקו על מחצלת ומשם המקור לשם אביחצירא. ויש אומרים כי היו עוסקים במלאכת עשיית מחצלות. שמות המשפחה אצל הרבה משפחות השתנו במשך הגלויות מכל מיני סיבות.

35 כתיבת תשובות לציבור השואלים אינו דבר של מה בכך, ברור שאילו כל פוסק היה משיב בכתב לכל שאלה שנשאל הדבר היה בלתי אפשרי לחלוטין, ההחלטה של פוסק לכתוב מכתב תשובה היא החלטה מורכבת מסיבות רבות בניהם, מי השואל מה מטרת השאלה האם השאלה דחופה, והאם היא חשובה ומה תהיה התועלת בכתיבת התשובה, גם חכמי מרוקו היו חייבים מטעם המלוכה לכתוב את הפסקי הלכה והיבטים לשולחם לבדיקה אצל חכמי מרוקו אחרים, ומכאן הגיע היבול האדיר של תשובות בהלכה מחכמי מרוקו בעניני חו"מ ואבן העזר, וזה מסביר את העובדה שאין הרבה תשובות בכתב על אורח חיים הטעם כי לא היתה סיבה לכתוב או שענו בעל פה או שלא מצאו זמן לכתוב. וכן ההוצאה לאור של ספרי ההלכה, היתה במטרה לסייע לדיינים אחרים בפסקי הדין ולכן לא היה מניע להוציא ספרים על אורח חיים ויו"ד. יש תקופות שונות בי"ד במרוקו לפני בוא הצרפתים היה בתי דינים במימון עצמי של הקהילות, האנשים היו הולכים מרצונם להתדיין אצל הרבנים שהיו בדרך כלל גם דיינים, גם בתי דין אלו היו נכתבים הפסקים, מהם יצאו לאור בשות"ם הקדמונים, ולדוגמא היעב"ץ היה סופר בית דין בתחילת דרכו וכתב פסקים רבים כי זה היה חלק מתפקיד סופר בית הדין לכתוב את הפסקים והוא עצמו היה צ"ל תלמיד חכם, היעב"ץ אח"כ נתעלה לאחד מגדולי הדור, עם בא הצרפתים יש תקופה שהיה בתי דין רבים בכל עיר כמעט, אח"כ נשתנה המצב ונתמנו דיינים בערים הגדולות בלבד ובי"ד גבוה בקזבלנקה והיו רבני המכונים רב דליגי, שהיו בעירות, והיה מעין בורר ואם היה פסק מסובך יותר היה מעלה לבי"ד שבמהזו או לבי"ד הגבוה בקאזאבלנקה. בבית דין הממומן ע"י ממשלה המרוקאית היה חובה לכתוב את פסקי הדין בלי זה אין לו תוקף כלל. היה גם תקופה שהיה בי"ד מיוחד לעניני השררה, שענין השררה היה נתון במרוקו בהרבה מחלוקות דבר שלא אהבו בממשלה של מרוקו.

בקיאות מדהימה בכל מכמני התורה, השו"ת שלו מים חיים הוא שו"ת נדיר, ראיות רבות מהש"ס בהירות עצומה ידע נדיר בש"ס, שו"ת מים חיים נחשב לשו"ת שאין כמעט גאון מגאוני ישראל שלא התלהב מסגנונו המשובח והצח והראיות התלמודיות העמוקות, בשונה מהשיטה הספרדית הידועה של גיבוב שיטות, ורבים מחכמי' אלו ניסו את כחם בדחיית דברי המים חיים מהלכה רובם ללא הצלחה עקב סברות הברזל והראיות הנדירות והסגנון החד פעמי.

רבי שלמה הכהן אצבאן עמקן בעל סברא יורד לעומקה דדינא פולמוסן חריף.

רבי שלום משאש עמקן נדיר, עומד על דעתו וסברתו ללא חת, שלא התעייף מעולם מלחזור פעמים רבות ללבן כל נושא שלמד.

רבי ישמח עובדיה ורבי דוד עובדיה אהבו את חכמי תוניס, והיו בעלי נטיה ברורה להחמיר בפסיקהם יותר משאר חכמי מרוקו שנטו להקל.

רבי יוסף בן נאים כתב ספרים רבים בניהם צאן יוסף נוהג בחכמה שארית הצאן ועוד, היה בעל הספריה הגדולה ביותר במרוקו היא מנתה קרוב לעשרת אלפים, הידע שלו בספרים היה כלל עולמי, רבים מחכמי מרוקו כשהיו צריכים ידיעות ושאלות שלחו אליו אגרות להשגת בקיאות בענייני הלכה ולדעת מה שמובא בספרים, היה לו עשרת אלפים ספרים בספרייתו, היה מעלה על כתב חידושים ותשובות בכל התורה הכל אחר עיון בספריו הרבים, העשיר בכך את הספרות התורנית המרוקנית בספרים נפלאים, יש בהן ידע שלא יסולא מפז.

רבי רחמים אג'יני כתב ספר גדול בשם "לפי ספרי", הספר הזה הוא ליקוט מכל ספריו שהיו לו בביתו, יש עדות א"כ על ספריו הרבים ספרים על הש"ס על שו"ע וב"י ושתי"ם מגאוני ישראל רבים, יותר מכל הוא אהב את שו"ת תשובה מאהבה שהיה תלמידו של הנודע ביהודה, ממנו ליקט דברים רבים ופלפל בהם.

רבי ניסים יוסף דאהן נכדו של השופריה דיוסף רבי יוסף בן דאהן מתוטואן, רבי יוסף זה עזב את מרוקו עלה לארץ ישראל והתישב ביפו, נכדו רבי ניסים דאהן חזר למרוקו במטרה להשיג תורמים לספרו מעשה בראשית וספרי אבותיו, התעכב בסיאוטה שם חפצו בני הקהילה בו לרב בראותם את גדולתו בתורה ויחוסו, סיאוטה היא עיר ספרדית בצפון מרוקו, הוא כתב ספר מעשה בראשית על התרי"ג מצות ד' חלקים, מכיל חומר עצום. הלכות רבות. וברבים מהעניינים הוא מצטט ממש לשונות הפוסקים, היה ניכר כי היה מחובר לפסקי ויאמר יצחק שהיה מרא דאתרא צפון מרוקו, כמו כן הוא מביא פסקים רבים כלשונם מחכמי אשכנז חיי אדם ועוד ועוד, ספרו בולט בגודלו.

רבי רפאל ברוך טולידנו אהב את הכף החיים ונטה אחריו, והיה בעל נטיה להחמיר בחומרות האשכנזים.

ברוב ענוותנותו הגדיר את ספרו כליקוט, בעוד שספר זה אינו נופל ברמתו מספריהם של גדולי הפוסקים, שגם הם למעשה ניתן להגדירם כליקוט אבל העולם משום מה מגדירם כספרי פוסקים ואת הקיצוץ"ע לגרב"ט רק כליקוט, ניכר בשפה ברורה וצחה ונקיה משגיאות. הספר נוטף דברי מוסר ויראת שמים, יש בו רבים ממנהגי מרוקו ומכנאס ושם חותם המחבר בשם המאסף. נכדו רבי שלום טולדנו הוציא אתה הקיצוץ"ע במהדורה מפוארת מנוקדת עם מקורות, עבודה חשובה ביותר.

לבי"ד הזה היתה עבודה רבה, וגם הממשלה לחצה למהר ולא לעכב דינים, ויש עדות מר"י יצחק חזן שמעיד כי לבי"ד הגבוה בקזבלנכא היו י"ד כרכים עבים של פסקי דין מעניין מה עלה בגורל הרכוש האדיר הזה.

רבי יהושע ממון אהב את חכמי ארץ ישראל ושמר על קשרים ע"י התכתבות בהלכה איתם, והיה פעמים מקבל את מנהגי ארץ ישראל בעדיפות על מנהגי מרוקו ולדוגמא הנחת תפילין של ראש בישיבה שקיבל בזה את דעת הרשל"צ דאז להניחם בישיבה נגד מנהג מרוקו. הוא מרבה להתווכח ללא ליאות עם חכמי עירו ועם שאר החכמים ובעיקר עם חכמי משפחת עובדיה ורבי שלום משאש ויש גם דיונים עם רבי יוסף משאש ועם רבי דוד הכהן סקלי, היה כותב הרבה תשובות בנושא מסוים כמה וכמה פעמים, לבאר את דעתו. לא ספק בזכותו נוצרו רבים מהפולמוסים ההלכתיים בדור האחרון בין חכמי המערב.

רבי יצחק חזן חריף מושפע מגאוני דרום מרוקו וידיו רב לו גם בשיטת הפלפול האשכנזית, סיפרו עליו כי ידע שו"ע אבן העזר בע"פ עם נושאי כלים.

רבי משה מלכה בעל מקוה המים ידוע בסגנונו הבהיר והצח ושם דגש על סברות הגיוניות וישיבתיות, בשו"ת שלו יש לו התכתבות רבה על כמה אברכים מישיבות חשובות בא"י, כמה מהם מפורסמים היום כלמדנים גדולים, מה שמראה על סברותיו הלמדניות.

רבי מכלוף אבחיירא אב"ד מראכש היה גאון בהלכה ובקבלה, דבר זה ניכר בספרו שו"ת יפה שעה, הוא לא מהסס לחלוק על חכמי מרוקו בני זמנו, הם מבחינת הלכה והן מצד הקבלה, בעל רוחב ידיעות בתורה ובעל סברא בהירה, מחמיר גדול לעצמו ומיקל לאחרים.

רבי ברוך סבאג ממוגדיר היה מסתובב מעיר לעיר אומר שיעורים בהלכה ואגדה, בספריו מנחה בלולה ועוד שהיו כתובים במרוקאית יהודית, רואים בבירור שהוא ניסה לתקן תיקונים רבים בפרצות הדור, ובפרט היה מיוחד בהפצת הלכות נדה הלכה למעשה ובירידה לפרטים, דבר שלא מצינו לו אח ורע במרוקו, שלא נכתב על נושא זה הלכה למעשה הרבה.

רבי משה ויזגאן שו"ת ויגד משה, היה מפורסם בלימוד הש"ס שלו היה גדול הבקיאים בש"ס בזמנו במרוקו, דבר שלא היה כל כך מיושם במרוקו היה לימוד הש"ס בשיטתיות ללא אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא ורבי משה ויזגאן היה אבי שיטה זו במרוקו.

רבי יחיא בן הרוש חתנו של הגאון רבי אברהם ריווח המענה אברהם התפרסם עתה בזכות ספרו של רבי חיים אמסלם ריח ניחוח, היה רבה של קנטירא במרוקו [פיור ליוטי] רב ודיין השאיר ארכיון מדהים של חומר שלא יסולא מפז על הרבנות במרוקו הוא כותב על עצמו שעשה למעלה מ 22 אלף תיקים של מעשה בי"ד, ובניהם גיורים וירושות. הכל בסדר מופתי. ישנם ממנו תשובות רבות בהלכה שמובאים שם.

רבי מאיר כורכוס ממוגדיר כתב ספר בשם בן מאיר, הסיבה מה שלא היו לו בנים, דבר מקובל היה במרוקו שמי שהיה ללא ילדים כותב ספר תורני נחשב לו כאלו ילד. הספר הוא קיצור הלכות שבת בצורה מקיפה ביותר כתוב ביהודית מרוקאית, הביא רוב הפוסקים על השו"ע המפורסמים, רצה בזה לזכות את הרבים שאינם בקיאים בשפה העברית.

בדור האחרון רבו ספרי המנהגים, ³⁶הותיק בניהם הוא נוהג בחכמה של רבי יוסף בן נאים, בראשם נהגו העם של הגר"ד עובדיה, בניהם זוכר ברית אבות, נתיבות המערב, משלחן אבותינו, עטרת אבות, מגן אבות, נוהג בס, תשובות מערביות, תורת אמך, דברי שלום ואמת, פסקי רבותינו מן המערב, קובץ מנהגים לר"ש דנינו ומנהגי עלמ"א, ספרי הרב מאיר אליעזר עטייא. כל אחד

³⁶ הנה ישנם כמה עשרות מנהגים שהם יהודיים רק למרוקו שאר מאות מנהגים הם אינם יהודיים רק למרוקו אלא נמצא אותם גם בעדות אחרות, יש מחכמי מרוקו שאמנם הלכו אחר המנהגים אבל יש מנהגים שמשום מה לא קיבלו דוגמא רבי חיים בן עטר לא קיבל את המנהג לומר ברוך וברוך שמו בכל ברכה, רבי יוסף משאש לא קיבל איסור אכילת חומס בפסח, רבי משה מלכה לא החזיק מהמנהג נישוק העולה לספר תורה, רבי יהושע מאמן לא החזיק מלהניח תפילין של יד בעמידה.

יחודי לעצמו. אבל המכנה המשותף כי הם חוברו כתוצאה מהעובדה שאנו כבר לא במרוקו, ומנהגי מרוקו נחשבים לכאורה כבר למשהו היסטורי, מאידך יש נסיון להחיות את המנהגים ולשמר אותם, אנו משום מה נמצאים במגננה בכל מה שקשור למוצאנו המערבי פה בארצנו הקדושה מידי אנשים שמוכנים להתחתן איתנו אבל לא מוכנים שנביא איתנו את מנהגינו. ואין התופעה הזו חדשה כלל למי שקורא את ההיסטוריה של כל עדת המערביים בארץ בירושלים עם הגר"ד בן שמעון ובצפת עם רבי יששכר המערבי בטבריה של רבי יעקב זריהן ועוד ועוד. התופעה של התערות בקהילה הספרדית בארץ היה תמיד מלווה בתהליך של כפיה על שינוי המנהגים³⁷. אך אי אפשר להתוכח עם העבודה שמאז ומעולם פה בא"י היתה קהילה של מערביים כמעט בכל התקופות של ההיסטוריה במאות האחרונות, והיתה תמיד קהילה חשובה ומעורכת, רבי שלמה טולדנו בספרו דברי שלום ואמת טוען כי מנהג המערב הוא אחד ממנהגי א"י ומביא ראיות רבות על כך.

לענ"ד כמה מהבולטים במנהגי מרוקו נובעים מהתפיסה של בית הכנסת והתפילה במרוקו, מרוקו שהיתה משופעת באנשים פשוטים עובדים וסוחרים ועובדי כפים שעבדו כל השנה לפרנסתם, ההליכה לבית כנסת היתה פורקן לכל המועקות, היהודי המרוקני שחיפש בבית כנסת לשפוך את נפשו, זה גרם לצורך בסיסי להשתתף כמה שיותר בתפילה, מזה צברה תאוצה המנהג אמירת ב"ה וב"ש, כידוע שאין עדה שבה כל כך מרבה הציבור להשתתף בתפילה כעדה המרוקנית, כמו כן לדוגמא המנהג של עמידה בעשרת הדברות³⁸ נובע גם הוא מגודל המעמד של עליה זו שגרמה להתרגשות עצומה בקהל בזה שניתנה לרב של בית הכנסת, וגם מנהג נישוק העולה לספר התורה נבע מעובדה פשוטה זו כי היהודי המרוקני באמת האמין כי בזה שקראו לו לתורה נתנו לו לגיטימציה כי הוא יהודי כשר ומכובד, וכך טבעי היה שכל מכריו ומשפחתו ינשקו אותו על הזכות העצומה הזו שנפלה בחלקו.

כיום בארצנו המצב שונה, היהודי הספרדי אינו איש קשה יום יותר, את העליה הוא קונה בסכום מכובד, כי הוא יכול להרשות לעצמו, הקהל כבר לא מתפעל מזה שעלה מישהו לתורה, הקהל אינו מחפש להשתתף בתפילה כי הוא עסוק בקריאת העלונים, יש חזן שמסלסל בקולו מקאם זה ומקאם זה, והקהל יושב במקומו ומעיין בערימת העלונין, ב"ה וב"ש לא מענין אותו הלואי יענו אמן ולא ידברו בתפילה. יושבים ונהנים מהסילסולים, ולעומת זה בצד השני של המתרס עומדים בתי הכנסת החרדיים שמעדיפים כי הקהל לא ישתתף בתפילה ולא יפריע למהלך המדוקדק של התפילה³⁹.

37 אין להכחיד כי הגאון רבי עובדיה יוסף השקיע מאמצים עצומים כל ימיו לבטל את מנהגי מרוקו, ולצערינו לא ברור מה מצא כל כך להשקיע בכיון הזה. אמנם ברור כי המנהגים היו משתנים גם בלא פעילות זו כי כך דרכם של המנהגים להשתנות מזמן לזמן.

³⁸ הנה פה בא"י נכון לשנת תשע"ז הסכמת כמעט כל גאוני הספרדים שספרדי שמתפלל אצל האשכנזים ויש רבים כאלה, יעמוד בעשרת הדברות כמנהג הקהל האשכנזי כי לא טוב שיהיה יושב בן העומדים, אבל יעמדו מיד עם תחילת העליה.

39 וב"ה זכית להיות זמן קצר בקהילות בספרד במדריד וברצלונה שרובם מיוצאי קהילות המערב ובפרט ממרוקו הספרדית, וראיתי שכמעט ולא שינו שום דבר מהמנהגים, ואפ"י שיש שם בכל יום ובכל שבת כמה וכמה תלמידי חכמים וראשי ישיבות מהארץ אין בהם פוצה פה לשנות המנהג, וגם אם יאמרו דברים אין שומעים להם כמעט, כל התפילה היא בחרדת קודש והיא המרכז של כל הקהילה, וראיתי שם את המנהגים אחד לאחד כמה הם שומרים עליהם וגם מי שנמצא שם מבין יותר על מה ולמה הוטבעו המנהגים, וכמה יש השפעה לאזור על המנהג, למשל השבת הארוכה מאוד שגורמת לתפילה להתחיל יותר מאוחר בשבת. והקריאת התורה הארוכה ושיש בה גם הכנסה של תרומות לבית הכנסת וכן הלגיטימציה של הקהילה לעולים לתורה, והכבוד הרב לרב שהוא פעמים התלמיד חכם היחיד באזור, הפסוקי דזמרה הם זמן לקביץ כל בני הקהילה היותר דתיים והפחות ובני הקהילה הרי אין להם בית

יש ב"ה רבנים בינינו שממשיכים את מסורת פסקי חכמי המערב. בראשם רבי יהושע מאמן שליט"א זקן רבני המערב, אחריו מגדולי פוסקי המערב רבי אליהו אברג'ל, גדול חוקרי המערב רבי משה עמר שליט"א ואחריו הגאון רבי שלמה טולידנו. רבני משפחת ז'יני, רבי חיים אמסלם, רבי אברהם אסולין, רבי אברהם דבדה, רבי משה חיים סויסה, חכמי אבחצירא, רבי זכריה זרמתי. רבי מרדכי לבהר רבי מ' עבדלחק, הממשיכים את המסורת של אבותינו בקהילות שלהם, הגאון רבי דוד שלוש זצ"ל האריך להגן על כמה וכמה מנהגים בספריו חמדה גנוזה והעמיד בהם ביאורים כדרכו. ויבלח"ט ב"ה אנו זוכים לעדנה גדולה ע"י הגאון האדיר רבי מיכאל פרץ ששמו יצא בכל הארץ לגאון ולתפארת שיצא לאחרונה להגנת כמה וכמה מנהגים. וכן הגאון האדיר מחברי בית מדרש אהבת שלום רבי יהודה איטח וכן הגאון רבי אליהו אברג'יל שבספריו האחרונים מרבה לכתוב על המנהגים. והגאון רבי משה עבדלחק והגאון רבי אברהם חפוטא במענה לשון.

העמדת התלמידים

ר"ח בן עטר החזיק ישיבה כמו כן רבי אליעזר דאבילא.

ויאמר יצחק רבו היה רבי אלעזר הלוי בעל אוצר חיים, חבר ללימוד הוא רבי ישועה הלוי בנו של רבי אליעזר רבו שהיה רב בפורטוגל. בין תלמידיו רבי יוסף בן ואליד מהחבורה הקדושה של הקרית חנה דוד בישיבה בווארן של רבי יהודה חיון הישיבה נקראת וזאת ליהודה שבא אליה רבי יוסף בן ואליד אחר פטירת אביו, בין החכמים שהיו שם היה גם רבי חיים בלייח מגאוני אלג'יר.

רוב חכמי מרוקו החזיקו ישיבות, הישיבות החזיקו תלמידים מעטים, רוב התלמידים התחילו בלימוד שחיטה וכדומה ואח"כ יצאו לעבודה, ואלו שהחזיקו יותר שנים בישיבה עברו ללימוד דיינות וכדומה ותמיד בהכוונת הרב.

בכמה ערים היה משהו דומה לכוללים של היום, ובמכנאס ומראכש בכמות יותר גדולה מעיר אחרת.

הישיבה המפורסמת ביותר במרוקו היא ישיבת עץ חיים של רבי חיים בירדוגו היה גאון תלמודי גדול מאוד, בין תלמידיו רבי יצחק סבאג ועוד ועוד⁴⁰

עוד ישיבה מפורסמת מההיסטוריה של מרוקו היא הישיבה בעיר אגדיר, שם נוסדה ישיבה אדירה בנוסח הישיבות של היום, הובאו בחורים מצויינים מכל רחבי מרוקו, הרבה בחורים היו מדרום מרוקו ומעיר מראכש. אסון רעידת האדמה באגדיר ב-1960 לא פסח על הישיבה רח"ל ובו מצאו את מותם חמשים מבחורי הישיבה שנחרבה עד היסוד, הריסות הישיבה הוסבו לקבר אחים לחמישים מבחורי הישיבה. יש בחורים נעדרים שלא נמצאו מעולם, עד היום יש מבכים

כנסת אחר ברדיוס של אלפי קילומטר, ולא כמו בארץ שאדם קם בבוקר ויכול להחליט אם רוצה וותקין או שעה שבע או שעה שמונה או תשע והכל קרוב לבית בבתי כנסת מרובי מתפללים ב"ה, ולכן יש דגש רב על הפיוטים בתוך התפילה, הדקדוק בקריאת התורה, הקידוש אחר התפילה הוא לכמה וכמה מבני הקהילה הקידוש היחיד שיש להם בשבת. וזמני השקיעה והזריחה שכל כך שונים מהארץ וניכרת היטב בחוש שיטת רבינו תם, ורואים בחוש שאם לא ישמרו על מסורת המנהגים לא ישאר במה להחזיק את הקהילה.

40 רבי מיכאל טולדנו ממקימי הישיבות הספרדיות בארץ ישראל טוען, כי במכנאס רוב רובם של ההבחורים בישיבות היו מכפרים מחוץ למכנאס, במקרים רבים היו אלה בני עניים שקיבלו טיפול ומזון במכנאס והיתה בהם אהבת תורה רבה, והצליחו בלימוד בישיבה. ואילו בני העיר עצמה לא מצאו עניין בלימוד בישיבה, אלא הלכו ללימודים כלליים. עד שהתחילה התנועה שיסד הגר"ב טולדנו לשלוח את הבחורים לישיבות בחוץ למרוקו.

את חרבן הישיבה באגדיר בליל תשעה באב ורבים מהניצולים אינם מדברים על אסון הזה אלא מקבלים אתו באמונה פשוטה כי היה אסון גדול מהכיל.

הישיבה בתיטואן הכילה מאות בחורים הישיבה קטנה נקראה יגדיל תורה והישיבה הגדולה נקראה חשק שלמה, את השיעור העבירו דייני תיטואן ובראשם רבי שמואל ישראל ועוד. השיטה היתה פלפול אליבא דהלכתא, לימדו בשיטתיות את הרמב"ם וגדולי מפרשיו וגדולי הפוסקים.

באוזדא היתה ישיבה שהוחזקה ע"י נדיבים ממשפחת עובדיה כך מספר רבי שלמה הכהן אזוגי בספרו, וכן מובא בהקדמה לספרו של רבי משה מורציאנו שניהם היו רבנים בעיר אוזדא. הם מרבים לספר בשבח החזקת התורה של משפחת עובדיה בעיר אוזדא. הישיבה באוזדא מומנה ע"י משפחת עובדיה, בראשות הנגיד יהודה עובדיה.

הישיבה בטנכיר שהוקמה ע"י רבי שמואל טולידנו, רבי שמואל היה משושלת טולדנו דטנכיר, שתחלתה ברבי אהרן בנו של מהרי"ט שעזב את מכנאס בתקופת המגפה והרעב ועבר לטנכיר ושם המשיך את השושלת, רבי שמואל היה בצעירותו מהנדס ושוכנע ע"י מעסיקו להקים ישיבה, הוא מצא לישיבה מבנה שיפץ אותו ושיתף פעולה עם רבנים אשכנזים וספרדים מאירופה וארץ ישראל, הובאו לשם בחורים רבים מכל מרוקו, עד אז הישיבות בשיטה הישיבתית נמצאו רק מאירופה והתנאים להגיע לשם היו יקרים ונוקשים, השיטה בישיבות באנגליה היתה של הסתפקות במעט מן המעט ובתת תנאים ומזג אויר קר וקשה, הישיבה בטנכיר היתה על בסיס של תנאים טובים בהרבה לבחורים, רבים עזבו את הישיבות מחוץ למרוקו ובאו לישיבה זו.

הישיבה במראקש מנתה מאות של בחורים הלימודים היו מחצות הלילה, ראש הישיבה חכם דאהן היה ענק תלמודי שאין כמהו והיה מבהיל את כל מי שדיבר איתו בלימוד בעומק הבנתו ופלפולו. בוגרי ישיבה זו יצא שמעם בכל העולם והיו רשמים שבאו מאנגליה וצרפת ומארץ ישראל להביא בחורים טובים לישיבתם אחר ששמעם יצא בכל הארץ.

ישיבת כתר תורה בקאזבלנקה שם היתה חבורה של תלמדי חכמי' שהתרכזו סביב הגאון רבי משה אלקיים שהיה שד"ר גדול בתורה שבא למרוקו והוצע לו משרה של ראב"ד קזבלנקה ונשאר שם עד סוף ימיו, היו בניהם כמה ת"ח מצויינים כדוגמת רבי שמעון אבקציץ רבי שמעון וענונו רבי יעיש קריספין ורבי ברוך שמעון אוחיון, הרב"ש אוחיון היה גם מו"ל של כמה וכמה מספרי חכמי המערב.

באנגליה היו שני ישיבות מיוחדות לבחורים ממרוקו. ישיבת שנידר לבחורים ממרוקו הצרפתית וישיבת הרב לופיין והרב שכנא זאהן לבחורים ממרוקו הספרדית והתחרות בניהם היתה גדולה ויצרה קנאת סופרים רבה.

שיטות לימוד כלליות

השיטה בפאס היא כלל תורנית היות והיה מקום התורה הכי גדול מאות שנים במרוקו, היו שם הכי הרבה שדרי"ם וספרים, והגיעו לשם גאוני מכל העולם, דבר שמעמיד את הלומדים שם בשורה אחת על שאר למדני עולם התורה. ערים נלוות מושפעות הם צפרו.

השיטה במכנאס אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא ושימת דגש על מנהגי המקום ועל מה שקיבלו מרבותיהם ואבות המשפחה. והיו פתוחים להשפעת רבני האשכנזים והשדרי"ם. ערים נלוות מידלאת.

השדרים השפיעו השפעה מרובה במרוקו, לא לחינם נשלחו גדולי עולם להיות שדרי"ם זה היתה הדרך הטובה ביותר לשליח לגייס תרומות, אנשי מרוקו לא היו מעולם עשירים אבל ידם הפתוחה גרמה למרוקו להיות יעד מעודף על השדרי"ם, בקלות היה ניתן להשיג בהתרמה בבית כנסת התחיבות בסכומים גדולים, וגם היו רותמים את הרב לעבור אצל כל בתי היהודים לחייבם אחד אחד, סכום התרומה היה מפורסם ברבים דבר שגרם לאי נעימות למי שלא תרם סכום נכבד, שח"ו לא יתקבל תחושה של עניות. בעיון בשותי"ם נראה כי השדרי"ם התערבו בענייני הלכה פעמים רבות ועמדו במרכז של דיני תורה מסובכים בפשרה ובוררות. ישנה תחושה ברורה כי מרוב אהבת השדרי"ם שהיו גדולי תורה לא נותרו תרומות להחזקת מוסדות מקומיים, דבר שגרם לירידה מתמדת ברמת הלימוד והחינוך לדור הצעיר במרוקו. ראה בשו"ת באר מים חיים על קובלנה של שד"ר שטוען שלא קיבל את כספי התרומות שלדעתו היה אמור לקבל מאנשי מרכאש, והוא מערב בזה את כל חכמי מרוקו כמעט, ומעורר מהומה רבה.

אי אפשר להתעלם מנכחות חסדי חב"ד במרוקו במשך כמעט ששים שנה, ראשית פעולתם במכנאס שם היה הרב ליפסקר שקיבל תמיכה מהגר"ב טולדנו הלימוד בישיבות שלהם היה דגש על לימוד התלמוד בנוסח חב"ד, ודגש רב על לימוד חסידות, אמנם ההוראה היתה לא ללחוץ על לימוד החסידות. בעיקר בלטה פעילות חב"ד אחר העליה ההמונית לארץ ישראל עם הקמת המדינה שאז מי שנשאר גברה עוצמתו של חסידי חב"ד עקב מיעוט תלמידי חכמי מחוגים אחרים.⁴¹

השיטה בתיטואן היא למדנות הלכתית עיון עמוק בהלכה ודגש על שאלות לא שכיחות, העמקה בספרים של כל חכמי התורה בכל העולם וביניהם חכמי האשכנזים, עיון הלכתי גם ללא פסיקת הלכה, כשיטתו של מהר"י בן וואליד ורבי חיים אבן מלכה ורבי יעקב כלפון, בולט בספרים כמו בקע לגלגלת ינוקא דבי רב נגד מלכים ועוד. בתיטואן נשארה על כנה זמן רב שיטת הלימוד שהיתה נהוגה לפני גירוש ספרד, תיטואן היתה יעד מעודף לגאונים מדרום מרוקו לפני שעלו לארץ ישראל, הם התערו בחיי המקום ובפריחה התורנית. ערים נלוות טנג'יר שישואן ומללייא אוזדא וסאוטה.

השיטה הבולטת במראכש קודם כל מה הראש שלי אומר אח"כ מה רש"י והתוספות אומרים, הדבר בולט בלימוד הגמ', אבל בלימוד ההלכה היה דגש על ידיעת טעם ההלכה דוגמא ניתן למצוא בגדולת מרדכי לגר"מ כורכוס וטעמו וראו לרבי אליעזר הלוי, ערים נלוות כל כפרי הדרום. וגם במראכש יש עדות על ישיבות משפחתיות, בערים רבות במרוקו החזיקו תלמידים גם שלא מהמשפחה.

⁴¹ ישנו ספר בשם חב"ד וחכמי המזרח שם מובאים פרקים מפעילות חב"ד במרוקו ויש שם מעשה מעניין, בבין הזמנים במכנאס היו מגיעים בחורים מיישיבת טנז'יר שם למדו בשיטה ליטאית בעיון מעמיק, הגיעו נתנו לבהור מיישיבת טנז'יר לדבר בבית כנסת בלימוד והוא היה בעל כשרון והפליא בעיונו את כל שומעיו, היה שם אחד מראשי הקהל מקורב לחב"ד אמר לרב ליפסקר תראה איזו רמה! איפה הם ואיפה אנחנו, אמר לו הרב ליפסקר אספר לך מעשה ותבין, מעשה באחד שחזר לביתו אחר חודשים רבים של עבודה מחוץ לבית, היה עימו צרור המשכורת על כלל החודשים הנ"ל, שהביא לביתו, והנה כאשר קרב לעיר עבר ביער עבות התנפל עליו ערבי אחד ולקח ממנו את כל כספו אותו היהודי שכבר לא מצא טעם בחייו אמר לו לקחת את כספי לפחות תעשה לי טובה אחת, האם יש לך אקדח? אמר לו כן אמר לו תעשה לי טובה תירה לי בבגד כן שאוכל להוכיח לאשתי שלקחו ממני את הכסף בכה. הסכים הערבי וירה לו בבגד אמר לו עוד כדור עוד כדור ירה לו, לפתע נגמרה המחסנית אמר היהודי יופי עכשיו אין לך כדורים! הפליא בו את מכותיו ולקח בחזרה את כספו, אמר לו הרב ליפסקר אותו דבר כאן הבהור מטנג'יר יודע כמה חבורות תן לו לומר אותם אח"כ תראה שאין לו יותר מה למכור משא"כ אנחנו בחב"ד שאמונים על בקיאות לא מרשימים אבל יש לנו ידע רב. המעשה הזה מראה על קנאת הספרים בין הישיבות השונות במרוקו.

ברוב המקומות לא היה לימוד שיטתי של סדרי עיון ובקיאות כמו שיש היום. למדו טור ובית יוסף שו"ע ונושאי כליו, ספרים על הטור וב"י, כדוגמת כנסת הגדולה. היתה מקובלת שיטת כתיבת ספרי הליקוטים, למעשה בהרבה ספרים נמצאים ליקוטי דינים, ליקוטי ויאמר יצחק, תורות אמת, שושנים לדוד, יד ידידיה, נחלת אבות, פרפראות לחכמה, ליצחק ריח, לפי ספרי, לקט הקמח, קופת הרוכלים ועוד. רבי משה עמר תרם רבות למדף הספרים המערבי בחיפוש אחר ליקוטים מחכמי וגאוני המערב שרובם היו כתובים על גיליונות של ספרי החכמים עצמם והוציא ספרים שלמים שמכילים ליקוטים אלו, בעיון בליקוטים נראה שפעמים רבות הם קשורים לאיזו תשובה בספר, דבר שמראה כי כתיבת הליקוטים היוותה דרך להכין תשתית לכתיבת תשובה מלאה על הנושא. דבר בולט במיוחד בליקוטי ויאמר יצחק ושושנים לדוד ע"ש. הגאון רבי דוד עובדיה כתב חיבור בשם פרפראות לחכמה [הובא בסוף ספר מנחת העומר שו"ת מרבי עמור אבטבול] חיבור זה הוא ליקוט של הגהות מהספרים בספריה מפאס, שם נמצא הערות מגדולי חכמי פאס מה שכתבו על הגליון, הגר"ד כינס אותם למקום אחד, יש כאן עדות אלו ספרים היו למראית עיניהם של חכמי פאס, האוסף מרשים ביותר.

קבלת מרן

הוא נושא שנדון רבות, מרן התקבל מסיבות רבות, הן מסייעתא דשמיא כידוע לכל, וגם מבחינה טכנית ספר השו"ע היה ספר הלכה למעשה הברור ביותר והנפוץ ביותר בעולם, וכולם למדו ממנו, ולא היה ספר דומה לו.

הנה בדור שלנו התקבל הרושם על דמותו של מרן הב"י כדמות של חכם מזרחי בעל אורנטציה מזרחית מובהקת מסתערבת, דובר בערבית, שתפקידו היה לשמר את מנהג הספרדים בכל מחיר, אבל שכחנו כי מרן הב"י יליד טולידו, היה דובר לדינו ולא ידע כלל ערבית, ולא היה כמעט במדינה ערבית. [טורקיה בזמנו היתה מוסלמית אך לא נחשבה למדינה ערבית אמנם יש אומרים שבבחרותו היה במצרים] היה ממגורשי ספרד ורוב ימיו היה בבולגריה באדרניפול ובטורקיה ונתמך ע"י דונה גרציה מנדס, לא שמש במשרה רבנית כל שהיא וסבל מרדיפות מרבני עירו.

בספר דברי שלום ואמת לגר"ש טולידנו מסביר כי במרוקו פסקו בתחילה כמו הרמב"ם, וכשהגיע הרא"ש לספרד התחיל להשפיע ולכבוש בשיטתו את המקומות שפסקו כמו הרמב"ם [ראה לעיל], וזה בעצם גרם למלחמה בין הוותיקים למגורשים במרוקו, הב"י התגלה בכך שהוא בשיטתו של תרי מגו תלת הוא משכין שלום בין הרא"ש לרמב"ם ופסק עפ"י שניהם, דבר שהפך את הספר ב"י לספר מקובל על שני הצדדים, ובכך זכה להתקבל על כל עם ישראל. הגר"ד עובדיה בהקדמתו לנהגו העם כתב כי שיטת תרי מגו תלת הורתה ולידתה בפאס, ומשם לקחה הב"י ואימץ אותה לעצמו ויש לו ראיות על כך. רבי דוד שלוש בעל החמדה גנוזה בח"א כתב מאמר מקיף על הפסיקה ההלכתית בכלל, הוא כותב שם שהב"י הוא המחדש הבלעדי של שיטת תרי מגו תלת, כשהגיע החמדה גנוזה לידי רבי דוד עובדיה הוא שלח לו מכתב כי לא מסכי' עם התיזה שלו וכי הוא סבר תרי מגו תלת הורתו במרוקו. ורבי דוד עובדיה מביא גם ראיה מהתקנות, רח"ד שלוש דוחה את הראיה מהתקנו' הוא כותב כי מה שהיה במרוקו תרי מגו תלת, הוא רק בענין ממונות אבל לא בנושאים אחרים ששם היו הולכים אחר הרמב"ם הרי"ף, וכשהגיעו המגורשים חלקם הלכו אחר הרא"ש. רבי דוד עובדיה כותב בחזרה ומביא אבני שיש

מפורש שכתב תרי מגו תלת הוא היה במרוקו קודם לב⁴², והחמדה גנוזה לא מקבל את דבריו בשום אופן⁴².

אחת הראיות הוא מביא מספר התקנות מביא תקנה בענין גבית הכתובה היא מאייר שס"י וז"ל היות שכן מנהג ק"ק פאס שכל אשה יהודית שמתחתנת מוספים בנדונייתה שליש כי על כך הסכימו שבשעה שבא ליפרע מכתובתה מנכים לו שליש מסכי כתובתה וכי כך נהגו אבותינו וכן מצאנו ברמב"ם מוכח כי היו פוסקים כמו הרמב"ם. וכתב שכך היה גם בפאס שאל המקום אשר יפנה הרא"ש אחריו אנו הולכים. כי המגורשים בעיר פאס היו מקשטליה טולדו מקום של רבינו הרא"ש וסמכו יותר על הרא"ש מאשר הרמב"ם בהרבה תקנות שתיקנו המגורשים שנתגרשו בשנת רנז⁴³.

ראה בתקנה שנת ש"ה המבריח נכסיו מפני בעל חובו כתבו ולא יחרוך רמיה וכו' כי אל אשר יפנה הרא"ש אנו פונים וכדאי הוא לסמוך עליו.

עוד ראה מביא מתקנה משנת יג"נ תקנה סא בספר תקנות בענין אם מותר אדם באשת חמיו וז"ל עם כי היסוד המונח בידנו הלכה כהרי"ף והרמב"ם ולית הלכתא הרא"ש לגביהו עכ"ז כן נהגו מימות עולם כדעת הרא"ש וכתב שדבר זה מענין כי הב"י עצמו סתם להתיר והביא דעת הרא"ש.

אבל לא היתה מלחמה על דעת מרן, במקום שלא היה המנהג לא כמרן וזה מסיבות רבות. היתה הערכה רבה לרמ"א ולא נמצאת סיבה לדחיית גאוני אשכנז מההלכה. בעיון בשו"ת הקדום ביותר במרוקו הוא באר מים חיים לרבי אליעזר דאבילא לא נמצא אפילו פעם אחת עמידה עיקשת על דעת מרן דבר זה מחזק את דעתנו. התנצלות בענין שלא קיבלו בו את דעת מרן היא דבר מצוי מאוד בספרי חכמי המערב במקומות רבים. דבר שמראה שאומנם נקטו כי מרן הוא הפוסק המקובל על כולם אך למעשה משלא ניתן לפסוק כמוהו, באה ההתנצלות. יש אגדה בין אנשי מראש כי מר"ן הב"י ביקר בעיר מראש ודן בהלכה עם גאוני מראש ובראשם רבי יצחק דלויא [זוכר ברית אבות].

למעשה ניתן להגדיר כי במרוקו קיבלו את מרן בחפצא ולא בגברא כלומר בספריו ולא במר"ן עצמו. כל המובא בהשו"ע ובדרך כלל גם הב"י נתקבל כסמכות עליונה, אבל לא בדק הבית ושו"ת אבקת רוכל. וכמו שכתב הגר"ש משאש בהרבה מקומות. ולמשל אם הגאון הפנים מאירות האשכנזי חולק על דברי מרן באבקת רוכל לא היה שום בעיה לחכמי המערב להעדיף את דברי החכם האשכנזי, כי זה היה דרכם של חכמי המערב לא להבדיל כמעט בין חכם אשכנזי לספרדי. אין זה סוד כי במרוקו אהבו אשכנזים, ⁴⁴ והיה לאשכנזים בעיני אנשי מרוקו הילה של אנשים חכמים מאוד, וצדיקים, לא נמצאת בספרות של חכמי מרוקו איזו שהיא דיברי לעג על

42 ע"ש בריש ח"ב בחמדה גנוזה שהביא מכתבים אלו, ושם כתב לרבי דוד עובדיה החמדה גנוזה בפסקנות שלא נכתב שום ספר מעולם על יהדות מרוקו ולא נכתב שום ספר על תורתם של חכמי מרוקו וזה תמוה איך לא זכר את הספר נר המערב לרי"ם טולדנו שהוא עבודה אדירה על יהדות מרוקו בכל קנה מידה.

43 יש לציין כי בשנת רנז היה גירוש הסופי של יהודי פורטוגל שלשם באו מגורשי ספרד.

44 ע"י ספר התקנות כרם חמר בתקנה מ"ו משנת תנא מדבר על רבוי עניים בתקופה זו ושיש להעדיף את עניי העיר על פני עיר אחרת ושם כותב וז"ל "וגדולה על כולם הבאים מאשכנז ופולניא אשר רובם ככולם... מביאים אגרות התומות שמביאים מארצם לצורך פדיון שבויים ואחר תגלה רעתם שמזיפים אגרותיהם... ונוטלים ממון בזרוע ויד רמה... ואח"כ פוערים פיהם בלא חוק ומדברים דברים רעים... ועניי העיר אם שאר עניי המערב נדחים במתנה מועטת ע"כ. וזה בספר התקנות כלומר לפני מאות שנים. וע"י בשו"ת אהל יעקב ששפורטש הוא חי רבות שנים באירופה בהולנד גרמניה ולונדון הכיר כמה קהילות של אשכנזים ממקור ראשון הוא מרבה לדבר על הנהגותיהם, פעמים יש לו ביקורת אבל בעיקר שבחים, עיי' כף נקי לרבי כליפא אבן מלכא הוא מתחיים כמה וכמה פעמים לשדר"ם אשכנזים שהיו באים למרוקו וכן לפיוטים שנכתבו ע"י חכמי האשכנזים פעמים בביקורת ואפי' בלגלוג.

האשכנזים ועל שיטתם, רבי יוסף משאש התכתב רבות עם חכמים אשכנזים, ספרים חשובים מחכמי מרוקו יצאו בפולין, רבי יוסף בן נאים התפאר תמיד בקשריו ההלכתיים עם חכמי פולין. אמנם לא ברור אם כך מדוע לא נשלחו בני מרוקו ללמוד בישיבות בפולין וכדומה דבר שנעשה אומנם בתקופה מאוחרות יותר אבל רק עם אנגליה וצרפת.

ספרים שהושפעו מהן

טור ב"י שו"ע ונושאי כלים. ספרים על הטור וב"י, וספרים על השו"ע. ולמי שהשיג גם שו"ת מפורסמים של ראשונים ואחרונים. וכן ספרי החיד"א היו מקובלי מאוד במרוקו. הר"א אנקאוה הוציא לאור כמה מספרי החיד"א וכן קיצור של כמה מספרי החיד"א וכן השפתי שבח רבי שלמה חיון הוא קיצור של המחזיק ברכה של החיד"א. זבחי רצון מלא מפסקים של המחזיק ב רכה, לא היו ספרים רבים במרוקו אפילו ש"ס היה בכל עיר כמה בודדים, אבל תלמידי חכמים עשו הכל על מנת להשיג ספרים בסיסים, היו כאלו שהיו להם ספריות יותר מכובדות כמהר"י בן וואליד ורבי יוסף בן נאים והספריה בפאס, היתה בקיאות רבה בשו"ע עם נושאי הכלים [השו"ע הגדול כלשון חכמי מרוקו] הרבה בתי מדרש קנו אותו כי הוא הכיל בתוכו מספר רב של ספרים. שמעתי מנכדי רבי מאיר אביחצרא כי הוא היה מבקש מכל חכם אשכנזי שהיה מגיע אצלם שישלח לו ספרים, ומאוד אהב ספרי לומדות וקבצי תורנים מראשי ישיבות בליטא, וזה הסיבה שהיה לו ידע בכל החקירות המפורסמות והיה מדהים בזה את כל מי שדיבר עימו בלימוד. כל ספר חדש חשוב שהגיע למרוקו השפיע על הלומדים מידי. כשהגיע כף החיים כתב רבי דוד עובדיה שמיד קבעו חבורה ללמוד בו מרוב שראו בו שהספר מיוחד⁴⁵, כשהגיע משנה ברורה למרוקו היתה נהירה רק לזכות לראות את הספר, ואשרי מי שזכה שיהיה לו כזה בביתו. מעשה בראשית הושפע הרבה מחיי אדם.

גאוני מרוקו כשזכו שיגיע לידם שו"ת מגאוני ישראל כדוגמת הנודע ביהודה וכדומה היו מצטטים ממנו בדחילו ורחימו, בתוספת של תוארים רבים ועצומים מרוב חיבת הקדש⁴⁶. בשני נושאים חכמי מרוקו כתבו בכמות לא פחות משום קהילה אחרת בעולם אולי אפי' יותר א. שחיטה וטריפות ואבלות, שחיטה וטרפות כי הוא היה הנושא הראשון שנלמד לכל מי שישב בבית מדרש, ונחשב למקור פרנסה הראשון לכל מי שרוצה לעבוד בתחום קודש. וריבוי הספרים בענייני אבלות לא מובן כל כך, אבל זה נושא שכל יהודי מרוקו דקדקו בו והתענינו בו מאוד מתי

העובדה כי אנו מכונים ספרדים ע"ש ספרד ואשכנזים ע"ש גרמניה היא עצמה לא מובנת, הרי אומות אלו פגעו בנו רבות, לא ברור האם זה מגעגועים לעבר, אבל אולי יש ללמוד מזה איזה דברים מהסטוריה של המדינות הללו ליחסי אשכנזים ספרדים, לא ידוע בהסטוריה על מלחמה משמעותית בין ספרד לגרמניה, [אבל היו מלחמות אין סופיות בין ספרדים לערבים] זה לתשומת לב מי שחושבים שספרד וגרמניה הם שני קטבים, למעשה היו כמה פעמים קשרי חיתון בין משפחת המלוכה של גרמניה למשפחת המלוכה בספרד ומלכים אלו נחשבים לקרובי משפחה מכמה צדדים, קרל הגדול שלט גם על גרמניה וגם על איטליה וגם על ספרד ונחשב ממלכי ספרד, במלחמת האזרחים שהיתה בספרד [1933-1935] שהסתיימה ערב מלחמת העולם השנייה, נעזרו שני הצדדים הן הרפובליקנים ע"י הרוסים שכל כך תמכו עד שדרשו תמורת התמיכה את כל אוצר הזהב של ממשלת ספרד, ולמעשה רוב הכלי נשק שהיו ברשות הרפובליקנים היו מתוצרת רוסית, והיתה השפעה קומוניסטית רבה מאוד, לעומת זה הלאומנים שמכונים הפלנגות הספרדיות, נעזרו רבות ע"י הגרמנים וגרמניה שלחה את לגיון הקונדור לסייע ללאומנים בראשותו של פרנקו, עד היום הסיוע של גרמניה לספרד בכל תחום הוא עצום.

⁴⁵ קיצור שו"ע להגר"ט מלא מפסקי כף החיים, מנחה בלולה גם כן.

⁴⁶ בולט בזה הקרית חנה דוד ויבלחט"א רבי יהושע מאמאן שליט"א.

לעשות אזכרה וכדומה כך שכל רב נשאל ללא הפסק בנושאים אלו⁴⁷ וממילא הכתיבה היתה חלק מזה.

רבי שלום משאש אהב את חכמי מכנאס והרגיש אחריות לפרסם אותם, ותמיד ציטט אותם והיה מיישב את דיבריהם מכל הקושיות.

רבי ישמח עובדיה היה בקיא בחכמי תוניס והחזיק שהם גדולים מאוד.

רבי יוסף משאש היה בקיא בכת"י של חכמי אלג'יר ופרסם אותם בכל דרך אפשרית.

⁴⁷ שמעתי מהרב בלחסן שליט"א הרב של קרית שמואל פעם כשלא יכל להתאפק בפני הקהל שלו אמר אני פה שמונה עשרה שנים כל השאלות שלכם מתי לעשות אזכרה איך זה שמעולם לא נשאלתי על שאלה בבשר וחלב.

הלכות ראש השנה

ימי תחנונים וערב ראש השנה

תיקון ברת

מנהגנו לקיים באותו ערב תיקון ברת במשך כל הלילה, ולומדים בו: משניות סימן "כחיים" – כריתות, חולין, יומא, ידים, מקואות; אדרא זוטא, חמשה ספרים של התהלים, תקון הצות וסליחות, התרת נדרים עם עלות השחר או אחרי התפילה המתקיימת באותו מקום, ונהגו למבול במקוה טהרה 1

טוב להתענות יום א' של סליחות ולהרבות במעשים טובים [לפי ספרי ערך אלול]

בימי הסליחות נזהרו מלהשביע אחד לשני, וקובעים לימוד בנ"ך ומשניות ותיקוני הוזהר 2

1 ילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט. נהגו העם [עובדיה] אלול ד' העלה שם שנהגו לעשות כן בכל ערב שבת. עיין שמע שלמה להרשל"צ ח"ד סימן ז מנהגי מרוקו וז"ל ומ"ש שם (אות ה') שנהגו לעשות תיקון ברת בחדש אלול. הנה המדקדקים היו עורכים סדר תיקון ברת בכל שבוע מחדש אלול. זכורני כד הוינא כבר שמנה או תשע והייתי כרוך אחר אבי ע"ה, והיינו הולכים בכל לילה מלילות אלול לקריאת סליחות מהשעה שתים בלילה וקוראים תיקון הצות באריכות, ואח"כ סליחות, ובשעה ארבע לפנות בוקר היו מתחילים שחרית, והכל בנעימה ובמתנינות מתוך אימה ופחד. ובכל ליל שישי היו עושים תיקון ברת ע"פ הסדר שסידר מרן החיד"א ע"ה, מתחלת הלילה ועד תפלת שחרית, בתמימות ובאהבת ה' ויראתו החופפת עליהם, אשרי עין ראתה כל אלה. כ"כ בשמש ומגן ח"ג או"ח סימן נג שהיו עושים פעם בשבוע תיקון ברת כל הלילה אצל הרב יוסף אלקובי.

2 נהגו העם [עובדיה] אלול ג'. עיין ילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט וז"ל נוהגים לומר מזמור "ה' אורי וישעי מראש חודש אלול עד יום הושענא רבה, בתפילת שחרית וערבית, אגב, מנהגנו להתחיל בכל ימות השנה את תפילת ערבית במזמור הזה, פרט כמובן לשבתות וימים טובים, שלכל אחד נקבע מזמור מיוחד בשבילו כידוע עם אמירת מזמור "ה' אורי וישעי" בחודש אלול, כי במזמור הזה יש שלוש עשרה פעמים שם "הויה" – ברוך הוא, כנגד שלוש עשרה מידות הרחמים הנפתחים בראש חודש אלול. מובא לעיל: "ה' אורי וישעי ממי אירא" – אורי בראש השנה, שהוא יום הדין, שנאמר (תהלים לו, ו): "והוציא כאור צדקך ומשפטך כצהרים", "וישעי" – ביום הכפורים, שיושענו וימחול לנו על כל עוונותינו, מדרש שוחר טוב. וראתי בספר אבות ראשונים מהגאון רבי אליעזר טולידנו כתב וז"ל נוהגים לומר מזמור לדוד ה' אורי וישעי עד אחר שמחת התורה, לומר בזה שאפילו נגזרה עליו גזרה רעה מן השמים יכול לבטלה, ומבטל ומעביר מעליו כל המשטינים והמקטרגים ומארי תריסין, ומבטל מעליו כל גזרות קשות ורעות, ויוצא בדימוס זכאי בדין. ויזהר מאד שיאמר אותו ערב ובקר בכל יום ויום מר"ח אלול וכו' כנו, ואזי הוא מובטח שיוציא ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, ויערב לו ויכניע כל מיני מקטרגים וכו'.

עוד כתב שם והטעם לפי שמר"ח אלול נפתחין י"ג מקורות דיי"ג מכילין דרחמי עליונים ותחתונים והם מתגלים ומאירים למטה, במקום או"א במקיפין שלהם. ולכך כתב הארי"ה שצריך להתענות שני ימים רצופים הראשונים שאחר ר"ח אלול, בלי הפסק בנתיים וכוה תשיג איזה השגה. ודע כי יש במזמור זה י"ג שמות הויה והם כנגד י"ג חוורתי וי"ג נימין וי"ג מכילין דרחמי

היו יחידים שנהגו לקיים את התיקון כרת בכל מוצאי שבת שבין ראש חודש אלול עד למוצאי שבת שובה עד ועד בכלל, וזאת מלבד יחידי הסגולה שהיו עושים אותו תיקון בכל ליל שישי של כל ימות השנה 3

כד כה אלול

בכד אלול טוב שיקרא פסוקים האלו ואלו המלכים אשר מלכו וכו' עד ובת מי זהב 4 בכ"ה באלול נברא העולם, לכן טוב ללמוד פרשת בראשית ברא עד ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד, ביום כ"ה באלול. ביום כ"ו באלול אומרים: "ויאמר א-להים יהי אור עד ויהי ערב ויהי בוקר יום שני, ביום כ"ז באלול אומרים: ויאמר א-להים יקוו המים עד ויהי ערב ויהי בוקר יום שלישי. ביום כ"ח באלול אומרים: יהי מאורות עד ויהי ערב ויהי בוקר יום רביעי. ביום כ"ט באלול אומרים: ישרצו המים עד ויהי ערב ויהי בוקר יום חמישי. ביום ראש השנה אומרים: ויאמר א-להים תוצא הארץ נפש חייה למינה... עד ויהי ערב ויהי בוקר יום השישי, וזהו היום הרת עולם 5

צדקה

יתן הצדקה ביום המשמרה של ער"ח אלול, כאשר הובא בספר מעשה הצדקה, גם שם נאמר על החדש הזה הוא כנגד היסוד, ויאזור חיל ויוסיף אומץ לתקן פגם הברית, ולכך נהגו לעתור אל ה' ביום אחרון מהחודש הזה על רז"א דנ"א וכו'. ובא בכיוון יסוד סיומא הגופא. ואלול סיומא דשתא [לפי ספרי ערך אלול]

טוב שיפריש מעשרותיו בחדש זה, ומה טוב שהחדש הזה שבטו של זבולון, והוא היה מחזיק ביד יששכר אחיו, ולפחות בחדש הזה יאחו צדיק דרכו של זבולון לעשות צדקה עם עמלי תורה [לפי ספרי ערך אלול]

עליונים ותחתונים עיין לקמן בדפוס דף ג' ע"ב וד' ע"א תמצא המזמור וי"ג מכילין רמוזים בתוכו כתי"י. וכונתנו באמירת מזמור תהלים זה שאנחנו שואלים מלפניך משפטנו יצא ועינינו תחזינה מישרים. ועוד תדע שיש במזמור זה קמ"ח תיבות, שעולה בגי' שני פעמים ע"ד והוא שם הקדוש והנורא-אכדטם-פנימיות היצוניות חסד דא"ו אילאין ועי"ז עושה גדלות שני וכו'. ועל ידי השם הזה אנחנו נסמכים ונסעדים מזמן החרבן ע"ש.

3 ילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט.

4 קרבן מנחה פרק לח.

5 ילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט. קרבן מנחה פרק לח, לפי ספרי ערך אלול, בכ"ה באלול נברא העולם, וטוב ללמוד פרשת בראשית עד יום א', וכן בכל יום עד שביום ר"ה ילמוד פ' יום הששי, ונבאי הקהל יצוו לש"ץ שאחר גמר התפילה יקרא בקול רם מתוך החומש פרשת אותו יום ובפי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 בתחילה ער"ח אלול יעשה תקון כרת כידוע, ויתענה למחר אע"פ שאינו זהיר בתענית שאר ערבי ר"ה, יזהר בזה שהוא זמן מסוגל לתשובה. וביום ער"ח יעשה פדיון לנפשו ולאנשי ביתו כפי כוחו, ויתן הפדיון ביד הגזבר שהיא המעלה המשובחת שבצדקה שהנותן לא ידע למי נותן והמקבל לא ידע ממי מקבל. ואחר הפדיון יתפלל מנחה בכוונה גדולה.

הכותב אגרת לחברו בחדש זה, יכתוב בראש האגרת לשנה טובה תכתב, או תזכה לשנים רבות נעימות וטובות, וככה יעשה גם בשאר מועדים שיכתוב תזכה לשנים רבות [לפי ספרי ערך אלול]

לא ישחוט בחדש זה אוזנים [לפי ספרי ערך אלול]

יום ששי באלול לא ישבע, וביום י"ב באלול לא יקז דם, ולא ילכו התינוקות יחידים, ולא יוצא ילד לשוק בלא מכסה ובדרי"ש כתב דלא יקז דם יום י"ב ומ"ז וי"ח בחדש זה ולמהרה"ו יום ט' וי"ז וי"ח וכ"ה [לפי ספרי ערך אלול]

יעסוק בתורה בשני וחמישי יותר משאר ימים, שהם ימי תשובה ממש, בסוד והוא רחום הנאמר בתפלה בב' וה' [לפי ספרי ערך אלול]

מי שיש לו בן או את או קרוב שהטה מדרך טובה לדרך רעה, יתפלל עליהם בתפלת י"ח בברכת השיבנו. וכדי שיועיל צריך שיתפלל כל שלושים יום של אלול ערב ובקר וצהריים ומכ"ש על עצמו ועכ"פ בין כסא לעשור [לפי ספרי ערך אלול]

מראש חודש אלול אחר תפילה יקראו הציבור י' מזמורי תהלים בכל יום כדי שישלימו קריאת כל תהלים עד ראש השנה פעמים כמנין כפר ולא יאמרו ביהי רצון עד מלאות שנותינו שבעים שנה כי אפשר שהקב"ה רוצה להוסיף לו יותר אחר קריאת תהלים בכל יום יאמרו קדיש⁶

אחר ראש השנה עד כיפור יקראו בכל יום יותר מ' פרקי תהלים כדי שיספקו לגמור תהלים פעם אחת קודם כפור⁷

כתב רבינו האר"י ז"ל בשער הפוסקים, אנה לידו ושמתי לך ר"ת אלול, לרמז כי חדש אלול מוכן לתשובה והכל אז צריכים לתשובה אף מי שחטא בלא מתכוין [לפי ספרי ערך אלול]

יזהר ללמוד כל הכ"ד ספרים בשלימות מר"ח אלול עד אשמורת בוקר הושענה רבה, אז יקרא סי' האחרון של דברי הימים ויאמר קדיש. גם אם אין לו פנאי ללמוד ח"י פרקים בכ"י, הנה לפחות בחדש אלול ותשרי ילמוד כל הש"ס ויהיה הסיום ביום שמיני עצרת, ויאמר קדיש, ואשרי אדם שלומד התיקונים באלו הימים כל התיקון של אותו יום, וירבה בימים אלו בלימוד זוהר הקדוש, תיקונים משניות [לפי ספרי ערך אלול וכ"ה בנחגו העם אות ס'] ונמנעו בימים אלו מלהשביע אחד את השני [נחגו העם אות ס']

לימוד מוסר

ילמוד בימים הללו ספרי מוסר, ומה נעים שילמוד דרושי התשובה מסוף שבט מוסר הדבריו כנחלי אש, [לפי ספרי ערך אלול]⁸ טוב למי שיכול ללמוד קבלה⁹

6 קרבן מנחה פרק לח.

7 קרבן מנחה פרק לח.

8 בלימודי ה' סעיף נ כתב ללמוד חובת הלבבות וראשית חכמה.

אם לא יאמר תחילה ברכות השחר ותיקון רחל ולאה, לא יאמר הסליחות [לפי ספרי ערך אלול]

אין לשנות הסליחות והתפילות רק כ"א כפי מנהגו, ומאשכנזי לספרדי בדעיבר הוא דיצא.¹⁰ [לפי ספרי ערך אלול]

המתפלל סליחות מתפלל כל היום, דהיינו שהאומר סליחות שיתענה אותו היום [לפי ספרי ערך אלול]

אם לא האיר היום וכבר גמרו הסליחות, לא יעסקו ביני ביני בשיחות בטילות ח"ו, אפילו חוץ לבית הכנסת, וכל אחד ילמוד מה שיודע כדי לקשר מדת לילה ביום, ואם החכם קורא עליהם דברי מוסר מה טוב ומה נעים, [לפי ספרי ערך אלול]

ענין התשובה הוא מחזיר נהורה, לכן צריך הכנה קודם ראש השנה ד' ימים להתענות ולשוב אל ה', והני ארבעה ימים קודם ר"ה כענין ביקור הקרבן שלא יהיה בו מום, ועוד להשלים ב' ימים של ר"ה ושבת תשובה וערב יום הכפורים, והסובר ג"י משום דערב יום הכפורים כאלו התענה. [לפי ספרי ערך אלול]

עיקר העבודה לשמור עיקרי הדת, ולהוסיף. ולא לזלזל בעיקר ולקיים התוספת. ואמירת הסליחות דאם לא יתפלל כהוגן, שהוא נים ולא נים, או יתפלל במרוצה, וגורם נמי שישן בתפילין או להתפלל קודם הזמן, יותר טוב שלא יקום לומר סליחות. [לפי ספרי ערך אלול]

הרב הגדול מופת הדור בספר המורה אות רמ"ד, חרה אפו על הצועקים בסליחות בקולי קולות, [לפי ספרי ערך אלול] 11

נהגו לעשות התרת נדרים בעשרים לחודש אב, מ' יום לפני ראש השנה. וגם בר"ח אלול מ' יום לפני יום כיפור, ויושבים י' תלמידי חכמים והם מתירים. ונותנים להם צדקה לת"ח המתירים 12

9 לימודי ה' סעיף נ'.

¹⁰ כתב הגר"ש משאש ספרדי המתפלל עם האשכנזים יתפלל כמנהגו בסדר התפילה. 11 לפי ספרי ערך אלול וכתב וז"ל ולי עבדו אפשר ללמד זכות וכו' דמכוונים על דרך שאמרו רז"ל בא' מן הדברים הקורעים גזר דינו של אדם, היא הצעקה אלא דיהיה בדחילו ורחימו, וכמ"ש בספר התיקונים תקנא ע' וז"ל ומאן דאשתמע קליה בין באורייתא בין בצלותא בזעקא בלא דחילו, מיד וישמע ה' ויחר אפו, יע"ש, ועיניך תראינה בזוהר הקדוש ס' שמות ד"ך ע"א דהפליגו מאד במעלת הצעקה מלב ע"ש.

12 נהגו העם [עובדיה] שם סעי' ב'. עיין קרבן מנחה פרק לח סעיף יב כתב כאן בעיר אספי נהגו לעשות התרת נדרים בי"ט באב ארבעים יום קודם כיפור שכן כתב זוהר שמי שנתחייב נזיפה או נדוי שבית דין של מעלה זמן נדוי הוא ארבעים יום ומי שמנודה אין תפלתו נשמעת. עיין שמע שלמה ח"ד סימן ז' וז"ל שם במנהגי חדש אלול (או' א') שעושים התרת נדרים בי"ט באב וכו'. הרב כה"ח (בסימן תקפ"א או' י"ב) כתב שנוהגין לעשות התרת נדרים ארבעים יום קודם ר"ה ומ' יום קודם יוה"כ, והוא ע"פ מ"ש בזוהר פ' פקודי (דף רמ"ט ע"ב) דמי שנתחייב נזיפה או נידוי לב"ד של מעלה נשאר בנידויו מ' יום ואין תפלתו נשמעת, וע"ש עוד כמה אזהרות. וזה הטעם שמפירים בי"ט אב שהוא מ' יום קודם ר"ה, וגם בר"ח אלול שהוא מ' יום קודם יוה"כ. ועוד נוהגים להתיר נדרים גם בערב ר"ה וערב יוה"כ ע"ש. וכ"ה בסידור בית עובד וע"ע במגן אבות בהערה שהביא מנהג

נהגו לומר מזמור לדוד ה' אורי וישעי, מר"ח אלול ועד יום הושענא רבה 13 ראוי גם לתלמידי חכמים להתאזר בגבורה ולקום לסליחות בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה. ואם אין בכחם לקום, ונמצא שיבטלו מדברי תורה, תלמוד תורה עדיף, אך לכל הפחות יקומו בשבוע שחל בו ראש השנה ובעשרת ימי תשובה. אמנם מלמדי תינוקות ופועלים, שיהיו עייפים ביום ולא יעשו מלאכתם כראוי, אין להם רשות לקום לסליחות, אלא אם כן רואים עצמם בריאים ויכולים לקום 14

מי שרגיל לקום באשמורת הבוקר וללמוד בפוסקים, בחודש אלול עדיף שיאמר סליחות 15

יש שנהגו לומר סליחות אם אין מניין בלא לדלג על הקטעים בארמית 16
נהגו לומר סליחות מב' אלול¹⁷, והיו תוקעים באשמורת הבוקר, ונהגו לתקוע בשעת אמירת י"ג מידות 18

מראכש ומנה' מכנאם בזה וכן מנהג אלג'יר ותונים באריכות גדולה ובמים חיים ח"ב סימן קכג. כהן תקיף המחלל שבתות אם יכול לישא כפיו בימים נוראים עיין בשו"ת מים חיים ח"ב סימן קכה אות ה' באריכות.

13 נהגו העם [עובדיה] אלול סעי' א'. באוצר המכתבים כתב שנהגו לומר מזמור זה כל השנה ועי' בחוברת אור המערב מז' מכת"י מספר טוב טעם מה שכתב לענין אמירת לדוד אורי וישעי.

14 עי' שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן נ"ז אות א' – ב' ועיי' ילקוט שמש ק"ח. שהרי מצינו שפטר פועלי אפילו מתפילה דבא"א כ"ש סליחות.

15 מים חיים [משאש] סימן רל"א.

16 מגן אבות. וזה חוץ מי"ג מידות שאמרו אותם בטעמים, וזה טוב למקומות שיש רק מניין מצומצם, שאם לא יאמרו סליחות פעם אחת יותר לא יבואו לסליחות. וכ"ה בשם הגר"מ מזוז באור תורה חוברת אלול תשנ"ד סימן קלג ועי' דברי שלום ואמת ח"א עמוד 109 אמנם בד"ד סימן לד כתב בשם הקה"ד שלא היה אומר יג מידות ועי' קיצושי"ע לגרב"ש סימן תיב ס"ק מז.

¹⁷ וכ"כ בנהגו העם אות ו' ועי' מים חיים ח"א סימן רלא ובהלכה ברינה סימן תקפא.
18 דרכי דוד [כליפא] סימן ל"ח דן בשאלה האם ומתי תוקעים בשופר כתב שמוכח מדברי הטור כי יש לתקוע כבר בראש חודש כי הוא קודם מ' לפני יום כיפור, והוא כותב שבשו"ע לא כתב שיש לתקוע כלל. ותמה א"כ מדוע הם נוהגים באלג'יר לתקוע בסליחות. עוד הוא כותב שמהטור משמע שיש לתקוע בר"ח עצמו אפילו א' דר"ח [והוא עדיין חודש אב], והמגן אברהם כתב שנוהגים לתקוע משני דר"ח, ובכלל השו"ע כתב שיש לקום כבר בראש חודש וצ"ע איך יתכן לומר סליחות בר"ח. אלא כוונתו היא לומר שלומר תחנונים זה אפילו בשבת מותר לומר, וא"כ למה מ' יום כי זה כולל גם שבת וא"כ בשבת איך יאמר סליחות אלא משמע שאומר תחנונים שהוא ג"כ סליחות, והוא מביא שם צ"ל שמנהגם הוא עפ"י מה שכתב הנהגת הטור שיש לתקוע בראש חודש, הוא לאו דוקא אלא הכונה למחרת ראש חודש אלול, והביא ראיה ממה שכתב מרן בהלכות תשעה באב שאוכלים בשר מר"ח אב ומנהג אלג'יר כן הוא לאכול בר"ח עצמו, ומבארים כי מה שכתב ר"ח הוא אחר ר"ח הוא הדין כאן, וכתב ונראה לי בלי ספק שהיו בזמנים קדומים כן תוקעים בראש חודש רק היות שהתרגלו לתקוע בסליחות התחילו רק מסליחות. וכותב שם שהמנהג היה לתקוע עשרה קולות אחר עקידה, שם הביא מ"ש התשב"ץ בפסקי מסכת נדה ופרקי

היכן שנהגו שבסליחות בלילה החזן מתעטף בטלית ומברך אין להם על מה לסמוך¹⁹ בחדש אלול נהגו לקחת לבדיקה את הציצית והתפילין ומזוזות, לראות אם כשרים או פסולים²⁰

אבות, שכותב שיש לקום דוקא כ"ה אלול וכתב שהוא יותר נכון מהכל, והוא כמו שנוהגים האשכנזים. בכל אופן על האשכנזים צ"ע שהם קמים סליחות רק חמשה ימים קודם ראש השנה, וא"כ למה הם תוקעים כל החודש הרי תקיעה תלויה בסליחות כמו שמבואר בכל הראשונים וצ"ע.

בענין התקיעות בסליחות ע"ע בשו"ת מים חיים ח"ב סימן סב שכתב נמי שהיה המנהג לתקוע ביי"ג מדות בסליחות אך בתלמסאן ואגפיה אין תוקעי' אלא בר"ה דוקא וזה סותר דברי הד"ד בזה שכתב לתקוע אף בסליחות וכתב אם יש ריב בזה אין לחייב בזה שהוא מנהג קלוש וחלוש לתקוע בסליחות.

ובספר יהדות המגרב עמוד 430 כתב על מנהג הסליחות במרוקו וז"ל בשעה זו כל הלבבות מתעוררים ומתלהבים, אפילו כוסות הזכוכית הגדולות התלויות בתיקרת בית-הכנסת, משתלהבות עם המתפללים. קולותיהם של עמך בני ישראל הולכים וגוברים ברגש סוער, שוועת עניים נלהבים בוקעת ועולה לשמים ובקצב אחד מגיעים ל"ויעבור" ואז צועקים כולם ביחד. "ה' ה', אל רחום וחנון, ארך אפיים ורב חסד ואמת, נוצר חסד לאלפים, נושא עון ופשע וחטאה ונקמה". באותו רגע, באמצע "ויעבור", התוקע הזקן שלמה כלפון איש החברה קדישא, חברת רשב"י, אדם מוכר ומכובד בשכונה בשל מעמדו בחברה כ"מוקדם בחברה", תוקע בכל נימי כוחו בשופר.

ובספר גדולת מרדכי לגאון רבי מרדכי כורכום אב"ד מרכש [הלכות ראש השנה] וז"ל כתב בהנה ומנהג בני אשכנז אינו כן אלא מר"ח ואילך מתחילין לתקוע אחר תפלת שחרית וכו' הטעם הוא ע"פ מ"ש הטור ז"ל שבאותם הימים שעלה מרע"ה למרום לקבל לוחות השניות העבירו שופר במחנה, משה עלה להר והקב"ה נתעלה באותו שופר שנאמר עלה אלהים בתרועה וכו', לכן התקינו הז"ל שיהיו תוקעין בר"ה אלול בכל שנה ושנה באשמורת כדי שיעשו ישראל תשובה שנאמר אם יתקע שופר ועם לא יחרדו וכדי לערבב את השמן וכו', והקשה הרב"י ז"ל דכיון שכבר הביא ראיה משופר שתקעו במדבר, למ"ל תו לאתווי ראיה מקרא דאם יתקע שופר בעיר, ותירץ דאע"ג שע"י שופר נמנעו ישראל במדבר מלחטוא הו"א דה"ה אם היו מש"ר ירים כרוז היו נמנעים ע"י מלחטוא, לכך הביא מקרא אם יתקע שופר בעיר והעם לא יחרדו, דמשמע שקול השופר גורם להחריד האדם מפחד ה' ומהדר גאונו. ועוד תירץ דמשופר המדבר למדנו שע"י נמנעים מלחטוא אבל עדיין אנו צריכים ללמוד שע"י קול השופר אדם מתעורר לשוב בתשובה ולכך הביא קרא דאם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו ע"ש.

ובילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט כתב שנהגו לקום בראש חודש עצמו ע"כ. וצ"ע א"כ איך יאמרו תחנונים.

ובפי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 ואחר ר"ה יתחיל לקום באשמורת לומר תקון חצות וסליחות, עין במר בוכה ולב מתודה על כל פשעיו וחטאיו אשר עשה, כי כן כתב בס' החריו: אמר החכם אימתי התפלה נשמעת אמרתי בעת תהיה הנפש נכנעת והעין דומעת, ואם אין שהות לומר הסליחות והתקון חצות מוכרח לבטל א' מהם. ע"ע אוצ"ה ח"ג סימן תשל"ט.

19 אוצר המכתבים ח"ג אלף תקצח. עיין הוד יוסף הי עמוד קע.

מי שאומר סליחות ביחיד אינו יכול לומר י"ג מידות 21

נוסח הסליחות

בסליחות אומרים אלהא דמאיר ענני, ולא אלהא דרבי מאיר 22

בסליחה בזוכרי על משכבי אין הברל אם אומר חצות לילה לך קמו, או אומר בחצות לילה שאין הברל בין לילה ללילה 23

בסליחה מחי ומסי אומר "וחטינן" קמך עם ט' דגושה שפירושו כבן המתחטא בפני אביו 24

אין לומר ותיבות וצר מעמך רצופים, אלא יש לשים פסיק בין צר – לבין עמך 25

יש אומרים שצריך להקדים סליחה לפני מחילה 26

זמן הסליחות

יש שנהגו לומר סליחות מיד לאחר ערבית, אומנם מנהג אלג'יר ומרוקו הוא שאין לומר תחנון בלילה לפני חצות 27

20 קרבן מנחה פרק לה סעי' א.

21 שו"ת הרשב"ש סימן קצא כתב וז"ל ומצאתי בסדור רב עמרם ז"ל, הכי אמר רבינו נתן ז"ל אין מנהג אצלנו לומר יחיד י"ג מדות וכו', ואין רשות ליחיד לומר אותן בתפלתו אלא בצבור. ולוואי כשהצבור מתקבצין ומתענין ומכוונין לבם לאביהם שבשמים הקב"ה מרחם עליהם וכו', ולפיכך אין אומרים אותן אלא בצבור, ע"כ. נוטין דבריו למה שכתבתי. ובספר ארחות חיים כתוב בשם תשובת הרשב"א ז"ל שאין היחיד אומר י"ג מדות, והביא ראיה מדאמרין בפ"ק דר"ה ויעבור וכו' כביכול שנתעמף הקב"ה כשליח צבור והראהו למשה ואמר כל זמן שישאל עושין לפני כסדר הזה וכו', אלמא אין אומרים אותו אלא בצבור. ועיין דרכי דוד [כליפא] סימן ל"ה. עיין וזאת ליהודה שכתב כי אצלם נהגו לומר י"ג מידות ביחיד גם בלא טעמים ולא חששו. ע"ע בדברי שלום ואמת ח"א עמוד 109 שבי' לאמרם בטעמי' ע"ש וכ"ה בקיצוש"ע להגר"מ סימן תקפח סעיף טז.

22 מים חיים [משאש] רל"ב. עיין הוד יוסף חי קעא. משום שי"א אלהא דמאיר וי"מ דאין הכונה לר"מ אלא תואר כלפי שמיא ולכן לא ישנו.

23 מים חיים [משאש] רל"ט.

24 מים חיים [משאש] סימן ר"מ.

25 מים חיים [משאש] רמ"א.

26 עיין זכות אבות דף לו. עיין מטה יהודה עיין פקודת אליעזר ח"ג דף נב.

27 בלימודי ה' כתב שהוא מנהג רע ומר ומי שיושב בבית כנסת ישב בדר וישתוק ואין לומר סליחות במוצאי שבת קודם חצות, דרכי דוד [כליפא] סימן מ'. שראה שכך נהגו יוצאי פורטוגל. אומנם הוא כתב שמנהגם של בני אלג'יר הוא שלא לומר תחינות לפני חצות הלילה. בעמק יהושע צעק על ענין זה שבשום אופן אין לעשות סליחות קודם חצות, כמנחת חיים אמסלם כתב שאפשר לעשות בלא יג מדות וכתב בילקוט שבע [בן עמרם] וז"ל אלה אשר אינם מסוגלים לקום

יש המקבלים מלקות בערב ראש השנה כמו בערב יוהכ"פ²⁸

התרת נדרים

בערב ראש השנה נוהגים לעשות התרת נדרים.²⁹ וכן בערב ראש חדש אלול. ויכול להיות אפילו בקרובים. וגם אין חשש אם הבית דין קרובים זה לזה, ונוהגים שהמתירים יושבים והמודרים עומדים ואם הוא תלמיד חכם מושיבין אותו³⁰ יזהר כל מורה צדק בעירו שלא ינדה ולא יחרים לשום אדם מעשרה ימים קודם אלול עד מוצאי החג, שם. וכל אדם ירבה בתשובה ותפלה וצדקה בחדש הזה, [לפי ספרי ערך אלול]

תקיעות ערב ראש השנה

אין נפילת אפיים בערב ראש השנה³¹ ואין תוקעין בשופר בערב ראש השנה³²

באשמורת, אומרים את הסליחות לפני תפילת מנחה, אולם יש להיזהר שלא יאמרו אותם בלילה אחרי ערבית, כדברי הכף החיים סימן תקפא אות ב': וז"ל מקומות שנוהגים לומר סליחות בערבית, הוא מנהג רע ומר. עיין מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 510 וז"ל נוהגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מראש חדש אלול ואילך עד יום הכיפורים. ומעם אלו המ' יום הם כנגד ארבעים יום שעלה משה רבינו ע"ה להר לקבל לוחות שניות וירד ביום הכיפורים. ולזה נקבע יום זה יום סליחה לדורות כידוע. וכתב שם המ"א שהטעם לקום באשמורת מפני שהקב"ה שט ביי"ח אלף עולמות ובסוף הלילה שט בעולם הזה והוא עת רצון. אבל בלילה בערבית או אחר ערבית כתב ר"י בשם מוהרמ"ז ז"ל שישתקע הדבר ולא יאמר שאין ראוי להזכיר י"ג מדות, אך וידוי בלי נפ"א יכול לומר. ובמוצאי שבת אסור עד אחר הצות. ואם קם בעת שהצבור אומרים הסליחות ויהיה צריך לבטל תקון הצות טוב שיאמר תקון הצות כסדר האר"י ז"ל שהוא עיקר גדול יותר מהסליחות, ואסור להזכיר י"ג מדות בלי כונה. וכתב עוד שיותר טוב בימים אלו להרבות סליחות ותחנונים עם הצבור מללמוד.

28 קרבן מנחה פרק לח סעי' ז.

29 עיין קרבן מנחה פרק לח כתב שצריך לדעת את הטעם של התרת נדרים שלא יחשוב שזה תפילה בעלמא. וכ' בנהגו העם ימים נוראים אות ב' נאספ"י כתות כתות לעשות התרת נדרים כמעט כל בני העיר ובפתח בית הכנסת עומד אחד ומקבל צדקה עבור הת"ח המתירים וע"ע מגן אבות ע' שנג שעמד על התרת נדרים לנשים בערב ר"ה. בענין התרת נדרים בערב ר"ה ע"י חוברת אור המערב מכת"י ספר טוב טעם טעם למה לעשות התרת נדרים בערב ר"ה מהש"ך ע"ש.

30 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 516.

31 היכל הקודש עמוד 188 כתב אע"פ שבסליחות באשמורת נופלים על פניהם. וכ"ה בקיצוש"ע להגר"ב"ט וכ"כ בהלכה ברינה סימן תקפ"ט.

טבילה

יש לטבול בערב ראש השנה 33 ומכבסין ומסתפרין³⁴ בערב ראש השנה להראות שאנו בטוחים בו יתברך שיוציא לאור משפטינו³⁵

עליה לקברות

נוהגין לילך לבית הקברות ולהשתטח על קברי הצדיקים והמתפלל על קברי הצדיקים אל ישום מנמתו נגד המתים רק שיבקש רחמים מהשי"ת שירחם עליו בזכות הצדיקים שזכני עפר 36

ויקיף הקברות ויתן צדקה קודם שיאמר תחנונים. ולא ילך על קבר אחד שני פעמים ביום אחד,³⁷ גם כן אין לילך על הקברות אלא לצורך הלויית המת ובפרט אם לא תיקן עון קרי שנדבקים בה החיצונים רח"ל³⁸ ונהגו לשים עשבים או אבנים על הקבר 39

32 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב 511. עיין אוצר המכתבים ח"ג אלף תשעט, הוד יוסף חי עמוד קעג. כתב באוצ"ה שתוקעי' ע"ש. אמנם בקיצוש"ע לגרב"ט כתב נהגו שאין תוקעי' ע"ש ועי' ספר פי חכמי יד ידידיה עמוד 41 שכתב לא יתקעו שופר בליל סליחות והטעם ידוע בערב ר"ה וע"ע שו"ת דרכי דוד או"ח סימן לת.

33 מעשה בראשית שם. עיין פקודת אלעזר שדן בדין שחייב אדם לטאר עצמו ברגל האם שייך בזמן הזה. וכ"ה בהלכה ברינה סימן תקפט שצרי' לטבול מטומאת קרי ולא ישמש שני לילות ר"ה

34 עיין פקודת אליעזר מה שביאר בענין גילוח הזקן אם הוא נוי או ניוול. וכן עי' בקיצוש"ע לגרב"ט סימן תקפ"ה סעיף מו. וכן עי' הלכה ברינה שכתב להסתפר ולכבס כסותו אבל לא ילבש בגד משי.

35 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב 512. אמנם עי' בבית יהודה במנהגי' ובס' זה השלחן בשם הרי"ל דנהגו באלגי' לא להתלבש בגדי שבת לפי שהוא יום דין ע"ש ובס' נהגו בחכמה כתב שלא ילבש בגדי' חדשי' מחמת שהוא יום דין.

36 מעשה בראשית שם. עיין לימודי ה' קרבן מנחה פרק לח וכתב שמי שטמא טומאת קרי יזהר שלא יעלה לקברים. עי' הלכה ברינה סימן תקפ"א כתב נהגו לילך לקברי צדיקים וליתן צדקה לעניים.

37 לימודי ה'.

38 מעשה בראשית שם.

39 לימודי ה' אנקאוה. וזה דלא כמ"ש"כ העמרת שלמה דיין לערער על מנהג אלג'יר בזה שלמדו כן מעכו"ם ע"ש.

יש מקומות שנוהגין לילך על הקברות ולהרבות שם בתחינות. משום דבה"ק הוא מקום מנוחת הצדיקים והוא מקום קדוש וטהור והתפלה מתקבלת שם ביותר, ויאמר יה"ר שתהא מנוחתם כבוד וזכותם תעמוד לי. והמתפלל שם, אל ישים מגמתו נגד המתים, אך יבקש מהצדיק שיתפלל עליו לשי"ת ויבקש מאיתו ית' שיחון עליו בזכות הצדיקים. ואין לילך על קבר ב' פעמים ביום. ונותנים שם צדקה לעניים לעל"ן הצדיקים. וההשתטחות מועיל מאד בער"ח ובמ"ו לחודש 40

משלוח מנות

הרב פר"ח היה נוהג לשלוח מנות לעניים, כדכתיב לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו, וכן היינו נוהגים במארוקו לשלוח כוסכוס ביום ר"ה שהוא מאכל טוב ויש בו בשר וצוקר 41

תענית ערב ר"ה

נהגו לצום ערב ראש השנה 42 ומי שיש לו מקצת חולי לא יתענה 43

40 קיצוש"ע להגר"מ. ועיין ילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט וז"ל נוהגים להשתטח על קברי ההורים וקברי הצדיקים, וראוי להזכיר כאן, שאסור לשים מגמתו להתפלל ולבקש מן המתים, כי אסור לדבר אל המת ולבקש ממנו שיתפלל על החיים, כי זה בכלל "ודורש אל המתים", אלא יתפלל לשם יתברך שיעשה עמו חסד, בזכות הצדיקים המתים, ונותנים צדקה לעילוי נשמת הצדיקים. וכן באוצ"ה מנהגי ק"ק תלמסאן כתב שנהגו בערב ר"ה ללכת לקבר אדונו מורנו הרב אפרי' אלנקאוה וצוקל"ה ומשם הולך לקברי הוריו ועושה להם הרב מי שברך ע"ש.

41 קיצוש"ע להגר"מ.

42 קרבן מנחה פרק לח עייןנהגו העם שכתב וכ"ה בהלכה ברינה סימן תקפא שכתב וז"ל שמלבד אם יש ברית מילה או סעודת מצוה ע"ש. וכ"ה בקיצוש"ע של הגר"מ וכן בנהגו העם [עובדיה] כתב שרוב הציבור מתענים. ובפי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 וז"ל בער"ה ג"כ יעשה תקון כרת כנ"ל. ולמחר גם התינוקות מתענים כמ"ש מהרי"ל, אבל אין צריך להתענות עד צאת הכוכבים. ולא יפלו על פניהם בתפלה, אע"פ שנופלים ע"פ בסליחות באשמורת. ולא יתקעו שופר בסליחות, והטעם ידוע. ואחר התפלה יש ללמוד עם הקהל דברי מוסר ותוכחות מענין השבועות והנדרים וכיוצא, ואח"כ יעשו התרת נדרים וכן אנו נוהגים. ואחר חצות ילך למקוה טהרה להסיר זוהמת ימי החול ולקבל הארת וקדושת היום הקדוש הזה. ויתקן צורכי הלילה כדי שימצא שולחנו ערוך בלילה. ויעשו התרה גם לנשים. ובילקוט שבע [בן עמרם] חלק יב עמוד קעט וז"ל כתב מרן בשולחן ערוך בהלכות ראש השנה סימן תקפא סעיף ב': נוהגים להתענות ערב ראש השנה, וכתב המגן אברהם בשם מהרי"ל ואפילו התינוקות מתענין – כלומר, נערים שהגיעו לגיל שלוש עשרה ונערות לגיל שתים עשרה. כתוב בספר "חיי אדם" כלל קלח סימן ה' הלכות ראש השנה: ערב ראש השנה הוא היום האחרון של השנה, וקבלה בידי רבותינו זכרונם לברכה: שכל העושה תשובה יום אחד בשנה, חשוב כאילו שב כל השנה, ולכן נהגו שכולם מתענים, משכימים הרבה קודם עלות

יש אומרים שתענית זו לא צריך להשלים עד צאת הכוכבים מפני שלא קיבל עליו התענית במנחה ויש אומרים שגם תענית זו צריך לקבל עליו במנחה, לא יסיים הצום רק עד צאת הכוכבים כדי שיוכל לומר ענינו במנחה שאם לא כן לא יחשב לצום⁴⁴

נוהגין בערב ר"ה וערב יוה"כ וכן בכל ערבי ימים טובים לאחר התקבל של ובא לציון אומרין ברכו, ואין אומרים לא תפלה לדוד ולא בית יעקב⁴⁵

סדר תפלת עשרת ימי תשובה וראש השנה

מערב ראש השנה עד אחר יום הכיפור לא יתפללו ערבית עד צאת הכוכבים כדי שיקרא קריאת שמע בזמנה⁴⁶

שליח צבור

צריך להיות הש"ץ והתקוע בעל תשובה גמור,⁴⁷ ושאינן ראוי שיהיה רווק ושאינן לו הדרת פנים זקן, ושאינן טענת חזקה ברווק שהחזיק בתקיעות⁴⁸ צריך הש"ץ או הנברר מהקהל להתפלל או לתקוע לפרוש עצמו ג' ימים מקודם ראש השנה ויום הכיפורים מכל דברים המביאים לידי טומאה, וצריכין טהרה ביותר מכל שכן התקוע. וכן ראוי לבדוק באותן ג' ימים אם הוא ראוי להתפלל, הן מחמת איזה פגם שבו הן מחמת שלא ידע כוונת התפלה כראוי או מחמת טהרת גופו וכיוצא בזה⁴⁹

שליח שנשא אשה על אשתו אם נשא הב' על אשתו אסור לו להיות חזן מעבירין אותו ויש אומרים שאפילו נשתתית אשתו הראשונה מעבירים אותו ויש חולקים⁵¹

השחר ומרבים בסליחות ובוידוים. ע"י שו"ת אורחות יושר סימן נו שכתב שבכ' אב היו יחידים סגולה שהיו מתענים.

43 לימודי ה' אנקאוה. ע"ע בנשמת חיים או"ח סימן ח מש"כ בזה.

44 קרבן מנחה פרק לה.

45 מנהגי ארגיל סימן א סעיף ו. אלא רק המזמור של ערב ר"ה כל העמי' תקעו כף.

46 קרבן מנחה פרק לה סעיף טו. ע"י נהגו העם אות ט שכתב ימים נוראים נהגו לומר קודם התפילה או"א מלוך ע"ש, ע"ע אור המערב קובץ טז מ"ש מכת"י טוב טעם מ"ש בסדר התפילה.

⁴⁷ ע"ע בשו"ת מים חיים ח"ב סימן קח שכתב עפ"י ספר קנין פירות שבחור רווק שאין לו זקן אין ראוי שיהיה בעל תוקע בציבור וליכא לרווק הנ"ל טענת חזקה על התקיעות כלל ומסתימת הדברי' משמע דאין חילוק בין מיושב למעומד ע"ש.
48 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 511.

49 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 511. עיין לימודי ה', ובהלכה ברנינה סימן תקפב כתב שדורשים חזני' גדולי' בתורה ומעשים בני שלושים אפילו לסליחות ולימים נוראי'.

50 לימודי ה' סעיף סו.

ערב יו"ט וראש השנה י"א שתחילה מדלקת אח"כ מברכת כמו ערב שבת וי"א תחילה מברכת אח"כ מדלקת⁵²

צריך הש"ץ שיסדר את התפילות שיהיו שגורים בפיו [הלכה ברינה]

המלך הקדוש המלך המשפט

בעשרת ימי תשובה אומר המלך הקדוש, והמלך המשפט⁵³. ואם טעה או מסופק, אם הוא בהמלך הקדוש חוזר לראש. ואם הוא בהמלך המשפט אם נזכר קודם שעקר רגליו, חוזר לברכת השיבה ואומר משם ואילך על הסדר. ואם לא נזכר עד שעקר רגליו חוזר לראש. ואפי' לא עקר אלא גמר יהיו לרצון השניה כעקר דמי 54 יש אומרים שבליל ראש השנה אם מסופק אם אמר המלך הקדוש לא חוזר 55

דעת האחרונים אם אמר מלך אהב צדקה ומשפט אינו חוזר, ולפי דקי"ל ספק ברכות להקל, א"צ לחזור 56

51 לימודי ה' אנקאזה סעי סז. א"ה אם יש לו שונא ומתכוין שלא להוציא יד"ה בתפילתו אף שאר הציבור אינם יוצאי יד"ה בתפילה כ"כ הלכה ברינה סימן תקפא ממו משמיה דהגרי"י שטינמן דדינו זה של הרמ"א הוא דוקא בתקיעות אבל לא בתפילות.

52 עי' בזה נהגו העם אות נ' וקיצוש"ע לגרב"ט סימן רמה אות כח ובספר הלכה ברינה סימן רס"ו. 53 בטעם אמירת המלך הקדוש והמלך המשפט עיין בחוברת אור המערב כת"י ספר טוב טעם בשם מהרי"ע טולדנו בעל השמים החדשים. 54 קיצוש"ע להגר"ב"ט. עיין משחא דרבנותא מה משמעות הלשון המשפט ולא מלך משפט, שמלך המשפט הוא תואר אבל מלך משפט אינו תואר.

55 עיין אורחות יושר או"ח ה"א סימן לא.

56 קיצוש"ע להגר"ב"ט. [צ"ע איך לא הביא סברת המים חיים בזה, וכן עיין ספר הלכה ברינה סימן תקפב שכתב שאם טעה ולא אמר המלך המשפט עולה לו הברכה וא"צ לחזור ע"ש בדברינו. והשאלה האם נאמר כמו מרן שפסק שחוזר או כמו רמ"א שלא חוזר והוא ספק וקי"ל ספק ברכות להקל, ומי שסובר שלא אומרים ספק ברכות נגד מרן זה רק בגוף מצוה אבל לא בברכה, והנה מצינו דבר דומה במי שלא הזכיר בברכת המזון ביום טוב את היו"ט האם חוזר? הגר"ש משאש אומר שחוזר שלא שייך ספק ברכות אלא כשזה גוף המצוה ולא בברכה שהמצוה עצמה הברכה. ועיין בספר מגן אבות שדחה את דברי האומרים שצריך לחזור לברכת השיבה שלא שייך ספק ברכות להקל שהרי אם נאמר שלא בירך ברכה בשמונה עשרה א"כ כל מה שיאמר מכאן ולהבא הוא ברכה לבטלה. וז"ל ויש לומר בזה ג' תירוצים א) בתהל"ד שם כתב ליישב דאין ברכותיו שיאמר מכאן להלאה לבטלה, לפי מה דקי"ל דמי שאמר שמו"ע וחסר אחד מן הברכות, אם הוא מחמת אונס כגון שאינו יודע הברכה יצא. א"כ גם כאן שטעה, ונחלקו אם יחזור, הו"ל כנאנס, שקי"ל שיכול לומר שמו"ע ואינה לבטלה. ע"ש. ב) ועוד ליישב ע"פ שימת התוס' בברכות (דף כט:): דמי שטעה בתפלתו בדברים שחייב לחזור בהן, תפלתו תפלה ואינה ברכה לבטלה. וכן פסק בשו"ע (סימן קכד), ומוכח שאפי' גמר כל תפלתו, לא חשבינן מה שאמר לבטלה. וא"כ בכה"ג שמוספק וממשיך מחמת ספיקא דדינא, תפלתו תפלה, ואין כאן ברכה לבטלה. ג) עוד ממש"כ בשו"ת הרשב"א (הובא בב"י סימן תקפ"ב) שמי שטעה ואמר האל הקדוש, ותיקן א"ע ואמר המלך הקדוש תכ"ד, אינו חוזר, ואע"פ דלרש"י בכה"ג חוזר, מכ"מ הרי"ף ס"ל דאינו חוזר וסב"ל. ע"ש.

ש"ץ שמעה וחזר, צריך לומר קדושה ג"כ בר"ה או ביוה"כ אם נסתפק אם אמר המלך הקדוש אינו חוזר לראש 57

אם אמר האל הקדוש ותוך כדי דיבור נזכר ואמר המלך הקדוש א"צ לחזור, ומיירי שלא התחיל עדיין ברכה שלאחריה, דאם התחיל ברכה אחרת ונזכר אפילו תוך כדי דיבור, חוזר לראש 58

עוד כתב שם הרי בהדיא דבכה"ג אומרים סב"ל ולא אומרים דלפי רש"י אדרבה מה שיוסף ויאמר הוי ברכה לבטלה. ובעינ"ז מוכח מהח"א (כלל כ"ד) דמי שמסופק אם אמר אחת מן הברכות בשמו"ע אינו חוזר. ובנשמ"א שם ביאר הטעם משום שספק ברכות להקל. והקשה בקהילות יעקב עמ"ס ברכות מה שייך סב"ל, הא מה שיאמר הלאה הר"ז לבטלה. ובקובץ גלאט (שנת תשס"ג) במאמרו של הגריש"א שליט"א מבאר שהנהגת ספק ברכות להקל אינה "פטור" מלברך גרידא, אלא דכיון שמסופק ונפסק בזה סב"ל, דיינינן ליה שאמר את הברכה כד"ן. ויסודו מדין ספק דרבנן לקולא, וחשיב כאילו עשה כד"ן. והוכיח הדברים מכמה דוכתי. ע"ש. וכן שמעה. ממו"ר הגר"ע אורעבאך שליט"א לבאר דברי הגר"ז וסייעתו שנקטו בכה"ג שמעה במלך אוהב צדקה ומשפט שימשיך ולא חיישינן שמה שיאמר להבא הוי לבטלה כקושית התהל"ד, דמאחר שנפסק בזה ספק לקולא, ואם היה חוזר יהיה ברכת השיבה לבטלה שייך הכלל דסב"ל.

עוד כתב שם וראיתי בשו"ת יבי"א (שם סימן ט') שכתב להעיר על דברי הפוסקים שכתבו בזה סב"ל ושאינו חוזר לברכת השיבה, דאין דין ספק ברכות להקל שייך בתפלה, וממילא מי שמסופק אם אמר המלך המשפט חייב לחזור לראש. דהרי בירושלמי (פ"ה דברכות) נפסק דמי שמסופק אם אמר ברכה חוזר על אותה הברכה. והקשה לפ"ז על להקת הפוסקים שכתבו בנידוננו ספק ברכות להקל, ושעל כרחק כל הפוסקים הנ"ל לא ראו דברי הירושלמי שאמרו שם בפירוש שבספק בתפלה לא אומרים סב"ל. ע"ש באורך. ברם בתוס' בברכות (דף לד.) איתא בהדיא בדין אם אמצעיות יש להם סדר, דספק ברכות להקל ודלא כהירושלמי, והוקשה בזה ביבי"א שם ונדחק ליישב שע"כ שהתוס' לא כתבו טעם זה לעיקר, אלא בצירוף טעמים אחרים. אמנם נראה בדעת הפוסקים ששייך סב"ל בתפלה, דאין קושיא מהירושלמי, דמה דאיתא שם שאם מסופק אם אמר הברכה חוזר לתחלתו, שאני התם דעוסק באותה ברכה ע"ש. ועיין אוצר המכתבים ח"ג אלף תתקמו. וזה דלא כדעת הגר"ע בחזו"ע וכן עיקר לדברי חכמי המערב דהוי סב"ל וכ"כ הגר"ש משאש במי"ם חיים סימן שז א"ה לא הזכיר כאן שאינו יכול לומר תשעים פעם המלך המשפט והמלך הקדוש משום שצ"ל השם ואינו יכול עיין הלכה ברינה סימן תקפב.

57 קיצושי"ע להגר"ב"ט. ובענין חילוק בין ש"ץ ליחיד עיין זאת ליהודה סי' רא.

58 קיצושי"ע להגר"ב"ט. עיין מטה יהודה כתב שדין זה נלמד משו"ע סי' רט סעי' ב, וכתב שדוקא אם לא התחיל ברכה שאחריה ופקודת אליעזר שואל מדוע צרי' דוקא תוכ"ד הרי גם בלא תוכ"ד יוכל לתקן וכמו שמצינו בלא אמר יעלה ויבא אם אל התחיל ברכה שאחריה אומרה במקומה, וישב שאני יעלה ויבא שהוא דבר בפני עצמו משא"כ המלך הקדוש הוא חלק מברכה חייב להיות תוכ"ד. [אין להערה זו מקום שהזכיר המחבר ד"ו לקמן ע"ש א"ה המחבר לא הזכיר דין שאם לא אמר זכרנו ומי כמוך א"צ לחזור עליהם ע"י הלכה ברינה סימן תקפב. וזה דלא כהכה"ח אות ט דס"ל דאפילו טעה יכול לתקן תוכ"ד כל זמן שלא התחיל תיבה שלאח"כ בדיוק כמו ביעלה ויבא וכבר השיג על כה"ח החזו"ע.

בכל עשיית אומרים ה' הוא האלהים. גם טוב לומר ממעמקים בין ישתבח ליוצר. וגם אומר אחר העמידה עושה השלום במרומו. ולכוין כי השלום גימט' ספריא"ל המלאך הכותב בס' החיים את כל בני האדם בעשיית מה שאין כן בשאר ימות השנה 59

אבינו מלכנו בשבת

בשבת שבין ר"ה ליוה"כ אין אומרים א"מ חטאנו לפניך, א"מ סלח ומחול וכו'. וכיוצא בזה בכל מקום שזכר חטאות ועונות וידיויים שאין להזכיר שום חטא בר"ה כנראה מלשון הוזה"ק. אבל שאר א"מ אומרים גם בשבת 60

תפילות עשיית ור"ה

לא יאריך החזן בפיוטים קודם ברוך שאמר כדי שיקרא קריאת שמע בזמנה 61

תפלה בקול

אע"ג שכתבו הפוס' דבר"ה ויוה"כ מותר להתפלל בקול רם, מ"מ הירא וחרד לדבר, יתפלל בלחש כמו בכל השנה, ומיהו אם אינו יכול לכוין בענין אחר שרי 62

59 קיצוש"ע להגר"ט.

60 קיצוש"ע להגר"ט. ועיין ריב"ש תקיד שכתב מנהג ברצלונא הוא שלא לומר כלל אבינו מלכנו בשבת והוא מנהג נכון. ועיין שו"ת דרכי דוד בזה. ע"י זאת ליהודה סי' קכו. עיין לימודי ה' שכתב נהרא נהרא ופשיטיה ובמערב אומרים ומדלגים מחול ואלו שאומרים מחול ראוי לבטל המנהג, ואם חל יום כיפור בשבת אומרים אותו קודם צדקתך. ע"י חוברת אור המערב חוברת זו כתב שם לומר בשבת עפ"י התשב"ץ ח"ב סימן קפו. ע"י נהג בחכמה ע"י תלג סתם שאין אומרי' א"מ כלל בשבת ע"ש וע"ע בנהגו העם ימים נוראי' אות טו.

61 לימודי ה' אנקאוה.

62 קיצוש"ע להגר"ט. וכתב בספר מגן אבות אע"פ שלדעת המקובלים אין להגביה קולו בעת התפלה, רבים נוהגים כהשו"ע שאחד מהקהל אומר תפלת לחש בקול רם ושאר הציבור קורא בלחש. וכן המנהג הפשוט. וכן העיד בשו"ת קרית חנה דוד (ח"ב סימן עח). וכ"כ בנהר מצרים (ר"ה אות יב) שכן מנהג מצרים. וכן העיד בשו"ת דרכי דוד [כליפא] (סימן מז) שאחד קורא תפילת שמו"ע בקול רם וכולם קוראים עמו בלחש. והנה החיד"א במחזיק ברכה (שם ס"ק ח', וסי' קמא ס"ק כ) כתב שלפי טעם הוזהר והאר"י זצ"ל כ"ש שצריך לזהר בזה בר"ה ויה"כ, דדינא יתיב, שלא להגביה קולו. ע"כ. וכ"כ במועד לכל חי (סימן יג אות טז). וכ"כ בכה"ח (ס"ק נז). אמנם במחז"ב (בסי' קמא) כתב דלהמון העם הנח להם, כי לא נאמר שיעורים אלו אלא למצניעיהם וכו' שיהו זהירין ולצנועים חכמה. על כן מאחר שדבר זה היה תועלת מצד כוונת הציבור, פשוט שרשאי לאומרו. וע' לקמן מה שנכתוב לענין התקיעות בתוך תפילת לחש, דיש מעלה לומר בקול רם, דעי"ז שומע התקיעות במקומם הראוי. ע"ע בספר דברי שלום ואמת שולדנו ח"א עמוד 121 ע"ע הלכה ברינה הל' יוהכ"פ כתב הכל מצויים בידם מחזורים וקולם מעורר הכונה ול"ח כקטני אמנה הואיל ולא כל יומי עבדי הכי.

אם מרגיש בנפשו על ידי שיאמר נוסח החזרה עם הש"ץ, יתעורר יותר עי"ז לכוין לבו לאביו שבשמים, הרי טוב לעשות כן, אבל יזהר שלא יזכור השמות, ובפרט יזהר שלא יסיים הברכה עם הש"ץ דהוי ברכה לבטלה 63

בימים נוראים היה הציבור רגיל לומר את הפסוקים בברכת הכהנים בקול 64
היו נוהגים שחזן מתפלל בקול ואחריו הקהל בלחש, ויש שהיו נוהגים להתפלל בקול אפילו ששומעים אחרים 65

63 קיצושו"ע להגר"מ.

64 נהגו העם [עובדיה] סימן י"ח, ויש מגאוני מרוקו שהסבירו שאין לומר פסוקים אלו כל השנה שיש בזה הפסק, ואולי בימים נוראים הדין שונה שהחזן ממתין לכל הציבור.

65 שו"ת קרית חנה דוד בח"ב סימן עח הביא מנהג זה שהיו מתפללים את תפילת הלחש בקול וזה נוסף לזה שלא היו תוקעים גם התקיעות בלחש ולא היתה בעיה שאחד יקדים ואחד יאחר, עיין דרכי דוד [כליפא] סימן מז שכ"כ והסכים לדעת חמיו הקה"ד. ועיין מגן אבות מ"ש בזה. ועיין שו"ת עטרת שלמה עמוד לד וז"ל אנן בדידן במערב הפנימי המנהג היה פשוט דבימים הנוראים היה א' מהסמוכין לש"ץ, מסדיר תפילת לחש בקול רם מאתה קדוש ועד רצה, והקהל היה נמשך אחריו כמ"ש הרב נהר מצרים והרב קרית חנה דוד. ויש סימוכין למנהג הנז' ממ"ש מרן הש"ע (או"ח סימן תקפ"ב ס"ט) וז"ל "אע"פ שכל ימות השנה מתפללים בלחש, בראש השנה ויום הכפורים נוהגין בקול רם. ולהטעות לא היישגין כיון שמצויים בידם מחזורים". ע"כ. והגם שראיתי להגאון כה"ח סופר שם ס"ק ז שהביא מדברי הפר"ח שכ' שע"פ הוזהר אין ראוי לעשות כן, אלא להתפלל בלחש, ושכ"כ המחב"ר אות ה', דלפי טעם הוזהר והאר"י ז"ל, כ"ש שצריך לזהר בר"ה ויו"ב דינא יתיב, ושכ"כ ח"א (כלל קלט אות ב') דאע"ג שכתבו הפוסקים דבר"ה ויוה"כ מותר להתפלל בקול רם, מ"מ כל ירא לדבר ה' יתפלל בלחש כמו בכל השנה. יעו"ש. וכו'. ע"כ. אפילו הכי הנה מצינו להמחב"ר גופיה (סימן קמ"א אות ב') שכתב וז"ל: ומיהו אין זה אלא דוקא למישרים אורחותם כי שיח וכי שיג להם לכלכל את דבריהם במשפט האורים. אמנם להמון העם תיסגי שלא ישמיעו לאחר, והנח להם לישראל, כי לא נאמרו כל השיעורים האלו אלא למצניעיהם לסדרי בירורין והוו זהירין ואת צנועים חכמה. עכ"ל. ועיין בס' ילקוט יוסף בהל' תפילה (סימן לו ובהערה שם) מה שהאריך בזה. ועכ"פ אפשר דדברי המקובלים לא יכוננו על המסדיר את התפלה בקו"ר. ואדרבה, במוסף של ר"ה ראוי לנהוג כך לכתחילה, משום דעי"ז ניצולין מסברת הפוסקים דס"ל דבתפלת לחש אין לתקוע כלל. וכמש"ל. וכן נהגו בערי אלג'יר תלמסאן ואוראן יע"א, שהמסדר הזמירות והתפילות, מסדר כל העמידות בקול רם כדי שיתפלל כל הקהל ביחד, ובתפילת לחש של מוסף כל הקהל יגיע יחד לתקיעת מלכיות וכו' בלי לאחר ולא להקדים. כך העיד הרב דוד אבן כליפא ז"ל (חתנא דבי נשיאה להרה"ק קרית חנה דוד) בספרו שו"ת דרכי דוד (סימן מז) ע"ש. ואולם במה שהביא סמך למנהג קדמון שתוקעין בתפלת לחש, ממה שכתב הרשב"א ז"ל בתשובה (סימן רצ"ה). כיעו"ש. אחמה"ר לא דק בדברי הרשב"א ז"ל, משום דאיהו איירי במקום שהש"ץ היה מתפלל עם הציבור תפלה אחת בקו"ר, מבלי שיעשו חזרת הש"ץ. וזה פשוט. ופלא על הגאון שו"ג זלה"ה שלא דק בדברי הרשב"א הנז' והביאו כראיה דמנהג זה לתקוע בלחש היה גם בימי הרשב"א. ולא היא אחר המח"ר מעוצם גאונו וקדושתו כי רבה היא. ואחר כותבי כ"ז ויותר מהמה עשרת מונים, ושמתי לילות כימים בחיפוש מחיפוש בספרי הפוסקים ע"ש ועיין הוד יוסף חי.

המלך הקדוש

ר"ה שחל בשבת בערבית יאמר בברכת מעין שבע המלך הקדוש, וה"ה אם חל ר"ה או יוה"כ בשבת וחזתם בשל שבת 66

אם בשבת בינתיים או בר"ה ויוה"כ טעה ואמר האל הקדוש במקום המלך הקדוש, אם עדיין לא חתם הברכה חוזר. ואם כבר חתם הברכה אינו חוזר 67

ש"ץ שאמר האל הקדוש וחזר ואמר המלך הקדוש תוך כדי דיבור, אינו חוזר 68

יש אומרים שיש לו לומר המלך המשפט, ואם אמר מלך משפט חוזר 69

ויש אומרי' שאם אמר מלך אוהב והזכיר מלך אם עקר רגליו לא חוזר 70

66 קיצושי"ע להגר"מ.

67 קיצושי"ע להגר"מ. ובלקט הקמח [משאש] אות ע כתב וז"ל ובעשרת ימי תשובה אם לא אמר המלך הקדוש בברכה מעין שבע. יש פלוגתא אם חוזר ועשינו מעשה כמ"ד אינו חוזר מפני שאינה חובת התפלה רק נתקנה מפני המתאחרים לבוא, כי בתי כנסיות שלהם היו בשדות. כמ"ש הבא"הט בסי' רס"ח סק"י יעו"ש [עיין מ"ש בזה בשערי תשובה ס" תקפ"ב סק"ב].

68 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ד. וז"ל ב"י סימן תקפ"ב כתב וז"ל: נשאל הרשב"א על ש"צ שמעה ואמר האל הקדוש ביו"ד ימים שבין ר"ה ליוה"כ ותוך כדי דיבור חזר ואמר המלך הקדוש, אם צריך לחזור? והשיב, דלדברי הגאונים בדנקט כסא דשיכרא בידיה וכו' ודאי אינו חוזר שהרי הוא כמוסיף שבה באמצע ברכתו ומסיים בענין הברכה ואין הכל הולך אלא לאחור החיתום, אבל לדעת רש"י שפירש ברכות י"ב פתח אדעתא דחמרא ואמר בא"י אמ"ה ונזכר ואמר שהנ"ב יצא, אבל אילו היה מזכיר ממש חמרא לא יצא, הכא נמי לא יצא. ואעפ"י שדבריו נוחין בהלכה אין בנוכח לחייב לחזור, משום לעשות מעשה וכו' אבל מלשון רש"י שכתב רבינו מרן, אבל אם מזכיר חמרא ממש לא יצא, פשיטא לא יצא דהא מברך בפה"ג על השכר אולי רבינו מרן קצר בלשון התשובה או טעות סופר, ונ"ל שכך צריך להגיה כמו שהבננו פתח אדעתא דחמרא ואמר בא"י אמ"ה ונזכר שהוא שכר ואמר שהנ"ב יצא, אבל אילו היה מזכיר ממש חמרא והשלים שהכל נה"ב ללא יצא ודוק, דהוי לדעת רש"י הפסק. ולפי זה רש"י לא סבירא ליה לא כהרמב"ם ולא כהרי"ף שפירש רבינו מרן דבריהם לעיל בסי' ר"מ, שהרמב"ם סובר שאפילו סיים בורא פרי הגפן על השכר (ומרן הוסיף אף מים) יצא, מטעם שבשעה שהתחיל לברך היה בדעתו לברך על המים שהרי לא נתכוון אלא לאותה ברכה הראויה. ודעת הרי"ף היא כדעת הגאונים כדפירשנו לעיל, שאם בירך על המים בפה"ג ותוך כדי דיבור אמר שהכל נהיה בדברו יצא ואעפ"י שהפסיק. ועיין בב"י לעיל סימן ר"ט ובש"ע ומפרשיו ע"ש.

69 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ד.

70 קרית הגנה דוד ח"א סימן נב סעיף לב ובדעת הט"ז שכתב שיחזור ויתפלל נדבה, וכי האי הרי הוא כן הזכיר מלך. ובשו"ת דרכי דוד [כליפא] סימן מד וז"ל ב"י סימן תקפ"ב בשם א"ח וז"ל: וארחות חיים כתב בשם הראב"ד אפילו אמר מלך אוהב צדקה ומשפט או המלך המשפט חוזר עכ"ל. וכן נראה מדברי הפוסקים שסתמו דבריהם, וכו' וכתב שם וז"ל שמעתי מחלקים בין מלך אוהב לבין מלך המשפט בהא דכתב אם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט חוזר היינו דווקא בעשיית דאם לא עכשיו אימתו, ודלא כתלמיד ר"י שאמרו יצא ואין צריך לחזור, דהא מיהא מזכיר

זכרנו ומי כמוך

אם לא אמר זכרנו ומי כמוך, אין מחזירין אותו אפילו לא עקר רגליו רק שסיים אותה הברכה, אפילו לא אמר רק ברוך אתה ה' אינו חוזר, ואם לא הזכיר ה' חוזר 71

אם לא הזכיר זכרנו ומי כמוך יאמר אותם בשומע תפילה, ואם לא אמרן שם יאמר אותם קודם שיעקור רגליו אחר אלהי נצור וכן וכתוב ובספר. אם לא הזכיר קדושת היום מחזירין אותו, ואם אמר בא"י מקדש ישראל ולא הזכיר מלך על כל הארץ, א"צ לחזור 72

הזכרת מעין יו"ט

אם טעה ולא הזכיר מענין יו"ט חוזר. וכן אם חתם מקדש ישראל והזמנים ולא חתם מקדש ישראל ויום הזכרון חוזר, אבל אם לא אמר מלך על כל הארץ אינו חוזר, ואפי' במוסף שאומר פסוקי מלכות, אם לא אמר אינו חוזר 73

אם חל בחול אומר יום תרועה, ואם חל בשבת אומר זכרון תרועה. ואם אמר זכרון במקום יום או אמר יום במקום זכרון אינו חוזר 74 ובמוסף מדלג תיבת היום בברוך שומע תרועת עמו ישראל 75

מלכות באמרו "מלך". והא דכתב אם אמר המלך המשפט חוזר, היינו בשאר ימי השנה, שאין הקב"ה דן את עולמו ואין ואין לעורר את הדין ע"ש.

וכתב שם שדן עם הגאון רבי מסעוד הכהן והראה לו שיש גירסא אחרת בב"י שאפילו אמר מלך המשפט חוזר, שהטעם מלך משפט הוא תואר כפי' השני של רבינו מנוח הרי שור לפניך שהגירסא שלפניו היא "מלך המשפט" ולא המלך המשפט כגירסתנו, וא"כ הוה ליה להראב"ד מלך המשפט כמו מלך אוהב צדקה ומשפט, שצריך לחזור, ואפילו אמר מלך המשפט צריך לחזור. אבל קשה לי, יאמר לנו הדא, בזה"ל: אם אמר מלך המשפט צריך לחזור? וכ"ש אם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט דקים ליה בדרבה מניה. ונ"ל שרבינו ב"י סדר הדברים בדיוק, שדברי הראב"ד פליגי אדברי תלמידי ר' יונה בכל מכל כל. לא מבעיא אם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט שאינו יוצא וצריך לחזור, אלא אפילו אמר מלך המשפט צריך לחזור אעפ"י שקרוב יותר רק חסר ה', ודברי חמודות חמודים וגירסתו יקרה, שפי' דעת הראב"ד כפי' השני של הר"ר מנוח, וכן היא גרסת הרב פרי חדש. ובחפשי בספרי דבי רב מצאתי בס' ארחות היים שהגירסא משונה מכל הנ"ל, וז"ל בהלכות תפילה סימן ק"ד: והראב"ד כתב שאפילו אמר מלך אוהב צדקה ומשפט, חוזר ואומר המלך המשפט.

71 קיצוש"ע להגר"ב"ט. הלכה ברינה סימן תקפב.

72 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

73 קיצוש"ע להגר"ב"ט. עיין זאת ליהודה או"ח סי' סא.

74 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

75 זאת ליהודה סי' קעו. וכ"כ לימודי ה'.

מעם למה באם טעה בזכרנו ומי כמוך וכתוב ובספר אין חוזרים, ובהאל הקדוש ובהמלך המשפט חוזרים, דכיון דנוסחאות אלו הם תיקון הגאונים לכך אין חוזרים, משא"כ המלך הקדוש והמלך המשפט שהם דינא דש"ס 76

76 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41. עיין מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 513 כתב וז"ל איתא במ"ז משם תקפ"ב סק"ב שאין לומר זכרנו לחיים טובים בברכה ראשונה עד לבסוף שיאמר וכתוב לחיים טובים כי צריך תחלה לבקש דבר מועט. ועוד כתב שצריך לומר שהשלטון בקמ"ן תחת השין השנית שפירושו הממשלה, ולא בחיריק דמשמע האדם השליט, ויהיה ח"ו כמו שאומר להשי"ת דע לך שהשלטון והוא איזה מושל הרי הוא לפניך או שמשמע שהוא עצמו השלטון שעומד לפניו יתברך. וכן כתב המג"א סק"ד והבה"ט שם. וכן ראיתי להרה"ג המקובל חק"ל כמוהרר"א מאני זיע"א שהיה אומר שהשלטון לפניך. וכן היה מקפיד מאד בפיוט של יום שני של ראש השנה המתחיל יה שמך ארוממך ובחרוזי האחרון המתחיל השתונן והכונן וכו' שם נאמר חקור פעליו רק אליו אל תשלח ידיך כי תדרוש בסוף ובראש במופלא ובמכוסה. והיה מזהיר מאד שלא לומר כנוסח זה כי איך יאמר שיחקור פעלו אבל לא ישלח אליו ידו ח"ו? שזה לשון שאמר ה' לשמן על איוב כידוע. ועוד איך יאמר כי תדרוש וכו' שמשמע שמותר לדרוש בעניינים אלו והרי אמרו ז"ל כל האומר מה למעלה ומה למטה מה לפניו מה לאחור ראוי לו שיתהפך שלייתו על פניו וכו'. ובפרט ביום הדין והמקטרגי עומדים עלינו ושלמה המלך ע"ה אמר למה יקצוף האלהים על קולך וחבל וכו', ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא על כן צוה עלינו לומר כן חקור פעלו. אך גדלו השימה נגדך. לא תדרוש בסוף ובראש במופלא ובמכוסה ע"כ. והוא כמשו"ל במופלא אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור וכו'. ע"כ.

[עיי' הלכה ברינה סימן תקפב שסתם שאומרי' השלטון בקמ"ן תחת השין וכופלין לעילא בכל קדישין] אמנם עי' ילקוט שמש עמוד 124 שכתב משם הגר"ש משאש שיש לומר השלטון ולא השלטון. עוד כתב שם ודרך אנב אמרתי לעורר ליראי ה' וחושבי שמו באשר כי צריך האדם להזהר מאד מאד בדברו לפני השי"ת שלא יחטא בלשונו, מקל וחומר מהמדבר לפני מלך בשר ודם איך צריך לשמור פיו ולשונו, מכל שכן לפני מלך מלכי המלכים שצריך זהירות גדולה שלא יחטא בלשונו ובדבריו ושלא להוציא שום דבר שקר כי דובר שקרים לא יכון לנגד עיניו ובפרט בימי הדין וסביביו נשערה מאד וכמבואר כל זה בספרי ראשונים ואחרונים ובמקובלים ז"ל כי ע"כ המקובלים אין אומרים שום פיוטים ובקשות ותחנונות כי אם מעט מזעיר כמו ארון עולם אשר מלך וכיוצא בזה. וכתוב אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים, כי אלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים. וטוב מעט בכוונה ובנועם שיח ובלב נשבר ונדכה מהרבות שלא בכונה. הלא תראה בכתר מלכות להר"ש בן גבירול ז"ל שם בעיסקא המתחלת אלהי אם עוני מנשוא גדול וכו' אמר שם ובשולי רחמיך אחזיק עד אם רחמתני ולא אשלחך כי אם ברכתני ושגגה יצאה מלפניו ושל"מ, כי איך יאמר יציר חומר אל יוצרו שלא ישלחנו כי אם עד שיברך אותו שהוא כמו שאוחז בו יתברך חלילה ולא ישלחנו מידו עד וכו' כמו שעשה יעקב למלאך וכדי בזיון. ואנכי תולעת הגהתי בספר של ימים נוראים שם כך ובשולי רחמיך אחזיק עד אם רחמתני ובגודל חסדיך אקוה כי תחנני ובוה יע"ן.

עוד כתב שם וכן בסדר קדושה להרר"י הלוי ז"ל בחזרת העמידה של שחרית בפיוט אלהים אל מי אמשילך וכו' אמר שם ישבת מושב אלהי ואין עמקים ואין גבוהים איך יאמר להשי"ת שישב מושב אלהים וזה נאמר על חירם כידוע, ע"כ כתב הרב ז"ל שצ"ל אמת כי אתה הוא האלהים וכו'. אלא שלענ"ד נראה אחר שקדושה זו מסודרת ע"ס א"ב על כן יאמר ידעתי כי אתה הוא האלהים

המנהג בעיר ארגיל יע"א לומר יום ר"ה באבינו מלכנו חלוקה ראשונה דחטאנו לפניך, ואין אומרים בתפלה את יום טוב מקרא קדש הזה דס"ל דלא נקראו ימים טובים אלא ג' רגלים. אבל מורי ז"ל היה מנהגו לומר את יום מקרא קדש הזה מפני שהכתוב קראו מקרא קדש ולא היה מחסר אלא תיבת יום טוב 77

אין אנו נוהגין לומר בר"ה מלך מוחל וסולח 78 שאינו יום סליח' וגם אינו יום שנכתבין לחיים אלא צדיקים גמורים, ואין לנו להחזיק עצמנו צדיקים 79

אין אומרים בראש השנה אבינו מלכנו חטאנו לפניך שהוא כמו וידוי, ואין אומרים וידוי בראש השנה 80

צדקתך

נהגו שאין אומרים בר"ה שחל להיות בשבת צדקתך. גם ביוה"ך שחל להיות בשבת אומרים ואני תפילתי ובשתים אלו נוהגים, אבל י"ה שחל בשבת אומרים צדקתך, ובימי תשובה אומרים אבינו מלכנו ואח"כ והוא רחום ונופלגין על פניהם. וי"ה שחל להיות בשבת (בתוך השבת צ"ל) בבה"כ שלנו נוהגין לומר מזמור שיר ליום השבת, אבל

וכו'. ובזה לא יפסיד הסדר שכוון הראמ"ח ז"ל וכן בוידוי הגדול לרבינו נסים זצ"ל הכתוב בשחרית של כיפור כתב הרב ז"ל לדלג תיבות בקידה בכריכה בהשתחויה שהוא דובר שקרים והוא אינו עושה זה ולמה ישקר לפניו יתברך. ואיתא בגמרא רב אחוי קידה ואמלע ואם הוא ז"ל היה עושה זאת בוידוי אנהנו שאין אנו יודעים איך הם ואין אנו עושים מה לנו לשקר יותר טוב שלא לאומרם. וכן הגיה בוידוי של מנחה להרי"צ בן ישראל זצ"ל קראתי לראשי וכו' ויענני ראשי וכו' השיבוני פני ומצחי ענני וכו' שצ"ל כן אם אקרא לראשי וכו' יענני ראשי וכו' ופני ישיבוני וכו' ומצחי יענני וכו' ופי יענני וכו' ושפתי ישיבוני וכו' ולשוני תענני וכו', ואם אומר ללבי וכו' לבי יענני וכו' ונפשי תשיבוני וכו' ואם אשאל לכפי וכו' יענני וכו' ואם אבקש לרגלי וכו' יענני וכו' וכעוזה"ד. ובזה אינו מדבר שקרים רק הוא אומר אם יהיה באפשר דבר זה הם יענו וכו' וכן נהגתי אני הצעיר אפילו כשאני ש"ץ.

77 מנהגי ארגיל סימן א.

78 שו"ת תשב"ץ חלק ב סימן יד וז"ל אין אנו נוהגין לומר בר"ה מלך מוחל וסולח שאינו יום סליח' וגם אינו יום שנכתבין לחיים אלא צדיקים גמורים, ואין לנו להחזיק עצמנו צדיקים שהרי שנינו (קידושין מ' ע"ב) לעולם יראה אדם את עצמו כאלו הציו וכאי וחציו חייב. ומזה הטעם כתבו שאין לומר ותוציא לאור היום משפטנו. ואע"פ שאנו מתפללין אבינו מלכנו מוחל וסולח לכל עונותינו זהו צעקה לעתיד כדתנן וצועק לעתיד, וכן אנו מתפללין כתבנו בספר חיים, אבל לשון מוחל וסולח הוא ענין בינוני שנראה שהיום הוא מוחל וסולח ואינו יום סליחה אלא יום הצום.

79 שו"ת תשב"ץ חלק ב סימן יד.

80 לקט הקמח [משאש] אות א'.

בב"ה של הארא מתחילין טוב להודות לה' וכן "מנהג מורקא". אבל לאל אשר שבת אין מנהג נכון לאומרו (אלא) ביו"ה שחל להיות בשבת 81

שחיטה בר"ה

נוהגין שלא לשחוט כלל אפילו עופות ביו"ט ראשון וכ"ש ביו"ט א' של ר"ה, כיון דאפשר לשחוט מערב. ואין היתר אא"כ נזדמנו לו אורחים, אבל ביו"ט ב' נהגין לשחוט אפילו ביום ב' של ר"ה. ומרגלא בפומיהו דהרבה בני אדם שלא לשחוט כלל בר"ה אף ביום שני, אלא שמורי הרב ז"ל אמר שנוהגין לשחוט עופות, אבל בהמות לעולם לא נהגנו לשחוט ביום ב' של ר"ה, ולכן נועלין בית המטבחים בר"ה וכן יש לנהוג 82

איזה בגדים לובשים

נוהגין בר"ה שלא ללבוש בגד חדש כיון דיש ללבוש שמחה ואין ראוי לו לשמוח ביום הדין, דומיא דאין אומרים הלל בר"ה מטעם שהוא שמחה 83 ולא ילבש בגדי רקמה ומשי, שעכ"פ צריך שיהיה עליו מורא הדין אלא ילבש בגדים לבנים ע"ש אם יהיו הטאיים כשנים כשלג ילבינו, 84 ומשום כך נהגו בכאן הרבה משפחות מיוחסות שלא לאכול דגים בר"ה משום שמחה 85

מוסף

אומר את מוספי יום הזכרון גם כשכל ראש השנה בחול 86

אירע מעשה שנת תפ"ח ביו"ט שני של ר"ה ששכחו בני חברה אחת לומר בתפילת מוסף את מוספי ולא אמרו אלא את מוסף, ואמר מורי ז"ל שביו"ט א' צריך לחזור.

81 מנהגי ארגיל סימן ב' וז"ל בתשובותיו בספר התשב"ץ ח"ב סימן רמ"ח אין מתחננין ונופלים על פניהם בכל חדש ניסן ולא בתשרי ממחרת יו"ה"כ עד סוף החדש. אבל י"ג מדות והודיו קורין, זולתי תוך הרגל שאין קורין אותן. וכן ביום קריאת המגילה. אבל ביום י"ד וט"ו של אדר א' וט"ו של אדר ב' קורין כדין חדש ניסן ותשרי, לאחר הנוכה ויום שאחר הנוכה הוא כשאר ימות השנה. וערב הנוכה ופורים ור"ה ויה"כ הוא כשאר ערבי שבתות ויו"ט ואין נופלין על פניהם במנחה בהם. וכשיהיו נצבים וילך מחוברים וזהו כשר"ה חל בשבת או בה' בשבת מפטיר בשבת שלפני ר"ה שובה ישראל ובשבת בנתים דרשו ה'. וכשהם נפרדים וזה שחל בשני או בנ' בשבת ויש שבת בין י"ה וחג הסוכות ואותה שבת קורין בפ' האזינו מפטיר בה שוש אשיש. ובכל שבת בין בר"ה בין י"ה אומרים אבינו מלכנו וכ"ש בשבת בנתים, אבל צדקתך אין אומרים בשבת של ר"ה. לפי שהוא ר"ח וצדקתך הוא צידוק הדין של מרע"ה. עיין לימודי ה'.

82 מנהגי ארגיל סימן א.

83 עיין היכל הקודש עמוד 190.

84 מעשה בראשית.

85 מנהגיל ארגיל סימן א. עיין משחא דרבנותא סי' פד סעיף א.

86 היכל הקדש 191.

דמשמעות תיבת מוסף אינו אלא מין א' ואנן בעינן ב' מיני מוסף של ר"ה ושל ר"ח, אבל ביום ב' כיון דהטעם דאומרינן אותו אינו אלא כי היכי דלא לית לזלזולי ביה, לכך אין צריך לחזור 87

אין אומרים פסוקי מוסף היום בתפלת מוסף בכל החגים ר"ה ויוה"כ, כי אם בשבת ור"ה דוקא 88

נוהגין בערב ר"ה וערב יוה"כ וכן בכל ערבי ימים טובים לאחר תתקבל של ובא לציון אומרינן ברכו ואין אומרים לא תפלה ולא בית יעקב, וביו"ה במנחה נוהגין שלא לומר אשרי יושבי ביתך ולא ובא לציון עד תפלת נעילה. ובעילה נוהגין שלא לומר רק וידוי אחר ויעבור א', והוידוי הוא וידוי הפשוט ולא אותו הכתוב בסדור 89

ש"ץ אונן

ש"ץ אונן ואבל מותר לו להתפלל אפילו בימים נוראים אם אין חזן אחר, וכן מותר לו לקרות בתורה 90

ש"ץ אבל

יוכל אבל להיות ש"ץ בראש השנה יום כיפור אבל יש נהגו שלא יעלה חזן, בחודש אלול אפילו מנהג אין, ובלבד שלא יאמר הלל בציבור ולא להדליק חנוכיה ולא לקרא מגילה משום שמברכים זמן 91

נוסח התפילה

בשני ימים של ר"ה וביום הכפורים וכו' אומר ותמלוך אתה ה' לבדך 92

87 מנהגי ארגיל סימן א. עיין פקודת אלעזר סי' קצ, עיין וזאת ליהודה או"ח סי' ס, ועיין יד ידידיה עמוד 43 סעיף יד.

88 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41.

89 מנהגי ארגיל סימן א.

90 מים חיים [משאש] ח"ב סימן ק"ה. וכתב שאביו הגאון רבי חיים משאש מתה לו אחותו בליל כיפור, והמשיך להיות חזן ולקרוא בתורה כרגיל.

91 לימודי ה' אנקאוה.

92 שו"ת תשב"ץ חלק ג סימן קפד וז"ל בשני ימים של ר"ה וביום הכפורים אני עובר לפני התיב ואומר ותמלוך אתה ה' לבדך ולא אמרתי לעולם ותמלוך אתה ה' לבדך שאינו נופל על הלשון, שאם באנו לומר שהוא אלהינו היה נופל יפה כמו שאנו אומרים אתה הוא אלהינו. וכן אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברהם. אבל אין אנו אומרים עתה שהוא אלהינו. אלא מבקשים שימלוך לבדו. על כן לפי דקדוק הלשון אין צריך לומר אלא ותמלוך אתה ה' לבדך, והמדקדק לומר שאנו מבקשים שימלוך ברחמים בלא שתוף מדת הדין. כל זה בכלל ותמלוך אתה ה' לבדך כי שם בן ארבע אותיות הוא מדת הרחמים, והרי בקשנו שזה השם לבדו ימלוך ומה צורך להוסיף הוא, ובספר שערי אורה נכתב והוא על מנהג מקומו ולא נמצא בנוסח תפלות להרמב"ם ז"ל.

נהגו לומר ונתנה תוקף בחזרת הש"ץ אחר הפסוק יצרי מעללי איש שבזכרונות⁹³
 אין לומר יום תרועה באהבה מ"ק, אלא יום תרועה מ"ק, והטעם דתרועה מורה על דין
 ואין אהבה בדין 94

יש שהיו אומרים עושה השלום בה⁹⁵

יש שהיו אומרי' לעלא ולעילא⁹⁶

אין לומר הנוסחה ודברך מלכנו אמת. אלא יאמר ודברך אמת 97

צ"ל בנוסח א"מ זכור כי עפר אנחנו בשוא ובחולם, ולא כאותם שקורים בקמץ ושורק
 זכור. וי"א שמנהג מרוקו בקמץ ושורק כי אדרבה לישנא דקרא עדיף טפי דכתיב כי
 הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו, ור"ל כבר זכור כי עפר אנחנו לכן מחול וסלח לכל
 עונותינו 98 אבינו מלכנו זכור כי עפר אנחנו, יש אומרים הוין בקמץ וכף בשורוק 99

מקדימים תמיד הסליחה לפני המחילה¹⁰⁰

מה שנוהגים שבחזרת העמידה אומרים ואתם הדבקים, ובאות תיו והאומרים היום
 תכתבנו לחיים טובים אין לאומרו. והאומרים בנוסח היום הרת עולם ותוציא לאור
 משפטנו היום, לא יפה הם עושים שאין בדין להחזיק עצמנו כצדיקים גמורים שנכתבים
 ונחתמים לאלתר לחיים, כי אם כבינוניים שתלויים ועומדים עד יוה"כ. ולכן נכון לדלג
 מלת היום 101

והרשעה כולה בעשן תכלה. בעשן בבית כי הוא לשון הפסוק כי כלו בעשן ימי 102

⁹³ מגן אבות עמוד שנז.

94 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41.

⁹⁵ עי' לפי ספרי ערך ר"ה.

⁹⁶ לפי ספרי ראש השנה והלכה ברינה.

97 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 וז"ל וכן אנו נוהגים בביהכ"נ שלנו. אמר המאסף [הוא
 בנו של ר' ידידיה] לענד"נ דכן הוא דעת הש"ע ג"כ מדלא הזכיר תיבת מלכנו אלא וחותרמין ודברך
 אמת. ומחצית השקל ציין על המ"א וכתב טעם כי נוסח זה נתיסד ע"ש הפסוק לעולם ה' דברך נצב
 בשמים. ולפי שהקרא לא הזכיר שום מלכות, יש לתפוש גם בתפלה לישנא דקרא שלא נזכיר שום
 מלכות. א"ה וכן האי קרא מוכח טפי ראש דברך אמת, ובענין זה עיין אורחות יושר ח"א או"ח סימן
 כז.

98 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41. עי' השמים החדשים סימן מדבהא דאין אומרי' א"א
 בר"ה.

99 לקט הקמח [משאש] אות א'.

100 זכות אבות דף לו.

101 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] שם וכן נראה דהא אמרינ' בפ' הרואה אמר רבא כגון אנחנו
 בינוניים וכו' וק"ו אנן יתמי דיתמי, אלא דהא קאמר ליה אביי לא שביק מר חי לכל בריה. וכולי
 האי ואולי כדי שנכנס בכלל בינוניים.

102 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41.

- אין לומר שערי ותיקות בראש השנה 103
בליל ראשון של ראש השנה אומרים פיוט אחות קמנה, ואילו בליל שני אומרים קדוש
תבשר עדתך 104
בחזרת הש"ץ בר"ה וביוה"כ כשמגיע לזכרנו הציבור אומר זכרנו לחיים עד למענד
אלהים חיים, ומסיימים אל חי ומגן 105
בראש השנה אומרים ד' פעמים ובכך בעמידה 106
אומרים מלוך על "כל" העולם כולו 107
אומר אין כל דבר נעלם ממך¹⁰⁸
אבינו מלכנו היה החזן אומר פסקא פסקא, והציבור עונה אמן 109
בשני ימים של ר"ה וביום הכפורים אומר ותמלוך אתה ה' לבדך, ולא יאמר לעולם
ותמלוך אתה הוא ה' לבדך 110
בראש השנה אחר קדיש בתרא אומרים מזמור לדוד לה' ארץ ומלואה 111
חל ראש השנה בשבת אומר ושמרו בני ישראל ואח"כ ביום שמחתכם ומועדיכם 112

103 נופת צופים [בירדוגו] או"ח סימן ג משום שותיקות הוא לשון שבורים וחלשים. ובראש השנה ועשרת ימי תשובה צריך להתפלל בלשון הברור.

104 נהגו העם [עובדיה] ר"ה סימן י"ד.

105 נהגו העם [עובדיה] סימן ח'. ע"ש שהביא די"ז בטומ"ד וכן עיין בספר זה השלחן שהביא מנהגם משמיה דאשר לדוד וכתב עכשיו לא נוהגי' בן אפשר דכן היה המנהג הישן.

106 דרכי דוד [כליפא] סימן ל"ט.

107 צאן יוסף [נאים] סימן ל"ה, שיש מחלוקת בזה, והסיק שמי שאומר כך לא משתבש, וכן מי שלא אומר מילת כולו לא משתבש.

108 לימודי ה' אנקאוה.

109 נהגו העם [עובדיה] סימן י"ז.

110 שו"ת תשב"ץ חלק ג סימן קפד. שאינו נופל על הלשון שאם באנו לומר שהוא אלהינו היה נופל יפה כמו שאנו אומרים אתה הוא אלהינו. וכן אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם. אבל אין אנו אומרים עתה שהוא אלהינו. אלא מבקשים שימלוך לבדו על כן לפי דקדוק הלשון אין צריך לומר אלא ותמלוך אתה ה' לבדך והמדקדק לומר שאנו מבקשים שימלוך ברחמים בלא שתוף מדת הדין. כל זה בכלל ותמלוך אתה ה' לבדך כי שם בן ארבע אותיות הוא מדת הרחמים והרי בקשנו שזה השם לבדו ימלוך ומה צורך להוסיף הוא.

111 לימודי ה' אנקאוה.

112 היכל הקדש.

אחר התפילה אומר קדיש תתקבל ומזמור הללו אל בקדשו וקדיש יהא שלמא וברכו, ומקדשים בבית כנסת ואומרים יין קידוש וזמן, ואם הל בשבת אחר תפילה אומר ויכולו וברכת מנן וחותרם מקדש השבת ואינו מזכיר יום טוב 113

אבינו מלכנו

אין אומרים אבינו מלכנו בר"ה שחל להיות בשבת 114

יום דין

לא נמצא רמז בתורה שבראש השנה הוא יום הדין כמ"ש רז"ל כל העולם עוברין וכו', אולם יש רמז נחמד בפסוק זה: למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך בנימט' ראש השנה 115

הזכרת ר"ה

טעם שאין מזכירין ר"ה בתפלות ראש השנה מצאתי כתוב משם האחרונים. דכשאומרים יום הזכרון קאי נמי אר"ה דאיברי זכרון דכתיב ובמועדיכם ובראשי חדשיכם וכו' והיו לכם לזכרון. וגם שלא לתת ליום זה מעלה מצד שהוא ר"ה, שהרי יש לו מעלה גדולה מזו מצד ר"ה, ונכלל במה שאומרים זכרון דקאי גם על ר"ה כמ"ש. וכתיב בכסה ליום חגיגנו זהו ר"ה שהחדש מתכסה בו מטעמים הנזכרים, ועוד דאם יזכירו ר"ה בשום מקום צריך שיזכירו בשני הימים דקדושה אחת הם, ויבואו לטעות שיום ב' דר"ה עיקר כמו בשאר ר"ה ובאמת אינו כן, דחדש אלול לעולם חסר 116

הפסקה בפיומין

מנהג המערב שלא חששו לאמירת פיוטים באמצע פסוקי דזימרה, ויש שכתבו להחמיר 117

113 היכל הקדש.

114 לקט הקמח [משאש] אות א'. ועיין לעיל בשאלה האם בשבת של עשרת ימי תשובה אומרים אבינו מלכנו. כן הכריע בביאור מקור ברוך. סימן תקפד אות א שכן נהגו בבית הכנסת ע"ש מהרי"ט ע"ש שביאר די"ז, עכ"פ הלכה ברינה שם כתב אומרי' א"מ אך אין להזכיר חטאנו לפניך ע"ש בשם השמים החדשי' סימן צב שביאר שאין אומרי' א"מ ביוהכ"פ שחל בשבת.

115 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41.

116 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41. עיין זכות אבות סימן כו.

117 עיין בענין זה ביהוד' להגר"י חזן או"ח סימן כ"ה, מקוה המים [מלכה] ח"ה סימן ל"א, שומ"ג ח"א סימן מ"א ועוד. ועיין מים חיים [משאש] שכתב שאין להפסיק בפיוטים באמצע התפילה, ואפילו שכך נהגו במרוקו. אומנם רבי שלום משאש ורבי יצחק חזן כתבו שאלו ההולכים כמנהג מרוקו שמפסיקים בפיוטים בתפילה, יש להם על מי לסמוך. כמ"ש בשו"ת שמש ומגן ח"א סימן מ"א שכתב וז"ל מותר לקרוא פיוטים בתוך פסוקי דזימרה, כמנהג מרוקו, כתבתי לקיים המנהג וציינתי לדברי הנאון משפטי עוזיאל, מה שהקפיד על ענין שינוי המנהגים בפיוטים וכו'. ועיין בספר יחזה דעת להרשל"צ ח"ב סימן מ"ב שהמשנה ממנהג שנהגו לומר פיוטים וקורבין הוא עובר

יזהר בר"ה שלא ידבר ויפסיק באמצע התפלה, ואפי' בלימוד לא יפסיק, ולא כאותם השוטים שבזמן שמאריכים בניגונים ובפזמונים ובתפלות לומדים בס' תהלים, מי בקש זאת מידם לא עליהם המלאכה לגמור התהלים ולהפסיק בתפלה, מצוה הבאה בעבירה. לכן יזהר כל אדם שלא יפסיק כלל בין בדבור בין בתהלים כמ"ש, ובפרט בשעת התקיעות ובין סימן לסימן שלא יפסיק כלל, אלא מתוודה בלחש בין סימן לסימן בינו לבין עצמו על עונותיו מלב ונפש 118

על לא תשיג נבול עולם, ועונשו עונש מיתה. ובשו"ת מן השמים שאל על מנהג שאומרים פיוטים וקרויין ביו"ט באמצע ג' ברכות, והשיבו לו שנכון לעשות כן ע"ש. והגאון רבי אברהם יצחקי העיד על עדת המערביים בירושלים שהיו מפסיקים בפיוטים, ואפילו שהיו שם גאוני עולם הגאונים רבי דוד בן שמעון ורבי רפאל אהרן בנו ורבי אליעזר בן טובו ועוד עוד. ובכל אופן היו מפסיקין, ולא ערער עליהם אדם מעולם.

ועיין ויאמר יצחק או"ח סימן ו', כתב שבמקום של צורכי רבים מותר להפסיק אפילו באמצע שמונה עשרה, שהם צורכי רבים, וכמו שאומרים משיב הרוח ועוד בתפילה. אומנם אם הקהל רוצה לשנות את מנהגו ולומר אותם קודם שמונה עשרה שפיר. ואין בזה משום מוציא לעז על הראשונים, שכל החשש של מוציא לעז על הראשונים, הוא אם הם מודפסים בתוך הסידורים כדי לאומרים בתוך שמונה עשרה, ואומרים אותם קודם, אבל עכשיו שהם מודפסים לפני התפילה אין כל חשש ע"ש. ועיין בשו"ת שמש ומגן ח"ב במפתחות שהביא שם סמך על מה שנהגו במרוקו לומר פיוטים בפסוקי דזמרה ממה שהאשכנזים אומרים פיוטים ויוצרות תוך שמונה עשרה, וכמה גדולים כתבו שמי שמשנה את זה ח"ו מתחייב בנפשו, שכן כתבו על מהר"י סגל ששינה ומתה עליו ביתו. אומנם במרוקו עצמה לא נהגו לומר פיוטים בתוך שמונה עשרה, חוץ ממה שמצינו בשו"ת ויאמר יצחק הנ"ל. והוא מהטעם שהיה צורכי רבים.

ובענין זה נבאר קצת באריכות בעז"ה. הנה כתב הגאון הגדול רבינו חיים בן עטאר הקדוש זיע"א בספרו חפץ ה' על מסכת ברכות דף י"א וז"ל מכאן ראיתי להוכיח לחזק המנהג שנהגו לומר הרבה פזמונים ותחינות ביום התענית, ובראש השנה, ויום הכפורים בתוך י"ח כפי סדר הנהגה לכל אחד כי כן נתנו רשות רבותינו להוסיף כפי מה שירצו, לא כנוהגים להשמיט הפזמונים ביום הכפורים בתוך התפילה כי מנהג אבותינו תורה הוא" וכן ראוי להניח הסדר שכתוב במחזורים, ע"כ. וא"כ הוא אומר על מה שמוסיפים בתוך התפילה (י"ח) מנהג אבותינו תורה הוא. פזמונים הנאמרים בתוך פסוקי דזמרה על אחת כמה וכמה דשרי ולא לבטלם.

ועיין כרם חמר [אנקאוה] ח"ב סימן ל' הוא שם הביא תשובה מהגאון מהר"י יצחקי מתונס שאומר בקהל המערביים בירושלים היו אומרים פיוטים תוך התפילה ואיש לא מחה בהם כי זהו מנהגם.

ובשו"ת ויאמר יצחק או"ח סימן ו' וז"ל וע"ע תיקון הטל וגשם שהיו נוהגים מקדמת דנא לאומרו בחזרת מוסף בתוך אבות וגבורות, כיון שנהגו כך אין לערער עליהם ויש להם על מה שיסמוכו כמ"ש האחרונים דכיון שהם צורכי רבים מותר כמו זכרנו ומי כמוך בעשרת ימי תשובה. הן אמת שבזמן הזה שגדפסו בסידורים קודם חזרת מוסף אם ירצו הקהל לשנות מנהגם ולאומרו קודם חזרת מוסף כמ"ש בסידורים טוב הדבר ואין בזה ח"ו משום מוציא לעז על הראשונים, כיון שבימיהם היה מודפס בסידורים בתוך המוסף והיו חוששים לבלבול אבל בזמן הזה שהוא הודפס קודם המוסף אין חשש מזה, אבל אם הקהל אין רצונם לשנות ממנהגם הנח להם לישראל שיש להם על מה שיסמוכו כמ"ש עכ"ל.

והחזיק בזה בנו אחריו בשו"ת שמו יוסף לרבי יוסף בן וואליד סימן רסד וז"ל ועכ"פ למאי דאתינן עלה, במנהג שנהגו בהרבה מקומות לומר פיוטים קודם נשמת וקודם יוצר בחגים ובמועדים או כשיש חתונה ומילה. נראה לענ"ד דאין לבטלו. דאף דקי"ל דאין להפסיק שם וכמ"ש הפוסקים ז"ל. מ"מ כיון דלשמחת יו"ט או לשמחת חתן וכלה וכיוצא עושין כן. לית לן בה. כי כמה דברים מצינו שהתירו משום שמחת יו"ט ומשום שמחת חתן וכלה. וכמבואר בפוסקים ז"ל שהתירו אמירה לגוי לנגן ובשבת משום שמחת חתן וכלה ע"י גוי, דאע"ג דהוי שבות דשבות ובמקום מצוה לא גזרו, עכ"פ נלמוד דשמחת חתן וכלה לא מהמירינן כולי האי. דדוקא לענין חתן וכלה לא מהמירינן כולי האי כיון דההפסק גופיה הוי איסור דרבנן. דדוקא לענין איסור שבת בעינן שיהיה שבות דשבות לא כך לענין הפסק בתפילה, כיון דהוי איסור דרבנן סני להתיר לשמחת חתן וכלה, וגם לענין יו"ט מצינו שהתירו בזה דברים משום שיו"ט, אע"ג דלא הוי אלא שבות לחודיה כמ"ש במס' ביצה פרק א' וב'. ועי' תוספות שם, וא"כ אף אנן נמי נתיר הפסק בתפילה. משום שמחת יו"ט.

עוד כתב שם ואף למ"ד לעיל דאף באיסור דרבנן מבטלין המנהג. היינו היכא דלא קעביד מצוה כשעובר על איסור דרבנן. לכן מבטלין אותו מנהג. אבל היכא דקעביד מצוה. אף דאיכא איסורא דרבנן לא מבטלינן ליה וכל זה מבואר למעיין בדברי, שהרי השמת עמרת ס"ת בראש הקרואים. אע"ג דאית ביה איסורא להשתמש בכלי הקדש. מ"מ התירו משום שמחת התורה, והיינו מצוה, ואף לדעת רמ"א ז"ל שכתב דאם הוא מנהג שיש בו איסור שלא היה להם לחוש בימי הראשונים מבטלינן ליה עכ"ד. הכא בנ"ד יודה דמשמע מדבריו ז"ל דאם בימי הראשונים היה שייך איסור זה. ואפי"ה הנהיגו לעשותו אין לבטלו. והיינו משום דלהם נגלו תעלומות ויש להם על מה שיסמוכו דאלת"ה לא יהיו נוהגין בדבר דאית ביה איסור אלא עכ"ל דוקא אם הוא איסור חדש שנתחדש אח"כ ולא היה בימי הראשונים. בזה הוא דמבטלין המנהג כגון דבר המותר ונהגו לאיסור משום סייג והרחקה.

ובסוף כתב וז"ל ומזה יצא הוראה שמותר להפסיק בפיוטים בין ישתבח ליוצר ע"ש.

ועיין נוהג בחכמה עמוד רלח סעיף לב. וז"ל מנהג הפזמונים של שאלת טל ומטר שאומרים בחג הפסח ובשמיני עצרת, בכל בתי כנסיות שבמחוז"ק אומרים אותם קודם תפילת מוסף. ובבית הכנסת של משפ' סירירו, היו אומרים אותם בתוך העמידה קודם תיבות משיב הרוח ומוריד הגשם וקודם מוריד הטל. וזכורני בקמנותי שהייתי מתפלל שמה, וחזרו ובטלו מנהג זה וחזרו לומר קודם העמידה. וראיתי להנאון שדי חמד, מערכת מם, כללים סימן לח, בלשון המתחיל גם בספר בתי כנסיות בהתשובה שלא נודע למי מקדושים היא מוצאת בכתבי הרב מר זקנו שבסימן קכד, כתב בדף קכה ע"ב, שבכמה דברים ומנהגים אכשור דרי, שהרי בימי מהר"ש קושטא נתבטל המנהג שהיו נוהגים להפסיק בחזרת המוסף של יום טוב של פסח ושל שמיני עצרת בפיוטים ובקשות של טל ומטר וכו', עיי"ש. ועיין בס' ויאמר יצחק, ח' או"ח, סימן ו, וז"ל וע"ע תקון הטל והגשם שהיו נוהגים מקדמת דנא לאומרו בחזרת מוסף בתוך אבות וגבורות, כיון שנהגו כך אין לערער עליהם ויש להם על מה שיסמוכו. כמ"ש רבני האחרונים הלא בספרתם, דכיון שהם צורכי רבים, מותר, כמו זכורנו ומי כמוך בעשרת ימי תשובה. הן אמת שבזמן הזה שנדפסו בסידורים קודם חזרת מוסף, אם ירצו הקהל לשנות מנהגם ולאומרו קודם חזרת מוסף כמ"ש בסידורים טוב הדבר. ואין בזה ח"ו משום מוציא לעז על הראשונים, כיון שבימיהם היה מודפס בסידורים בתוך המוסף והיו חוששים לבלבול, אבל בזמן הזה שהוא מודפס קודם המוסף אין חשש מזה. אבל אם הקהל אין רצונם לשנות ממנהגם, הנח להם לישראל דיש להם על מה שיסמוכו כמ"ש, עכ"ל. ועיין להנאון

חיד"א ז"ל בטוב עין, בהגהותיו לאו"ח, סימן קיב, מה שכתב על אותם שנוהגים לומר פיוטים הללו תוך שלש ראשונות, ע"ש. עכ"ל.

ובשו"ת מים חיים [משאש] או"ח סימן קנ"ז אוסר להפסיק בפיוטים וכתב כמה טעמים. א. שכיום מוסיפים בפיוטים סלסולים שאינם מענין הפיוט ויש בזה חשש של הפסק. ב. שנמשכת מזה שיחה בטלה. ג. שנמשך מזה טורח ציבור. ד. שהעיקר נעשה טפל. ה. שהרבה פעמים מאחרים בגלל זה עד הצות ומבטלין ענין עונג שבת.

והגאון רבי שלום משאש כתב תשובה בזה בשמש ומגן ח"א סימן מא, וע"ע שמש ומגן ח"א או"ח סימן מ"א, ח"ג או"ח סימן כ"ז, סימן נ"ט אות א', סימן ס"ג אות ז', סימן פ"א וסימן פ"ה אותיות ח', ט', י"ב וי"ג, חיד"א או"ח סימן י"ח אות ו' ואות ח' וסימן פ"ה אות ב'. וכתב שלמנהג מרוקו מותר להפסיק בפיוטין ואין לחוש לזה. וכן הגאון רבי אברהם יצחקי העיד על עדת המערביים שהיה בניהם כמה וכמה גדולי תורה והיו מפסיקים לפיוטים ולא היה פוצה פה ומצפצף. ובספר ילקוט שמש ז"ל כתב וז"ל נהגו לומר בתפילת ימים נוראים קודם חזרת הש"ץ את פיוט "ה' שמעתי שמעך יראתי", וה"ה לענין אמירת "ובכן נקדישך מלך" קודם הקדושה. וכן מותר לומר בשבת זכור את הפיוט "מי כמוך" לפני "ישתבח" לאחר המילים "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך", וכן מותר לומר בשבת שירה ובשביעי של פסח את הפיוט "השירה כשירת משה" לפני שירת הים, ולאחריה "ותקח מרים הנביאה", וכן מותר בחגים לומר פיוטיים לפני "נשמת" ולפני קדיש, וכן מותר לומר פיוטים לכבוד התן וכלה או התן בר מצוה או ברית מילה קודם "נשמת", ואין לשנות. ומ"מ יעמידו מנהג חק בדרכי נעם ובלא מחלוקת. ועוד כתב שם שכך מנהג מרוקו והוא משובח ומפואר ואין לשנותו, שכן כאשר הפיוטים נאמרים במקומם מעוררים הם את הלבבות, מה שאין כן כשאומרים אותם אחרי התפילה אין מכוונים בהם משום שכבר גמרו את חובת התפילה, והושבים שפיוטים אלו הם דבר טפל בעלמא.

עוב"ש שמותר לקרוא פיוטים בתוך פסוקי דזימרה כמנהג מרוקו. וז"ל שם כתבתי לקיים המנהג וציינתי לדברי הגאון משפטי עוזיאל מה שהקפיד על ענין שינוי המנהגים בפיוטים וכו'. ועיין בספר יחיה דעת להרשל"צ ח"ב סימן מ"ב שהמשנה ממנהג שנהגו לומר פיוטים וקורבין הוא עובר על לא תשיג גבול עולם ועונשו עונש מיתה. ובשו"ת מן השמים על מנהג שאומרים פיוטים וקורבין ביו"ט באמצע ג' ברכות, והשיבו לו שנכון לעשות כן, ע"ש. והגאון רבי אברהם יצחקי העיד על עדת המערביים בירושלים שהיו מפסיקים בפיוטים, ואפילו שהיו שם גאוני עולם הגאונים רבי דוד בן שמעון ורבי רפאל אהרן בנו ורבי אליעזר בן טובו ועוד. ובכל אופן היו מפסיקין ולא ערער עליהם אדם מעולם ועיין שו"ת ר"י מיגאש סימן ז.

והנה מר"ן בשו"ע סימן סח סעיף א כתב וז"ל: יש מקומות שמפסיקים בברכות קריאת שמע לומר פיוטים ונכון למונעם מלאומרם עכ"ל. ואכן מנהגנו שלא להפסיק בברכות קריאת שמע אלא קודם "נשמת" וקודם הקדושה וקודם החזרה, וודאי שאינם דומים מקומות אלו שאנו נוהגים להפסיק בהם לברכות קריאת שמע, ובפרט דגם בברכות קריאת שמע לא כתב מר"ן בלשון איסור אלא רק "ונכון למנוע" וכו'.

ובשו"ת והשיב משה לרבי משה מלכה (או"ח סימן ב) וז"ל למע' הרה"ג מעו"מ הגאון המפורסם, אב"ד מקודש כמוהר"ר יוסף שרביט שליט"א רב ראשי ואב"ד בעי"ת אשקלון יע"א ר.מ.ג. הנני לאשר בתודה ובברכה קבלת ספרו הבהיר אורחות יושר, ח"ב וכו' והנני להעיר את מעכ"ת על ענין הפיוטים לפני נשמת וקדיש, אשר הפליא והגדיל להביא כל מה שנאמר מפי סופרים וספרים

וכו', אך איני יודע משום מה התעלם מעכ"ת ממנהגם של יהודי מרוקו, במיוחד בעי"ת פאס, אשר היתה עיר גדולה של חכמים ושל סופרים אדירים ורבנים גדולים, ואשר בתוכה גדל ונתחנך, וידע על גדולתם וקדושתם של רבניה, והם היו נוהגים לשיר ולפייט לפני נשמת ולפני קדיש בשמחות של חתן וכלה, בריתות מילה ובר מצוה, ולא היה פוצה פה ומצפצף, האם ח"ו קמלי קני באנמא נינהו? ולבי, אומר לי שהחשש הזה נבע משיטת הקבלה הרואה בתפלה סדר לארבע עולמות באבי"ע, ואין להפסיק ביניהם, ואנן יד עניי אנן ואין לנו יד ושם בחכמה זאת, וכל רבני מרוקו, לא אמצו לעצמם חכמה זו כידוע, פרט ליחידים ולכן לא היו חוששין לזה. הלא תראה מש"ך הגאון בעל כרם חמר [אנקאוה] ח"ב סימן ל', בשם הרה"ג ה"ה הרב אברהם הכהן יצחקי ז"ל מעיר תונס ז"ל שם: והן עוד היום בירושלים עיה"ק, שהקהל המערביים כאשר נתרבו בנו בהכנסים ועושים פזמונים תוך התפלה כמנהג עריהם ולא ערער שום אדם עליהם וכו' עכ"ל. מכאן אתה למד שמנהגינו לומר את הכל במקום שנתקנו. ע"ש.

ובשו"ת יחזה דעת להגר"י חזן ח"א סימן י' והוא מתיר להפסיק ז"ל שאלה, אם מותר להפסיק בפיוטים בין ברוך שאמר לישתבה, וכפי שנהגו בחגים ובשמחות שאומרים פיוטים לפני נשמת ובתוך נשמת, וכן בראש השנה וביום כיפור שנהגו לומר כמה פזמונים לפני נשמת וגם בין ישתבח ליוצר, אם זה לא חשיב הפסק. תשובה. התוס' ברכות י"א א' ד"ה אחת כתבו, שלפעמים מאריכים בברכת השכיבנו בתוספת כמו אור יום הנף. וכ"כ רבינו יונה בסוף פ"ק דברכות בשם ר"ת שנהגו בכמה מקומות לומר פיוטים בהשכיבנו. ומשום כך פירש אחת ארוכה ואחת קצרה (שם במשנה י"א ב'), שאם ירצה יאריך בה ואם ירצה יקצר בה (הלא כפירש"י שם), והביא ראיה לדבריו מדברי הגמ' (ברכות י"ד ב') אמר אני ד' אלקיכם וכו'. ומקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר ומקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך (במשנה שם), ר"ל שלא יעשה מהארוכות קצרות ומהקצרות לא יעשה ארוכות, כגון ברכת קידוש והבדלה שהן ארוכות לא יקצר ממטבע שלהן כלום שאם כן לא יצטרך לחתום בהן, וברכות קצרות כגון בורא פרי הגפן וכיו"ב לא יאריך אותן להוסיף עליהן ולעשותן ארוכות, שא"כ יצטרך לחתום בהם, וזה אינו רשאי לעשות וכדברי המשנה שם בסמוך, לחתום אינו רשאי שלא לחתום ושלא לחתום אינו רשאי לחתום.

עוד כתב שם והרשב"א ז"ל בחידושי ברכות שם וברף מ' כתב שבנוסח הברכה יכול להרבות או למעט, דחכמים לא תקנו לנו נוסח כל ברכה וברכה במילות מנויות לא פחות ולא יותר, וכהיא דאמרו דיכול להוסיף בכל אחת מי"ח ברכות מעין הברכה ככל מה שהוא רוצה, וכהוא דנקט כסא דחמרא וקסבר דשיכרא (י"ב א') דאפילו אמר שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן יצא, אע"פ שברכות שמונה עשרה וברכת הפירות הן קצרות והאריכן, וכן מהא דבנימין רעיא (מ' ב') דבירך בריך רחמנא מריה דהאי פיתא דיצא אע"פ דברכת הזן היא ארוכה וקיצרה, ומשמע שם דאפי' לכתחילה, הרי דיכול להאריך ולקצר בברכות איך שהן, ומה שאמרו מקום שאמרו להאריך וכו' איירי בפתיחה וחתומה דוקא, שאינו יכול שלא לפתוח ושלא לחתום במקום שאמרו לפתוח ולחתום, ושאינו יכול לחתום או לפתוח במקום שאמרו שלא לפתוח או שלא לחתום, דברכה ארוכה היא שפותחת וחותמת בברוך, וקצרה היא שפותחת ואינה חותמת או שחותמת ואינה פותחת, וסיים ולעולם אין הקפדה בריבוי לשון הברכות ותשבחות באמצע ברכות ומיעוטן, ועל כן נהגו בבתי כנסיות להאריך בתשבחות באמצע ברכות וכן באמצע ראשונות ואחרונות בר"ה וביורה"כ לומר זכרנו ומי כמוך.

עוד כתב שם וכ"כ הראב"ד ז"ל הביאו דבריו השלטי גיבורים בפ"ק דברכות (ה' ע"ב בדפי הרי"ף) והטור ז"ל סימן ס"ח, דלהרבות ולמעט באמצע ברכה אין קפידא, ולפיכך נהגו להוסיף פיוטים במאורות ובאהבה ובזולתות (סוג של פיוטים ע"י פסחים קמ"ז ב' תוס' ד"ה ונאמר).

עוד כתב שם וכן ראיתי להשבלי לקט ענין תפילה סימן כ"ח שכתב בשם רבינו גרשום זצ"ל בשם רב כהן צדק שנשאל אם מותר לומר קרובין בתוך התפילה בהגים ובמועדים ובר"ה ויוה"כ והשיב דמותר, דלא אמר רב יהודה לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות וכו', אלא בצרכי יחיד, אבל בצרכי ציבור מותר כגון זכרנו ומי כמוך, וכ"כ בשם רב נטורנאי גאון זצ"ל שאומרים פיוטים באבות וגבורות ובכל תפילה ותפילה של רגל ורגל מעניינו, ומרבים בו דברי אגדה וכו' ועיקר שאומרים בכל ברכה וברכה מעין פתיחה ותימחה, ובאמצע אומרים דברי אגדה ושבח של הקב"ה. וכן פייטו הפייטנים הראשונים שהיו חכמים גדולים כמו רבי ינאי רבי אלעזר בר' קליר, ורבינו קלונימוס ור' משולם בנו. וכתב שכ"כ רבי בנימין אחיו ז"ל, שכדאי הוא רבי אלעזר הקליר לסמוך עליו, שכתב עליו ר"ת ז"ל (הגינה י"ג א' ד"ה ורגלי החיות) כי רוב דבריו ע"פ תלמוד ארץ ישראל וחולק על תלמודינו. ובימיו היו מקדשים ע"פ הראיה, ונראה שהוא ר' אלעזר בר' שמעון ז"ל. וכן פסקו בעל הלכות גדולות ורבינו הנגאל זצ"ל דצרכי רבים של כל ישראל שרי אפילו בג' ראשונות ואחרונות. וכ"כ ר' יוסף טוב עלם ור' אליהו הזקן דמצוה מן המובחה לומר הקרובות ועל ידם אדם מכויין לבו לשמים, וכ"כ גאוני לותיר, ורבי שמעון הגדול, וגם עוד כתב שם רבינו סעדיה שמפיו אנו חיים שמסר לנו סוד העיבור פירש שמצוה ומותר.

אולם ראינו להרמב"ם ז"ל בהל' ברכות פ"א הל' ה' שכתב וזה לשונו ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תיקנום, ואין ראוי לשנותם ולא להוסיף על אחת מהן ולא לגרוע ממנה, כלומר שאסור להוסיף בנוסח הברכה או לגרוע בו, וכ"כ בפ"א מהל' קריאת שמע הל' ז' וזה לשונו ברכות אלו עם שאר ברכות הערוכות בפי כל ישראל עזרא הסופר ובית דינו תיקנום, ואין אדם רשאי לפחות מהן ולא להוסיף עליהן, (אמנם היה אפשר לפרש דהאסור הוא להוסיף ברכה או לגרוע ברכה ממה שקבעו הם, אבל ממש"כ בפ"א דברכות אי אפשר לפרש כך).

עוד כתב שם וראיתי להחינוך ז"ל מצוה ת"ל שכתב וזה לשונו ואין ראוי להוסיף או לגרוע בנוסח שלהן. וכן ראיתי לרבינו בעל הטור ז"ל בס"י ס"ח שכתב בשם הרמ"ה שנשאל אם מותר לומר קרובין (ר"ת קול רנה וישועה באהלי צדיקים, ב"י שם) בברכות שמע, והשיב שאסור להפסיק, שבפירוש אמרו שאינו רשאי לקצר ולהאריך, וכן אמרו כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה ולא יצא ידי חובתו. וסיים עלה וזה לשונו אמנם נוהגים בכל המקומות לומר בהם קרובין, וגם הראשונים שתיקנום היו גדולי עולם וכו' ומ"מ טוב ויפה הדבר לבטלם למי שאפשר, כי היא סיבה להפסיק בשיחה בטלה ודברי הבאי.

עוד כתב שם וכן פסק מרן ז"ל בס"י ס"ח וזה לשונו, יש מקומות שמפסיקים בברכות קריאת שמע לומר פיוטים, ונכון למנוע מלאומרם משום דהוי הפסק. וכ"כ בס"י קי"ב סעי' ב' וזה לשונו, אין לומר פיוטים ולא קרובין בתפילה. וכ"כ בס"י תקס"ו סעי' ד' וזה לשונו נוהגים להרבות סליחות בברכת סלח לנו, ויש שאין נוהגים לומר סליחות עד אחר סיום י"ח ברכות, וכן הנהיגו הקדמונים בא"י, והוא המנהג הנכון. אבל הרמ"א ז"ל בס"י ס"ח פסק כסברת הסוברים דלא הוי הפסק, וכתב וכן נוהגים לאומרם, ומ"מ סיים והמיקל ואינו אומרם לא הפסיד.

עוד כתב שם ועתה ראינו שלא נחלקו הפוסקים אי הוי הפסק או לא אלא בברכות עצמן, אבל בתוך פסוקי דזמרה בין ברוך שאמר לישתבח נראה דלכו"ע לא הוי הפסק, דאין בוה לא משום

חשש הארכה בברכות ולא שינוי במטבע שטבעו בהן חכמים. אלא דראיתי להשיורי כנסת הגדולה סימן תקס"ו הגהות הטור אות ג' הביא דבריו ארץ חיים סימן ס"ח, שכתב וזה לשונו לא מצאנו ידינו ורגלינו בפיוטים שאנו מוסיפים בהגים ובמועדים ר"ה ויו"כ ובשמחת התן וכלה ושבוע הבין בין ברוך שאמר לנשמת ובין נשמת ליוצר, וכבר ראיתי מן המהדרין שלא היו אומרים אותם הפיוטים בר"ה ויו"כ מטעם הפסק, וכן שמעתי שהרב מהר"ד אגוזי ז"ל לא היה אומר ביו"כ בחזרת התפילות והמוסף סדר קדושה לר"י הלוי ז"ל אלא היה מדלגן, אבל מנהג פשוט לאומרם, ע"כ. וכ"כ הגאון חיד"א ז"ל בס' טוב עין סימן י"ח הביא דבריו הגאון ארץ חיים ז"ל שם כי יפה עשו הקהילות שביטלו לומר בשבת זכור הפיוט מי כמוך למהר"י הלוי בתוך נשמת, דהא כתבו האחרונים באו"ח סימן ס"ו דאף לברוך הוא וברוך שמו אין להפסיק בתוך פסוקי דזמרה.

עוד כתב שם ולענ"ד צ"ע דכל כך פשיטא ליה להגאון השיורי כנסת הגדולה ז"ל שאסור להפסיק בפיוטים בין ברוך שאמר לישתבח עד שאמר לא מצאנו ידינו ורגלינו, והלא דעת רבים וגדולים להתיר ואפי" באמצע ברכות דקריאת שמע ושל תפילה ואין בזה שום הפסק, ולדעת הרבה מן הפוסקים מנהג כשר הוא, וגם מרן ז"ל לא כתב אלא דנכון למנוע מלאומרם, וזה דוקא בברכות של קריאת שמע עצמן אבל בין ברוך שאמר לישתבח לא אמר על זה כלום, ומשמע שאין בזה שום חשש של הפסק בכלל. ומש"כ שמהר"ד אגוזי ז"ל לא היה אומר סדר קדושה של מהר"י הלוי שאני התם שההפסק הוא בתוך הברכות של תפילה.

עוד כתב שם גם מש"כ הגאון חיד"א ז"ל דהא כתבו האחרונים דגם לברוך הוא וברוך שמו אין להפסיק, לענ"ד יש לחלק דשאני ברוך הוא וברוך שמו שמפסיקים בה בתוך הענין ולפעמים אין לזה שום קשר עם הענין בכלל, משא"כ אם הפסיק בענין שלם בין הענינים דנראה שאין בזה שום הפסק, דא"כ תיקשי לכל הנהו גאוני עולם שהתירו לאומרם אפילו באמצע הברכות עצמם. מ"מ הואיל והדבר יצא מפי קדושי עליון טוב לחוש לדבריהם כל כמה שאפשר, וגם מטעם שהזכיר הטור ז"ל שעל ידי כך באים לשיחה בטילה ודברי הבאי, וגם כי לפעמים נמצאים פייטנים בלתי הגונים ושרים שירים שאינם מצרכי ציבור וגם לא דברי שבה והודאה ח"ו, ודבר זה פשוט וברור שהוא אסור בהחלט, ואולי שזהו טעמם של הרבנים הנ"ל שכתבו שאין לאומרם.

עוד כתב שם אך היות וכבר נתפשט המנהג אצלם לאומרם וקשה להם לבטל מנהגם, אין למחות בידם שיש להם על מי ועל מה לסמוך, ובפרט הפומונים שנהגו לאומרם בר"ה ויו"כ לפני נשמת ויוצר, שיש בהם דברי בקשות לכל כללות ישראל, ריצויים והשתפכות הנפש, גדולת הבורא יתברך ודברי שבה והודאה, פשוט שאין לבטלם מאחר שכבר נתפשט מנהג זה בין הקהילות שנהגו לאומרם וחזרו להיות חלק מהתפילה, וכל הקהל כאחד אומרים אותם ואין לחוש בזה להפסק בשיחה בטילה ולדברי הבאי ח"ו.

עוד כתב שם ועי' להרדב"ז ז"ל ח"ג סימן תקל"ב (תתקס"ז) שנשאל מהי דעתו במה שיש מקצת חכמים שביטלו מלומר את הקדושות ביוה"כ שסדרו הראשונים בסדר קדושה. והשיב לא יפה עשו שביטלו דבר קדוש כזה ואין שומעין להם, דהא קרובין ופיוטים שהם צרכי רבים התירו לומר אפילו בשלש ראשונות, וכ"כ רבינו יעקב בשם כה"ג ור"י ור"ת ז"ל, וכ"כ ר"ח ורבינו האי גאון והראב"ד ז"ל, וכן הסכימו רבינו יוסף טוב עלם ורבינו אליהו הזקן והקליר שהיה מקרית ספר והיה תנא ועליו יש לסמוך, וכן נהגו כל הגאונים וכו', וגדולה מזו כתב כי אפילו לדעת החולקים עד כאן לא פליגי אלא בקרובין ושבתים ופיוטים וכיו"ב, שאע"פ שהם שבה הכורא או כבוד היום אינם

מסגנון הברכה, אבל הקדושות שחיברו הראשונים לא חלק עליהם אדם וכו', ולא שמענו מעולם מי שערער על זה, שהרי הכל ענין קדושה ומה לי קצרה ומה לי ארוכה וכו'.

עוד כתב שם תדע דאיכא קדושה אריכתא נקדישך ואיכא קצרה נקדיש את שמך, וכן בקדושת בתר. וכן בברכת השנים יש מברכים בדרך עלינו ויש מברכים ברכנו ולא ראינו מי שמיחה בהם. ואף בנידון דידן נמי כיון שכל מה שסידרו לומר בקדושת יוה"כ היא מענין סדר שמקדשים עליונים ותחתונים וגדולת שמו יתברך אין כאן הפסק ותוספת אלא קדושה אריכתא, והלא מחבריהם היו אנשים גדולים בחכמה, כמו הר"ר אברהם בן עזרא, וכהר"ר שלמה בן גבירול, וכה"ר יהודה הלוי זצ"ל, והם היו אנדולסיים ובזמנו של הר"ר יוסף אבן מינאש זצ"ל, וכמה גאוני עולם באו אחריהם ושמעו הקדושות ולא מיחו בידם מפני שהיו חכמי אמת, ודברים קדושים כאלה אין לבטל אותם, וע"ע שם שהאריך להביא ראיות שאין לבטל שום מנהג, וכ"ש מנהג כזה שהוא לתת כבוד לשמו להקדישו ולהעריצו וכו', כי אפילו החולקים יודו בזה.

עוד כתב שם מדברי הרדב"ז ז"ל אלה נלמד דה"ה לשאר הפזמונים שנהגו לאומרם קודם נשמת והיוצר שאין לבטלם מאותם הטעמים עצמם, אם מצד מחבריהם שהם הם אותם המחברים עצמם, ואם מצד התוכן שלהם שכולו אומר כבוד וקדושה והערצה להבורא ית"ש, אהבתו ויראתו, גדולת וקדושת צבאות מלאכיו ומחנות מרכבתו, ערגת הנפש ושאיפתה ליוצרה, כניעת היצור ושפלותו, חרדתו מאימת הדין והדיין, תשובה וצעקה וכו', נוסף לזה שאין בהם שום חשש הארכה ושינוי במטבע הברכות, שאין אומרים אותם באמצע הברכות עצמם אלא בין ברוך שאמר לישתבת.

ולמסקנא כתב הגר"י חזן ז"ל העולה מכל האמור, טוב שלא לומר שום פיוטים משיתחיל ברוך שאמר עד אחרי תפילת שמונה עשרה, ובמקום שנהגו לומר פיוטים קודם נשמת ובתוך נשמת וקשה לבטל מנהגם אין למחות בידם, כי יש להם על מה שיסמוכו, אך שיהיה שלא לומר רק פיוטים שיש בהם דברי שבח וכבוד להשי"ת או דברי בקשה לרבים או מעניינא דיומא, וכן שיהיה שלא להפסיק ח"ו בשיחה בטלה וכדומה. הפזמונים שאומרים בר"ה ויוה"כ לפני נשמת ולפני ברכות קריאת שמע, ונ"ש סדר הקדושה של מוהר"י הלוי אין לבטל מנהגם במקום שכבר נהגו, כי מנהג כשר ויפה הוא עכ"ל.

ועיין מש"כ ח"ג סימן ג, ועיין יחודה דעת חזן ח"ג מנהגי מארוקו סעיף ח'.

ובשו"ת דברות אליהו לרבי אליהו אברגיל ח"ו סימן א וז"ל א) הנה פסק מרן בשו"ע או"ח סימן ס"א סעיף א וז"ל יש מקומות שמפסיקים בברכות קריאת שמע לומר פיוטים. ונכון למונעם מלאומרם עכ"ל מבואר מדברי מרן שני דברים. א) לא אמרה בלשון איסור. אלא נכון למונעם. ב) מרן איירי שהפסקה בפיוטים הוא בברכות קריאת שמע. אבל קודם הברכות לפני נשמת כל חי לזה לא מנע מרן השו"ע, ודו"ק.

עוד כתב שם ועי"ז נבוא למקור הלכה זו הוא הרא"ש ברכות לד. שכתב ששרי לשאול צרכי ציבור בשמו"ע, וע"כ ר"א קליר יסד הקרוב"ץ ומפני כך נהגו בר"ה לומר זכרנו ומי כמוך וקרוב"ץ אולם בשו"ת "פאר הדור" להרמב"ם סימן ס"ב נשאל אם המתפלל יכול להפסיק בין הברכות שלפני קריאת שמע או אחריה בפיוטים ויהיה זה כמו שאלת שלום, השיב ז"ל אין ראוי להפסיק בשום דבר והעוסק במצוה אינו ראוי לפסוק לדבר אחר ולהפסיק בין הדבקים, ע"כ.

וכן פסק הטור סימן מ"ח דראוי שלא להפסיק, ומרן השו"ע דפסק דיש להימנע הוא כהרמב"ם והטור. והיינו בברכות של קריאת שמע או שמו"ע, אבל בפסקי דומרה נראה דאין למנוע, שכן

כתב מרן החיד"א בשו"ת טוב עין סימן ח"י אות ל"ה וז"ל מרן והטור לא דברו אלא בפיוטים המפסיקין בברכות קר"ש, אבל פיוט מי כמוך שהתקין רבינו יהודה הלוי לשבת זכור לומר אותו בנשמת כל חי איני יודע מה מצאו בו עוול חדשים מקרוב באו לשנות המנהג ולומר אותו חוץ למקומו אחר חזרת התפלה, וק"ק אמשטרדם ושאר קהילות גדולות לא אבו שמוע לשנות מנהגם ואומרים אותו תוך נשמת כל חי וישר כחם. והיינו הואיל ופסד"ז הם שבת רשאי להפסיק בו בפיוטים שהם שבת ג"כ כן כתב בשם מהר"ד קורניאלדי אבל החיד"א עצמו שם כתב דאין להוסיף פיוטים באמצע פסוקי דזמרה, עיין שם.

עוד כתב שם אולם בשו"ת הרשב"א סימן תס"ט נשאל במנהג לומר פיוטין לכבוד התן או לכבוד ברית מילה. קודם ברוך שאמר ולאחריו ובין יוצר ואהבה, והשיב המנהג פשוט לאומרים ברוב המקומות. וסומכין על מה שיסד הקליר פיוטין ליוצר וכו' והנה להם לישראל לנהוג כמו שנהגו כמו שאמרו במגילה ובירושלמי צא ולמד ממה שצבור נוהג, ע"כ. וכן כתב בשו"ת הרדב"ז סימן תתקס"ז (תקלב). דנשאל מהי דעתו במה שיש מקצת חכמים שבטלו הקדושות ביום הכפורים שסדרו הראשונים בסדר קדושה. והשיב לא יפה עשו שיבטלו דבר קדוש כזה ואין שומעין להם דהא קרוב"ץ ופיוטים שהם צרכי רבים התירו לומר אפילו בשלוש ראשונות וכ"כ רבינו יעקב בשם כה"ג ור"י ור"ת וכ"כ רבינו חננאל. ורבינו האי גאון והראב"ד וכן הסכימו רבינו אליהו טוב עלם. ורבינו אליהו הזקן והקליר. והיה תנא ועליו יש לסמוך וכן נהגו כל הגאונים וכו' בנ"ד כיון שכל מה שסידרו לומר בקדושת יוה"כ הוא מענין סדר שמקדשים עליונים ותחתונים וגדולת שמו יתברך אין כאן הפסק אלא קדושה אריכתא. והלא מחבריהם היו אנשים גדולים בחכמה, כמו הרב אברהם בן עזרא. וכה"ר שלמה בן גבירול וכמוה"ר יהודה הלוי זצ"ל והם היו אנדרלוסיים. ובזמנו של הר"י יוסף אבן מינאש זצ"ל וכמה גאוני עולם באו אחריהם ושמעו הקדושות ולא מהו בידם. מפני שהיו חכמי אמת ודברים קדושים כאלה אין לבטל אותם עיין שם אריכות גדולה שדיבר בחומרא רבה על המעזיזים לבטל המנהגים. וא"כ ה"ה בנדון דידן הפזמונים שנהגו לומר לפני נשמת דאין לבטלם שהרי איירי באותם מחברים עצמם שהוזכרו לעיל. וגם מצד תוכנן שהם כבוד וקלוסין להקב"ה וגם אין אומרים אותם בתוך הברכות אלא קודם נשמת ועיין בשו"ת יהודה דעת חלק א סימן י' לגאון הרב יצחק חזן זצ"ל ובחלק א. סימן י' בזה עוד.

עוד כתב שם וכן פסק רבינו הגדול השמ"ש יצא הגר"ש משאש זצ"ל בשו"ת שמש ומגן ח"א או"ח סימן מ"א ובחלק ג' האו"ח סימן כ"ז. ובסימן נ"ט וז"ל אם כל הקהל או רובו מרוקאי אזי תשארו במנהג מרוקו שהוא משובח ומפואר לומר כל דבר במקומו. ולכן פוסק דמותר לומר בראש השנה ויום הכפורים הפיוטים הנאמרים קודם נשמת וקודם יוצר, וכן מותר לש"ץ לומר בתפילת ימים (הנוראים) את הפיוט ה' שמעתי שמעך קודם החזרה. וכן אמירת ובכן נקדישך מלך קודם הקדושה. וכן הפיוט מי כמוך לפני ישתבח לאחר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. וכן הפיוט אשירה כשירת משה לפני אזי ישר בפרשת בשלח ובשביעי של פסח וכן פיוטים בשבתות וימים טובים לפני נשמת וכן פיוטים לכל שמחה כמו התן וכלה ובר מצוה או ברית מילה קודם נשמת ואין לשנות עיין שם.

עוד כתב שם הרי מבואר דאפילו מרן שהחמיר אין זה אלא בשמו"ע או בברכות דק"ש ורק בלשון נכון ולא בלשון איסור, אבל בפסוקי דזמרה גם מרן יודה דאין למנוע, ובמיוחד כאשר המנהג הוא להקל כדפסקו רבנן ונהגו כן. (ועיין עוד בשו"ת דרכי דוד [כליפא] או"ח סימן מ"ז).

ובספר דברי שלום ואמת עמוד 118 (ועיין מאמר ב' בח"א) וז"ל בספר ילקוט יוסף (ח"א, עמ' ע"ז, סעיף כ"ט) כתב המחבר נגד אמירת פיוטים בתוך הזמירות, לפני ישתבח. ומנהגנו לומר פיוטים כגון פיוט 'מי כמוך' של ר' יהודה הלוי בשבת וזכור, באמצע 'נשמת כל חי', אחרי 'כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך', וכן לומר פיוט 'אשירה כשירת משה' לפני 'אז ישיר' בשבת בשלה, וכן לומר בראש השנה וביום הכפורים את הפיוטים שנמצאים במחזורים לפני 'נשמת' כגון 'שואף כמו עבד', 'אלהי אל תדינני כמעלי' וכו'. וכתב שם וז"ל ראה "דברי שלום ואמת" (כרך א', עמ' 47, 118-119, 156). וכתב שם בעמ' 47: "מרן בסי"ח אוסר לומר פיוטים בתוך היוצר ובתוך העמידה, אך הוא לא אסר לומר פיוטים בתוך הזמירות. לכן מנהג צפ"א הוא כדעת מרן". עכשיו גילינו תנא דמסייע לנו. ר' דוד קורינאלדי ע"ה כתב בהגהותיו לשו"ע (סימן ס"א) דמרן ז"ל "לא דיבר אלא בפיוטים שמפסיקים בברכות קריאת שמע, אבל פיוט מי כמוך שתקן ר' יהודה הלוי ז"ל לומר אותו בנשמת, איני יודע מה מצאו בו עול וכו' ובעיר אמשטרדם ושאר קהלות גדולות לא אבו שמוע לשנות מנהגם ואומרים אותו תוך נשמת כל חי וישר כחם".

ובח"ב עמוד 30 כתב הדבשלמ"א וז"ל אמירת פיוטים בתוך התפלה הבה נביא דוגמה ממנהג שעורר התנגדות עזה בזמן הראשונים. בספרד ובאשכנז נהגו להכניס פיוטים בתוך ברכות ק"ש ובתוך חזרת הש"ץ של תפילת י"ה. הפיוטים שנאמרו ב"יוצר המאורות" נקראו "יוצרות" או "מאורות", אלו שנאמרו לפני "והאופנים" נקראו "אופנים", אלה שנאמרו אחרי "ואין לנו עוד אלהים זולתך סלה" נקראו "זולתות", ואלה שנאמרו לפני הקדושה נקראו "קדושות". כל הפיוטים נקראו בשם הכללי "קרובות", ריבוי של "קרובה" (כנראה בגלל שאמר אותם ש"ץ, וש"ץ בלשון חז"ל "קרב" אל התיבה). בצרפתית עתיקה הריבוי היה עם הסימט es, ולכן נוצרה המלה "קרובין" (בר"ת "קול רנה וישועה באהלי צדיקים", ראה ב"י או"ח סימן סה, ד"ה בענין). יש פיוטים שהוכרו כבר בא"י ע"י ר' אלעזר הקליר וחבריו, ועוד הרבה מהם הוכרו בספרד ובאשכנז.

עוד כתב שם ובכך מחלוקת גדולה זעזעה את עולם הראשונים האם מותר או אסור לומר פיוטים אלו, האם זה חשוב הפסק או לא. ר' יהודה אלברצלוני בספרו ספר העתים (סימן קע"א) מתנגד לכל הוספת הפיוטים, כולל הפיוט "הכל יודוך" שאומרים בשבת, והוא מיעץ לומר את "הכל יודוך" לפני ברכת "יוצר אור", כדי שלא לשנות מטבע שטבעו חכמים. הוא אומר שאת כל הפיוטים הכניסו בשעת השמד שיאמרו אותם במקום לימוד התורה. פיוטים אלה הכילו הלכות. הגויים אסרו את לימוד התורה אך לא אסרו את התפילה. הטור או"ח בסימן ס"ח מביא את תשובת הרמ"ה שבה הוא מתנגד לאמירת הקרובין. לפני כן תמך ר"ת במנהגנו. והטור מוסיף: "אמנם נוהגין בכל המקומות לומר בהם קרובין. וגם הראשונים אשר תקנום היו גדולי עולם כמו רבי אלעזר הקליר וחבריו, וכן כתב הראב"ד למעט או להרבות באמצע הברכה אין קפידא, לפיכך נהגו להוסיף פיוטין במאורות ובאהבה ובוולתות". אך מסיים הטור: "ומ"מ טוב ויפה הדבר לבטלה למי שאפשר כי היא סיבה להפסיק בשיחה בטלה ברברי הבאי, גם פירוש ר"ת שפירש לקיים המנהג לא ישר בעיני א"א ז"ל. בעל ב"ח כותב על דברי הטור האלה: 'אבל חלילה לנו לשמוע ולקבל דברי רבינו בזה, ואחד היו בזמנינו שהתחיל לבטל מאמר קרובין בקהלו ולא הוציא שנתו, וכ"כ שבלי הלקט וז"ל אבל רב עמרם ורב כהן צדק ורב פלמוי גאון (שלשתם מחשובי הגאונים) הרב רבינו יונה ורבינו קלונימוס ור' יוסף טוב עלם ורבינו שמעון הגדול ורבינו סעדיה גאון וכל גאוני לות"ר כתבו כולם שיש לומר פיוטים, וכ"כ בהגהת אשיר"י מא"ו בפ"ק דברכות וז"ל וכבר נחלקו ר' יוסף טוב עלם ורבינו אליהו ועלתה בידם דמות ומצוה מן המובחר". ע"כ.

עוד כתב שם בעל שדי חמד (ח"ד, דף 273 עמ' ב) כותב בנידון: "ואף במנהג שצווחו עליו גדולי ישראל, אם המנהג גם כן נתיסד על פי גדולי ישראל אין לבטלו, כמו שמתבאר מדברי מרן הבית חדש בסימן ס"ח על מה שכתב רבינו הטור דטוב ויפה לבטל קריאת הקרוב"ץ וכו' והרב שמש צדקה בא"ח סוף סימן ד הביא דברי הבית חדש הנ"ל וסיים ואם אין זכרוני כוזב, כמדומה לי שמהר"ל הצדיק עליו דין מיום שמתה בתו על ששינה ניגון סליחה אחת ביום כיפור בהיותו שליח צבור".

ובספר מגן אבות (לבהר) סימן תקפא וז"ל שם: אומרים הפיוט "ה' שמעתי שמעך" בין תפלת לחש של שחרית לחזרת הש"ץ ובמוסף אומר "אוהילה". וכתב שם וז"ל כן המנהג הפשוט אצל כל בני ספרד לומר פיוטים בין תפילת לחש לחזרת הש"ץ, ולא כהזבחי צדק (ח"ג סימן קג) שפסק שאין להפסיק כלל בין העמידה לחזרה בשום פיוט. והסכים עימו בנהר מצרים (הל' ר"ה), וגם הוא הביא שמנהג ירושלים להפסיק שם ולאומרו. ונהרא נהרא ופשטיה. (מה שיותר נפוץ שנוהגים לומר פיוטים בשחרית מבמוסף יתכן שהוא מפני שבמוסף תוקעים בשופר כשמו"ע ולכתחילה יש למעט ההפסק ככל שאפשר).

עיינ ברית שלום לרבי פנחס טולידנו אב"ד לונדון או"ח סימן ו. וז"ל מהמנהגים שנהגו בהם אבותינו הקדמונים חסידים ואנשי מעשה. ועל כיוצא בזה אמרו חז"ל הנח להם לישראל וכו' ע"ש. צא תאמר לו, שמענה ואתה דע לך, מה שכתב רבינו אליהו מזרחי בשו"ת הרא"ם (סימן טז), שדוקא מנהג שהוקבע על פי חכמים יש עליו תורת מנהג, ואין להסתפק ולומר שמא מנהג זה הוקבע על פי חכמים שתקנו כי זה אינו, שאם כן היינו שומעים דבר זה מפי השמועה ואנו לא שמענו ולא קבלנו דבר זה מאבותינו מעולם וכו'. והביאו הגאון מהר"י קאשמרו בשו"ת אהלי יעקב (סימן ו). והגאון הראשון לציון רבי יוסף חזן בעל חקרי לב, בתשובתו שהובאה בשו"ת סמיכה לחיים (חלק יו"ד סימן ד) כתב, שאין מנהג מועיל בדבר שיש בו מחלוקת פוסקים, אלא אם כן ידענו שנתפשט המנהג מזמן רבותינו הקדמונים, שהיה בידם כח להכריע במחלוקת הפוסקים, אבל בדורותינו שנתמעטו הלבבות ואין בנו כח להכריע כי אם לפסוק ההלכה על פי הרוב, ובספק שקול עלינו להחמיר, אם ראינו מנהג להקל, הרי זה מנהג בטעות שיש לבטלו. ואפילו אם באנו לומר שידעו בו חכמי העיר ולא מיחו, אף על פי שרבו הפוסקים לאסור, אין לנו לדון אלא שנאמר שלא נגלו להם כל דעות האוסרים, וחשבו בטעות שרבו המתירים וכו'. ע"ש.

עוד כתב שם ואחר המחילה דבריו נפלאו ממני, דלמה פיוט "מי כמוך" שנתפשט ברוב תפוצות הספרדים יקרא מנהג בטעות, בשעה שרבי יהודה הלוי ז"ל שיסדו, היה תלמיד הרי"ף ובודאי ידע מזה, ועוד הרי הזכרנו לעיל שמהר"י בן מינאש ורבו הרי"ף לא ערערו כלל על מנהג ספרד לומר הפיוטים אפילו בתוך שמונה עשרה ולא אמרו שצריך לבטלם. ואף הרמב"ם לא אסר אלא בברכות ק"ש ולא במה שאומרים קודם לזה בפסוקי דזמרה וכו"ל. ואף הרשב"א ז"ל אע"פ שהסכים לדעת הרמב"ם שמצד הדין אין לומר פיוטים בתוך ברכות ק"ש, מ"מ למעשה הרי סיים תשובתו שהמנהג פשט ברוב המקומות והנח להם לישראל לנהג כמו שנהגו וכמו שאמרו בירושלמי צא ולמד ממה שהצבור נוהג ונהג כמותם. ואכן הצבור כך נהג לפני גאוני עולם, איך אנן ניקום ונאמר שהוא מנהג בטעות? וברור שעל מנהגים כאלו גם הרא"ם הנ"ל מסכים הולך שיש עליהם תורת מנהג. ורבינו החיד"א ז"ל שכתב שטוב לבטל מי כמוך, היינו משום שהוא נמשך אחר קבלת האר"י ז"ל שהעיד עליו תלמידו מוהר"ח שלא היה אומר שום פזמון ושום פיוט מאלו שסדרו המשוררים, ראה כף החיים סימן ס"ח אות א' ע"ש. וכל זה טוב ויפה ליודעי חן, אבל אנן שאין לנו יד בקבלה טוב ויפה להחזיק במנהג אבותינו. ועוד הלא תראה שמהר"ח עצמו שהיה תלמידו

המובהק של האר"י ז"ל כידוע, הנה בנו הגאון רבי שמואל ויטאל ז"ל העיד דבימים נוראים כשהיה אביו ש"צ היה אומר הקדושות והוידויים שתיקנו רבי יהודה הלוי ורבינו נסים ועוד משום שמנהגם של ישראל תורה היא. ראה בזה כף החיים סימן קי"ב אות ג'. גם הביטה וראה על מה שכתב הטור באו"ח סימן ס"ח דטוב ויפה לבטל הפיוטים, כתב הב"ח דהטור אינו רשאי לומר זה מאחר שהגאונים וגאוני לותר כתבו כולם שיש לאומרם. וכן הוכחנו לעיל מדברי הראב"ד ז"ל, ואין להאריך.

מסקנא דדינא המורם כי מה שבלונדון ועוד מקומות אומרים מי כמוך בשבת זכור בנשמת, וכן פיוטים בימים נוראים הנאמרים בתוך נשמת ואחר ישתבח קודם קדיש של יוצר אור יחזיקו במנהגם. ועל זה נאמר אל תשוש תורת אמך.

עיין נתיבות המערב עמוד פח סעיף פא, ועיין עטרה ליושנה עמוד 217, ועיין זוכר ברית אבות עמוד 28 ועיין מאור השמש ח"ב עמוד שעא מאמר מרבי אלעד משה עמאר מה שביאר בדברי הגר"ש משאש וז"ל רבינו בספרו שמ"ש ומגן כתב שמותר לכתחילה לומר פיוטים בין ברוך שאמר לישתבח כגון בנשמת לכבוד חתן וכלה וכו' וכש"כ שהפיוטים ששם מקומם בימים נוראים שאין לשנות ולהעבירם לאחר קדיש תתקבל וכדרכו בקודש להוכיח קודם כל מדעת מרן הקדוש (לשון רבינו בכמה מקומות) שקבלנו הוראותיו שכתב בשולחנו המהור ז"ל (שו"ע או"ח סימן סח): יש מקומות שמפסיקים בברכות ק"ש לומר פיוטים, ונכון למנוע מלאמרם משום דהוי הפסק. הנה: ויש אומרים דאין איסור בדבר (הר"י ס"פ אין עומדין והרשב"א והטור) וכן נוהגין בכל המקומות לאמרם, והמיקל ואינו אומרם לא הפסיד ומ"מ לא יעסוק בשום דבר, אפילו בד"ת אסור להפסיק ולעסוק כל זמן שהצבור אומר פיוטים, וכ"ש שאסור לדבר שום שיחה במילה. ומ"מ מי שלומד ע"י הרהור שרואה בספר ומהרהר, לית ביה איסורא דהרהור לאו כדיבור דמי, אלא שמתוך כך יבואו לדבר ויבואו לידי הפסק, וע"כ אין לאדם לפרוש עצמו מהציבור במקום שנהגו לאמרם, ויאמר אותם עמהם. וע"ל סימן צ' סעיף י' (מהרי"ל וד"מ) עכ"ל.

עוד כתב שם ויש כמה דקדוקים בדבריו הדין שלא כתב לשון איסור אלא נכון למנוע משמע שאינו אסור לחלוטין. ועוד, שמרן דיבר על ברכות ק"ש אך בפסקי דזמרא יודה שמותר לכתחילה שאם לא כך היה לו להשמיענו הלכה זו שדיבר על פסקי דזמרה וק"ו לעניין ברכות ק"ש, אלא ודאי שמש"כ הלכה זו בברכות ק"ש היינו בדוקא. ועוד שכל הששו של מרן הוא מפני המדברים באמצע הפיוטים ומפסיקים בדברים בטלים אך על זה יש לומר דאכשר דרא. ובאמת גדולי רבותינו המשפיעים על קהילות צפון אפריקה כבר העידו בגדלם שנהגו העם להפסיק בפיוטים ואין מי שימחה בידם.

עוד כתב שם וז"ל רבינו יוסף הלוי מיגאש זצ"ל (תלמיד הר"ף ורבו של הרמב"ם) בשו"ת הר"י מיגאש (סימן פז): ושאלת הפיוטים שנהגו החזנים לומר ולהכניס אותם בכלל הברכה כגון מגן ומחיה ויוצר אם זה מותר אם לאו. יודיענו דעת רבינו יצחק הרב ז"ל בזה. תשובה: אם החזיר החזן עניין הברכה קודם החתימה כדי שתהיה החתימה עליה הרי זה מותר ואין אצלנו מי שימחה בזה ובפרט הואיל והוא מנהג פשוט לכל העולם, וזו הייתה סברת רבי הרב זצ"ל, עכ"ל. הרי שהקל והעיד שנהגו להקל יותר מנדרון דידן ואפילו בברכות. ובאמת עם כל זה עדין קשה כי הטור והב"י (סימן סח) הביאו את דברי הרמב"ם וצירפוהו לדעת האוסרים, וז"ל מרן בבית יוסף (או"ח סימן סח): ומ"ש וכן כתב הרמב"ם ז"ל ברכות אלו עם שאר הברכות אין אדם רשאי לפחות מהם ולא להוסיף עליהם, עכ"ל.

וכן בתשובה אסר בהדיא את ענין הפיוטים בברכות ק"ש וקשה להקל הפך הרמב"ם ובפרט שהיה רב בעיר פאס וראה המנהגות א"כ איך הקלו נגד הוראותיו (וידוע שגם שעזב את מרוקו שמרו אותו על קשר מתמיד ע"י איגרות כגון איגרות השמד הידועות ששלח למרוקו ועוד) אך נראה לתרץ כדיוק רבינו שלום משאש זיע"א בדברי מר"ן שמה שאסר היינו בברכות ק"ש אך בפסוקי דזמרה גם הרמב"ם יודה דשרי. ובאמת בס"ד מצאנו תשובה להרמב"ם שתחזק את דברי רבינו גם בדיוקו בדברי השו"ע שכתב הרמב"ם בתשובה (דפוס "בלאו" סימן רס"ז) שאסור לפייט בברכות ק"ש אך אם העם מתעקשים ורוצים לפייט יש לעשותם קודם ברכות ק"ש ע"כ. ומוכח מדבריו שגם לשיטת האוסרים והוא בראשם, היינו דווקא בברכות ק"ש אך לפני קיל טפי ושפיר דמי. ובדיוק בדברי רבינו הגדול רבי שלום משאש זיע"א.

עוד כתב שם וידוע שיסוד גדול בדרך פסיקתו של רבינו הוא המנהג שנהגו בצפ"א (מרוקו) ונדחק ליישב המנהג כי בדרך כלל הונהג ע"פ גדולים וכ"כ בהקדמותיו לספריו הקדושים והיינו רק מנהגים שהעידו עליהם גדולים או שראה חכמים שנהגו כן. ובס"ד מצאנו לאחד מתקיפי קמאי ומגדולי מעצבי דמותה של יהדות צפון אפריקה רבינו שמעון בר צמח דוראן זיע"א שכתב בתשובה וז"ל בשו"ת תשב"ץ (חלק ג סימן רמז): נוסח הברכה של הנותן לשכוי, אין בנמרא (ברכו' ס' ע"ב) אלא כי שמע קול תרנגולא אומר ברוך נותן לשכוי בינה. וכן הוא בה"ג אין שם יותר. ובסדור רב עמרם. וכן בפרק ו' מהלכות תפלה כתוב להבין בין יום ובין לילה. הוציאו זה מלשון הכתוב לשכוי בינה שנתן לו בינה. או לאיש השומעו להבין בין יום ובין לילה. אבל בהלכו' הרי"ף ז"ל כתוב להבחין והוא לשון הכרה והבדל' בין דבר לדבר כלשון חז"ל בפ"ק דשבת (י"ב ע"א) להבחין בין בגדיו לבגדי אשתו. בפ' החולין (מ"ב ע"א) להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של האחרון. בין זרע שנזרע שלא בקדושה לזרע שנזרע בקדושה. בעניין המתנת שלש' חדשי' לאשה שנתאלמנ' או נתגרשה או נתגייר'. ובסוף יומא (פ"ג ע"א) משיבחין בין טוב לרע גבי בולמוס. ומי שיש לו בינה הוא מבחין בין דבר לדבר ואנחנו להבין הוא שגור בלשוננו ואין להטעו האומר להבחין. ואין בזה משום שנוי מטבע. שאין שנוי מטבע אוסר בברכו'. אלא כשהוא משנה הפתיחו' לפתוח בברוך שלא לפתוח כנגד המטבע שטבעו חז"ל או לשנות בחתימה לחתום בברוך או שלא לחתום. או במה שהוא עיקר הברכו' כגון בהזכרת טל וגשם או בשאל'.

עוד כתב שם אבל בנוסח הברכה בדבר שאין בו קפידא כגון להבין ולהבחין אין כאן שנוי מטבע. והרי אמרו (ע"ז ח' ע"א) אם יש לו חולה בתוך ביתו מאריך בברכת חולים. ואם הוא צריך לפרנסה מאריך בברכת פרנסה. ואנחנו מוסיפים פיוטים בתוך הברכות ובתוך התפילה ואין כאן איסור מפני שנוי המטבע אלו היו הפיוטים ההם מעניין הברכה. וכבר ראית מה שפירשתי בספרי אוהב משפט בפסוק או מי נתן לשכוי בינה, עכ"ל. הרי שהעיד שכך נהגו וגם אם תמצי לומר שלדעת מרן אסור הכא הוא מנהג קדום שקדם למר"ן.

עוד כתב שם אך באמת יש לדחות את ראיות אלו ולומר שמה שהתרנו אלו פיוטים של ימים נוראים שצריכים להאמר במקומם באמצע הזמירות ואז הרגש גובר אך אם אומרים אותם אחרי התקבל מאבדים מערכם ומחשיבותם בעיני הבריות (ויש שלוקחים הפסקה בזמן הפיוטים) וכן מוכח מהראשונים שהבאנו אך מאן לימא לן שגם לכבוד התן וכלה מותר לפייט באמצע פסוקי דזמרה ורבינו התיר גם בזה וגם את הראיות ממרן איכא למפרך שכל מה שדיבר היינו על פיוטים הקבועים כגון קרוב"ץ אך פיוטים שאינם קבועים לכבוד התן וכלה וכו' מאן דכר שמיה? וכבר כתב מר"ן החיד"א (בשו"ת טוב עין סימן חי), וז"ל: יש מקומו' שמפסיקין בברכות ק"ש לומר פיוטים וכו'. מרן והטור לא דברו אלא בפיוטים המפסיקין בברכות ק"ש אבל פיוט מי כמוך

שהתקין רבינו יהודה הלוי לשבת זכור לומר אותו בנשמת כל חי איני יודע מה מצאו בו עוול, חדשים מקרוב באו לשנות המנהג ולומר אותו חוץ למקומו אחר חזרת התפלה. ובק"ק אמשטרדם ושאר קהילות גדולות לא אבו שמוע לשנות מנהגם ואומרים תוך נשמת כל חי וישר כחם. וכתב מהר"ד קורניאלדי בהגהותיו כ"י: ולישרי לן מר דהקהלות שביטלו אמירת מי כמוך בתוך נשמת יפה עשו ולימטי להו אפיריון דהא בתוך ברכות פסוקי דזמרה דהם ברוך שאמר וישתבח אין להפסיק וכתבו האחרונים דאף לברוך הוא וברוך שמו אין להפסיק ואיך יפסיקו בפיוטים ובפרט מי כמוך הארוך, ותו נשמת כל חי הוא מתוקן קודם שסידר רבי המשניות שהרי בזוהר הזכירו וכל דבריהם כגחלי אש על פי חכמת האמת ואיך יוסיפו בפיוט ארוך שלא כענין. ורבינו יהודה הלוי וחביריו המשוררים לא ידעו שדברי התנאים הכל הם בנויים על פי הקבלה באותו פרק השייך לאותו מקום בעליית העולמות וכל הדברים רזין עילאין במספר במפקד התיבות ורמוז בדברים כמה שמות הקדש. רק סברו שהדברים כפשמן והם שבחים פשוטים.

עוד כתב שם ולפי זה גם הם חיברו פיוטים ותקנו לאומרים. ואם ידעו שהראשונים תקנו כל עניינם על פי הסוד. גם הם נסונו אחר ולא תקנום בתוך נשמת וכיוצא. ומאחר עלות כן מאי דחקנו שלא לומר מי כמוך בתוך נשמת הדין עמם וכן ראוי לעשות והדברים פשוטים ואין להאריך יותר ודוק כי קצרתי, עכ"ל. ואם על פיוט כמו מי כמוך אמר שאין להפסיק מחמת סודן של דברים ק"ו על פיוטים שאינם קבועים הנאמרים לכבוד חתן שלא שייך שום הפסקה. וכתב הגאון רבי יצחק חזן זצ"ל בשו"ת יחווה דעת (ח"ג) (אשר היה תלמיד חבר לרבינו שלום משאש זצ"ל ושימש כדיין בבית דינו של הרב בקובלנקה), שהפיוטים לכבוד חתן וכלה בפסוקי דזמרה נתקנו ע"פ גדולים לכן הנהגים כך אין למחות בידם אא"כ יכול למונעם בקלות ואם לא מוטב יהיו שוגגין וכו' עכת"ד הרי שאסר לכתחילה ובשופי. והתיר רק למי שקשה לו לעזוב המנהגות (מה שאין כן בפיוטי החגים שכתב שם לחלוק ולדחות בשתי ידיים את דברי רבי דוד בן כליפא בדרכי דוד שאסר גם את פיוטי החגים כי מרן אסר לענות אפילו ברוך הוא וברוך שמו בפסוקי דזמרה מחמת שאינו מאותו ענין, והשיב לו הרב שאינה ראייה שהרי מרן התיר להשיב שלום באמצע הזמירות וגם זה אינו מאותו ענין והסיק דבפיוטי החגים שלא כמו בפיוטי חתן שרי).

ועוד כתב בדרכי דוד [כליפא] (סימן מ"ו) על הקהילה המרוקאית אלג'ירית בערפת שאין בזה משום ביטול מנהג מאחר והקהילה חדשה ליכא למימר הכי נהגנו שעתה הוא מקום חדש וקהילה חדשה. אך על זה יש תשובה ארוכה של רבינו בתבואות שמ"ש (חלק יו"ד) והעלה במסקנה שיוצאי צפ"א באו בכמות גדולה עם חכמים גדולים ובית דין משלהם ולא שייך לומר עליהם קמא קמא בטיל לכן ליכא למימר עליהם קהילה חדשה, אלא הקהילה ישנה עם מנהגים ידועים רק שעברו מקום. אך עדיין קשה שימת רבינו הגדול שהתיר אפילו פיוטים לחתן שכתב רבינו יוסף משאש זיע"א בשו"ת מים חיים (סימן קנז) שראוי לבטל את המנהג שנהגו לשורר לחתן ב"נשמת כל חי" מכמה סיבות (עיי"ש באריכות), אך נביא שתי סיבות עיקריות חדא שהקהל מדבר באמצע הפיוטים ומפסיקים בדברים בטלים, ועוד שדרך הפייטנים להוסיף נא נא וכו' וזה הפסק גמור שאינו חלק מהפיוט. ובאמת שתי תשובות בדבר חדא שכבר כתב רבינו שאכשר דרא ואינם מדברים, ועוד שלא סתם בחרו בתוספת של המילה נא שיש בה סודות והרי זה כחלק מהפיוט והשבת לחי העולמים.

עוד כתב שם ובס"ד מצאנו אח ורע לרבינו שמקל בשופי לשיר לכבוד החתן ובעל ברית בתוך הזמירות הוא רבינו יוסף בן ווליד זצ"ל (בנו של אותו ציס"ע רבינו יצחק בן ווליד זצוקל"ה) בספרו שמו יוסף (אות רס"ד) וטעמו הוא שמפני שמחת חתן וכלה התירו כמה דברים מדרבנן כגון לומר

ואחר תפלת שחרית נוהגים לומר אדם לחבירו תזכה לשנים רבות נעימות וטובות, וילך לביתו לעשות הסעודה כיד ה' הטובה עליו, ואימת הדין על פניו, שלא יאכל עד שימלא בטנו ח"ו שאז לא יוכל ללמוד וילך לישן מיר שהמאכל מביא את השינה. ולא יאכל דברים המחממים כגון שום וביצים ודגים וכיוצא, וכן לא ישתה שום משקה המשכר, וכן צנון לפי שהוא מנהק ומבטל הלימוד, וכן לא יאכל אגוז שאגוז בגימ' טפ.

¹¹⁹ ואף שהוא בגימ' טו"ב ועוד שהם מרבים כיהא וניעא ומבטלים התפלה. ולפי"ז אף הלזים אסורים. לא יאמר לחיים בפתח מפני שנראה כאומר לא חיים אע"פ שכוונתו היא לחיים, משום קטרוג, ויברך ברכת המזון בכוונה גדולה ובעצימת העיניים כי היא מסוגלת מאד 120

תענית בראש השנה

מי שנהג להתענות בראש השנה יש אומרים שאסור לו להכין אוכל לאחרים, ויש אומרים שמותר לו, ואם מחמיר הרי הוא הדיוט ¹²¹

מי שהתענה בראש השנה תענית חלום אם הוא מתעניות שמתענים עליהם בשבת אם הוא יום ראשון מתענה שני הימים בכל ימיו ואם הוא יום שני מתענה ביום שני כל ימיו, ¹²²

לגוי לנגן בכלי זמר בשבת לכבוד החתן או דברים שהתירו מפני שמחת יו"ט וכן הכא אם השיב הפסק (כולי האי ואולי) ודאי שאיסורו רק מדרבנן לכן אפשר להקל לכבוד חתן וכלה. (ועוד שכתב רבינו המאירי במגן אבות בענייני תפילה לא שייך איסור והיתר אלא הילך אחר המנהג) לכן רבינו הראב"ד שר שלום משאש זצ"ל יישב מנהג העם כדרכו בקודש בבחינת סנגורן של ישראל זיע"א.

118 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו]עמוד 41.

119 עיין פקודת אליעזר כתב שאלני אחד מחכמי המערב מדוע נקטו שאגוז גמטריה חטא הרי אגוז הוא גם גמטריה טוב, ותירץ שלכן כתב מור"ם ועוד שהם מרבים כיהא וניעה שאחרת מצד גמטריה לא היינו יודעים אם הוא חטא או טוב, וכתב הפקודת אליעזר שלדעתו הוא כמו לחיים ולחיים בפתח שצריך שלא יש צדדים לכאן ולכאן, אבל בראש השנה נוהגים שיהיה הכל ברור.

120 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו]עמוד 41.

121 לקט הקמח [משאש] אות ר'. עיין שארית הצאן ה"א סי' צו. עיין היכל הקודש עמוד 188 כתב שאין להתענות בראש השנה עצמו, ובלימודי ה' כתב שיש מי שרצה לאסור להכין אוכל לאחרים וקמו עליו והתירו. עיין היכל הקודש שכתב דברים חמורים על מי שמתענה בראש השנה והוסיף עוד שמי שמתענה ופעם אחת לא התענה אינו משלים שנתו, וצ"ע כי דבר זה נאמר בספרים על ערב ראש השנה.

122 היכל הקדש עמוד 188.

תענית דיבור

הנשים שנהגו ששותקות בראש השנה יפה הם עושים אם הם פנויות, אבל הנשואות צריכות לבקש רשות מבעליהם, ואם אין הבעל מסכים ידברו בעניני הבית משום שלום בית, וישתקו בעת שאין להם צורך לדבר עם בעליהם 123

סיום התפילה

נוהגין לומר אדם לחבירו לשנה טובה תכתב ולנקבה יאמר לשנה טובה תכתבי. ביום א' אחר התפלה לא יאמר לחבירו לשנה טובה תכתב כי בג' שעות הראשונות שנכתבים הצדיקים ויחזיקו לצדיק שכבר נכתב, ואם יאמר לו לשנה טובה תכתב משמע שמחזיקו שעדיין לא נכתב וזה אינו הגון. הגם שאנו אומרים כתבינו לחיים במנחה ובערבית, היינו לפי שכ"א מתפלל על עצמו אבל לחבירו יחזיקו שכבר נכתב 124

ונוהגין שכל אחד אומר לחבירו לשנה טובה תכתב ותחתם. שכן נכון שיחזיק כל אחד לחבירו לצדיק שנחתם לאלתר לחיים. ולא יאמרו אחר שלשה שעות ראשונות שכבר נגמר הכתיבה, ואין ראוי שיאמר לחבירו לשון המורה שאינו צדיק אלא בינוני. בשלמא כל אחד יחזיק עצמו לבינוני, ע"כ מתפללים כתבנו לחיים גם ביום הכיפורים 125

אנו נוהגין לומר אחר התפלה תזכה לשנים רבות 126

ותודיענו

ראש השנה שחל במוצאי שבת אומר ותודיענו 127
יום טוב שני של ראש השנה עולה למנין ז' לאבלות 128

מה נוהגים לאכול בליל ר"ה

לא יאכל דברים המוחממים כגון שום וביצים ודגים וכיוצא, וכן לא ישתה שום משקה המושכר, וכן צנון. לפי שהוא מנהק ומבטל הלימוד 129

123 לקט הקמח [משאש] אות ר'.

124 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

125 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 514 וכתב שם וז"ל והרב ט"ז כתב שאחר שגם בליל שני אומר שהחיינו על כן יש לאומרו גם בליל שני של ראש השנה עכ"ל. משמע מדבריו שעכ"פ ביום שני אחר שלשה שעות אין לומר לחבירו לשנה טובה תכתב. ע

126 קיצוש"ע להגר"ב"ט. ע"ע בהלכה ברינה סימן תקפב שכתב ושואל על חבירו מאל עולם תכתב לחיים טובים ולשלום.

127 תשב"ץ. לימודי ה' אנקאוה.

128 לימודי ה' אנקאוה.

129 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 וראיתי במעשה בראשית [בן דאהן] [מצוה ש"י עמוד 513] שכתב בזה דברים נפלאים וז"ל בענין דברים שאוכלים בליל ראש השנה לסימן טוב שכתב מרן ז"ל בסימן תקפ"ג שיאכל רוביא כרתי וכו' ואומרים יהי רצון ככתוב במחזורים. וכתב המגן אברהם ז"ל שיאכל דגים לפרות ולרבות כדגים ולא יבשלם בחומץ או עם לימוני"ם. ואם אין ראש כבש יאכל איזה ראש אחר כן כתב המג"א ז"ל שם. וכתב בספר חכמת שלמה שם דטעם מ"ש בש"ס ובש"ע לאכול דברים טובים ומתוקים אין הכונה דרך תפלה דאין מקום לתפלה בשעת אכילה רק זה הוי לבטחון ואמונה שמראה שהוא מאמין ובוטח שכן יהיה והוא כמ"ש בדרושים שבראש השנה יהא אדם שמה ואומר כל מה שעושה השי"ת הוא לטובה ובוזה יהיה נהפך באמת לטובה. וכתב שמטעם זה נראה שיהא אדם רגיל לומר בראש השנה אחר תפלת שחרית כל מה דעביד רחמנא לטב עביד וגם זו לטובה. ולכן מטעם זה תקנו לאכול מאכלים טובים ומתוקים ולומר עליהם כן כדי שאם ח"ו נגזר להיפוך יהיה נהפך על ידי אמירה זו לטובה. ובאשל אברהם כתב ונראה מצד שבראש השנה היה תחלת הבריאה של אדם והיה אז פגם דעץ הדעת והתיקון על ידי סעודת מצוה לכבוד יום טוב להפך מעון לזכות ובשעת אכילה אומרים יהי רצון שגרבה זכויות, כי ישראל כוחם בפה לתיקון פה דאכילה על ידי פה דדיבור לעורר רחמים על ידי כח הדבור ובראש השנה המצוה בבחינת קול תרועה מרמז גם כן לבחינת כח הדבור זכותו של יעקב אבינו ע"ה לעורר מדת הרחמים, ודברים אלו יש שגדלין מהר ויש מפני שהם מתוקים ותפוח ע"ש ופריז מתוק לחכי וכמ"ש כריח שדה ומתרגמינן חקל תפוחין והיה בראש השנה כידוע ואין לאכול אגוז שאגוז גימטריא הט. ועוד שהם מרביץ כיחה וניעה. והרב חתם סופר כתב דאמרו ז"ל אל גנת אגוז למה נמשלו ישראל כאגוז מה אגוז אף על פי שמתגלגל במקום מנופת אין תוכו נמאס אף ישראל אף על פי שמתגלגלין באומות העולם אין תוכן נמאס עיין שם. וכיון שמרמזין על גלויות לא מסמנא מילתא לאכלן בראש השנה עכ"ל. ודע דאגוז הוא מה שאגוז קורין נוואיז"ם שכן כתב במד"ר דשיר השירים על פסוק זה מה אגוז יש בו ארבע מגורות וסידה ר"ל עץ באמצע, כן היו ישראל במדבר ארבעה דגלים ומשכן באמצע ואם כן ודאי שהם מ"ש כי האלבייאנא"ם וכיו"ב אינם כן. וכן כתב המגן אברהם והרב מחצית השקל עיין שם. ועיין להרב זכור לאברהם אות ר' שכתב משם השל"ה כי עושים זה לסימן שיזכור האדם ויתעורר בתשובה ויתפלל על הדבר הזה. וכתב דמשמע שגם בליל שני יעשה כן א"ר וכ"כ הרחמ"י. וכן כתב הרמ"ב ז"ל יעויין שם עכ"ל. ועיין בספר שופריה דיוסף להרה"ג מוז"ק זצ"ל ר"ל רמזי כדקס"ת מש"ש ואכמ"ל קחנו משם.

וכתב עוד שם בחלק ג' אות ד' וזה לשונו באורך דהלוקח כרוב במקום רוביא טעות הוא בידו שכן כתב בכרכי יוסף ובק"א שבסמ"ב שהביא מאבודרהם שכתב משם תשובת הגאונים שפירשו בהדיא דרוביא הוא פול המצרי הנקרא פאצולי ושכן כתב הרב המאירי ושכן הוא מנהג עיה"ק ירושת"ו. וגם במורה באצבע אות רנ"ב כתב כן גם כן. ועוד כתב דאין לאכול דגים בראש השנה ושכן משמע בזוהר דג לשון דאגה. ולענין איך יתנהג באכילת מינים אלו לצאת מפלוגתא בענין הברכה והאמירה וכו' שיקח תחלה הרוביא דהיינו הפאסוליי"א כנז' ויאמר עליו יהי רצון של נרבה זכויות וכו', ושוב יקח פרי אחד שברכתו בורא פרי העץ ויברך עליו בורא פרי העץ ויכוין לפטור את התפוח ויאכלהו בלי אמירת שום יהי רצון של נרבה זכויות שכבר אמר יהי רצון הנז' על הרוביא כנז'. ושוב כשבא לאכול התפוח הרקוחה בדבש יוכל לומר יהי רצון קודם אכילה בלי שום ספק ואין צריך לברך גם כן על הדבש דהתפוח עיקר עכ"ל. עיין שם באורך.

נוהגים במערב ליטול ידיים ורק אח"כ לאכול את הסימנים 130

סדר האכילה בליל ראש השנה

יטול ידיו ויברך המוציא ואח"כ יקח קצת ענבים¹³¹ ויברך עליהו בורא פרי העץ ויאכל מהן. ויכוון להוציא שאר הדברים שברכתם הוא בורא פרי העץ. ושוב יקח חתיכת אבטיח או מילון ויברך בורא פרי האדמה ויכוון להוציא שאר הדברים

130 קרבן מנחה פרק לח סעי טז. [וע"ע בשמש ומנן ח"ג סימן לב] במקוה המים [מלכה] ח"ה עמוד ל כתב שהוא כדי לא להיכנס לחשש של דבר שטיבולו במשקה, שהרי מטבילים את התפוח בדבש. ויש שדנין בזה אם דבש דבורים הוא משבעה משקים או דבש תמרים. וז"ל שהרתני ידידי להודיעך את דעתי בשאלות העומדות לפניך א. אודות המנהג בר"ה, שלאחר הקידוש, מברכים את הברכות עין ואדמה, ומטבילים את התפוח בדבש, והרי זה דבר שטיבולו במשקים וצריך נטילה, ולמה לא נוטלים כמו שנוטלים על הכרפס בליל פסח? תשובה: דע לך חביבי, שלפי הסדר שאנו רגילים בו, אין כאן שאלה, שכן את הברכות הללו אנו מברכים אחרי נטילת ידיים. שכן האחרונים נתקשו בדברי מרן או"ח סימן תקפג האומר יהי אדם רגיל וכו' וכשיאכל רוביא יאמר יה"ר שירבו זכויותנו וכו', אימתי יאמר היהי רצון, אם קודם הברכה, הרי זה כאילו מקדים ברכת עצמו לברכת קונו, ואם יאמר אחרי הברכה לפני האמירה, הוי הפסק בין ברכה לאכילה, ואם אחרי שיאכל, הרי זה תפלת שוא, כיון שכבר אכל, הילכך הסדר הוא כך, יטול ידיו ויברך המוציא, ואח"כ יקח קצת ענבים ויברך עליהם בורא פרי העץ, ויאכל מהם, ויכוון להוציא שאר הדברים שברכתם עין, ושוב יקח חתיכת אבטיח או מילון, יברך בורא פרי האדמה, ויכוון להוציא שאר דברים שברכתם אדמה, ואז יגש לסדר הברכות, ועל כל אחת יאמר יהי רצון השייך לה, וזהו הסדר שהביא הרה"ג מהר"י משאש ז"ל בסה"ב מים חיים סימן רמא ע"ש, ולפ"ז תו אין כאן שאלה שהרי כאשר הוא טובל התפוח בדבש, כבר נטל את ידיו לסעודה. ישנם אמנם אלה שנהגו לעשות סדר זה אחרי הקדוש לפני המוציא, ומדמים את זה לברכת הכרפס בערב פסח, שבכדי לפטור את המרור שעומד לאכול בתוך הסעודה, שלא יצטרך לברך עליו ברכת בפה"א. אך באמת אין זה דומה, התם, מה שמטבילים את הכרפס לפני הסעודה אינו אלא בכדי שיראו התינוקות וישאלו, כמבואר שם בס"י תעג ס"ו לולא כן היינו מברכין עליו גם שם אחרי המוציא כמו הכא. ואומנם הגאון רבי שלום משאש אומר שאין מנהגנו ליטול על דבר שטיבולו במשקה. עיין שומ"ג ח"ג סימן עב, ועיין מגן אבות. ובפי חכמים יד ידידה [טולידנו] עמוד 41 שכתב לעשות כסדר הזה: דהיינו שיטול ידיו תחילה ויברך ברכת המוציא ויאכל כזית ואח"כ יקח קצת ענבים ויברך בפה"ע, ויקח קצת מיני קוטניות ויברך בפה"א, ויקח חתיכת בשר ויברך שהכל, ויכוון בברכותיו אלו להוציא כל דבר, ובוה אומר יה"ר ואוכל בלי שום פקפוק ויוצא ידי כל הדעות כידוע למבין [וכן כתב הרב יוסף משאש ז"ל, בספרו מים חיים ח"א, סימן רמ"ב, בשם אביו זיע"א]. ואחר הסעודה ילמד משנת מס' ראש השנה עם מאמר הזוהר הנדפס בספרים, ואם יוכל ילמוד ב' ספרי תהלים ויקרא ק"ש על מטתו ויישן. וע"י הלכה ברינה סימן תקפג שסתם אכילתם תהיה בתוך הסעודה כך ברהמ"ז פותרתם בהדא.

131 עיין קרבן מנחה שכתב שלא יאכל ענבים בראש השנה אם לא יניח אותם על שלחן, ויש מי שאומר שיש להקפיד רק בענבים שהורים ולא בלבנים ואדרבא ענבים לבנים סימן יפה הוא.

שברכתם הוא פרי האדמה. ואז יגש לסדר הברכות ועל כל אחת יאמר יהי רצון השייך
לה 132

יש שנהגו לעשות את הסדר לאחר הקידוש ולפני המוציא, אבל הם נכנסים לבעיה של
דבר שמיבולו במשקה שצריך נטילת ידים 133

נהגו לטבול את פרוסת הלחם של המוציא בסוכר לסימן טוב, ויש טובלים אותו בדבש.
וכן המנהג בפאס 134

נהגו שלא לאכול דברים המוציא בראש השנה 135

יה"ר שאומרים בליל ראש השנה יש אומרים שיש לאכול קודם האמירה, ויש אומרים
שיאמרה בין הברכה לאכילה. ולא הוה הפסק דהוה כמו גביל לתורא. אבל אין
לאומרה קודם הברכה שהוה מקדים ברכת עצמו לברכת קוננו, וכן אין לאומרה אחר
האכילה, כי אחר שנאכל חלף לו, ובמה יתעוררו כוחות העליונים, ולכן נכון לאומרה
קודם האכילה ואין כאן הפסק 136

יש אומרים שיברך תחילה ויאכל מעט ויאמר יה"ר וישלים האכילה 137

132 מקוה המים [מלכה] ח"ה עמוד ל"ו, וזהו הסדר גם שנהג הגאון רבי חיים משאש, וכן הובא
בלקט הקמח [משאש] אות ר' וכן הביאו בנו בשו"ת מים חיים סימן תמא. וכן כתב שנהג הגאון
רבי ידידיה מונסניגו זצ"ל הרב הראשי למרוקו. ועיי' בשו"ת פאת ים סימן א נהר מצרים או"ח
ליצחק ריח לקומי או"ח מגן אבות עמוד שנט - שם.

133 מקוה המים [מלכה] שם, ואין זה דומה לליל הסדר, ששם מטבילים כדי שישאלו התינוקות. גם
דעת הגרש"מ הוא קודם המוציא אח"כ הסדר. עיי' שו"מ"ג ח"ג או"ח סעיף עב ועה. עיי' ילקוט שמש
עמו' קכב. ובענין דבר שמיבולו במשקה עיי' זאת ליהודה או"ח סי' יז.

134 נהגו העם [עובדיה] אלול סימן יא, והביא בן משם רבי אברהם אלנקווא במחזורו (מנהג
קונסטנטיין, אלג'יר) שכתב שכן היה נוהג בעיר פאס. והוא מבוסס על מה שחידש הגאון הלכות
קמנות [שהיה מוצאו מפאס]. שסובר שגם נחשב למלח לגבי כל דבר ואפשר אפילו למלוח בו
בשר.

135 לימודי ה' דף י'. וכ"כ הלכה ברינה סימן תקפא שאוכל ראש כבש או ראש דג אבל לא
מלוחים וכן בספר נוהג בחכמה דף ח' שכתב שלא אוכלים המוציא כמו לימון ובקצוש"ע להגר"מ
דף רפא הביא משם החיד"א לא לאכול דברי המרים וגם בן דברי המוציא עיי' מגן אבות עמוד שנה
בזה.

136 ליצחק ריח אות ר' סעיף א'. ועיי' שושנים לדוד צאבה סימן נב שהביא את הפוסקי' בזה
ונהרא נהרא ופשטיה.

137 בהג"ה על ליצחק ריח אות ר' סעיף א', והוא כמו שאמרו חז"ל שנותן לחבירו לשתות יברך על
הכוס ויטעם מעט, ואח"כ יברך לחבירו. לימודי ה' כתב שטוב שיקח פרי אחר שברכתו כך ויברך
עליו אח"כ יאמר יהי רצון על הדבר ויאכל בלי ברכה. וכ"כ בהלכה ברינה סימן תקפכ דאוכל קצת
ממנו ויאמר תפילה ואז ישלימנו.

עיקר הברכות הללו בליל ראש השנה, הוא כדי להתעורר בתשובה, ולא יכוון בכריתת האויבים וסילוקם אלא על הרשעים שיחזרו בתשובה 138

רוביא יש אומרים שהוא שומשום וכן נוהגים במערב, ויש אומרים שהוא לוביא והוא פול המצרי, ויש אומרים שהוא סלק אדום שהוא אדום ומימיו אדומים 139

כרתי הוא בצלים קטנים ועליו ארוכים 140

כשאוכל רימונים אומר יה"ר שירבו זכויותנו כרימון 141

יש שלא אוכלים הגים בליל ראש השנה כדי למעט התאוה, ויש שאינם אוכלים משום שהם משורש דאג, אבל רבים נהגו לאוכלם 142

יש נהגו שלא לאכול קוסקוס בר"ה ¹⁴³

על התמרים יאמר יהי רצון שיתמו אויבינו 144

138 ליצחק ריח אות ר' סעיף ב' כהוא מעשה דברוריה אשת רבי מאיר, שאמרה לו שלא יאמר יתמו חוטאים אלא חטאים.

139 מים חיים [משאש] רמ"ב, ומה שאומרים שהוא סלק אדום הוא משום שאיתא בנידה נתעסקה בתילתן תולה בו, ומוכח שהוא אדום. עיין יו"ד סימן ק"ג סעיף כ"ג. עי' זאת ליהודה או"ח סי קכו, לימודי ה' כתב שרוביא הינו לוביא הוא פסוליא עיין היכל הקדש שכתב שהוא תלתן ובערבי הוא חולבא עיין מחזיק ברכה הביא מהגאון כליפא אבן מלכא בכף נקי שכתב הוא שלא נראה לו שהוא תלתן אדום, ולא נראה שהוא פינגונו כי פינגונו הוא זרע ואילו תלתן הוא דגן הוא דן לומר שהוא פול המצרי שהוא קטנית ע"ש. עיין עדן מקדם אלבו.

140 מים חיים [משאש] רמ"ב. היכל הקדש כתב שהוא בצל מדברי.

141 עין ליצחק ריח אות ר' סעי ג' שהקשה שהרי קי"ל שכל ישראל יש להם מצוות כרימון, וא"כ מה יש לומר בזה. אלא שכתב שהכוונה שבמשך כל חייו עושה הרבה מצות, וכאן אנו מתפללין שיעשה בשנה אחת הרבה מצוות, ועוד שהוא מתפלל על עצמו שהאדם כלפי עצמו חייב לחשוב שאין לו זכויות. ועוד שאומנם יש הרבה זכויות, אבל אם יש הרבה עונות אין זה נחשב. ואנו מתפללין שיהיו הרבה זכויות ללא עוונות. ובפי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 שירבו זכויותינו כרימון. אין להקשות מהא דאמרי' במס' ברכות כפלה הרמון רקתך אפילו ריקנים שבך וכו' וא"כ מאי רבותא דהאי תפלה הכא, די"ל התם בכל חייו קאמר ואלו הכא מתפלל על אותה שנה שירבו זכויותינו בה כרימון, א"כ פשו ליה טפי. שם. א"ה ועוד גר' לענ"ד דהתם כפלה והכא מתפללים שירבו זכויותינו כרימון שלימה. עי' זאת ליהודה סי קכו מה שביאר.

142 מים חיים [משאש] רמ"ב, וכתב שהוא עצמו אוכלם, ואם קי"ל שיש מצוה לאכול מהם בשבת, שהוא יום של שמחה גדולה, ק"ו בראש השנה שיש קצת אימת הדין עיין מנהגי ארנגיל שכתב שמשפחות חשובות נהגו שלא לאכול גדים משום שמרבה שמחה. ועם כן עי' הלכה ברינה סימן תקפג שכתב לאכול ראש כבש או ראש דג רק לא יהיו מלוחים מהטעם הנוכח.

¹⁴³ נוהג בחכמה עמוד ח אמנם עי' בהערת ר"ש טולידנו על פסקי רבותינו מן המערב שכתב שבמקנאס ותיטואן ועוד מקומות אוכלי' קוסקוס בר"ה וממשיכים בזה עד היום ע"ש. 144 היכל הקדש.

145 יקח ראש כבש ויאמר יהי רצון שנהיה לראש ולא לזנב

נהגו לאכול ריאה בליל ראש השנה כסברת רבינו הטור, ואומרים ראה נא בענינו וריבה ריבנו וגאלנו גאולה שלימה וקרובה למען שמך והאר עינינו במאור תורתך 146

הגאון רבי ישמ"ח עובדיה נהג¹⁴⁷ שאחרי הקידוש היה אוכל פרי עץ ממין שבע כגון תמרים ומברך עליו בורא פרי העץ, ומכוון להוציא את כל מיני העץ שאוכלים אח"כ, ואח"כ אוכל מפרי האדמה ומברכים בפה"א, ואח"כ אוכלים קצת סוכר ומברכים שהכל, ונוטלים ידים לסעודה ובוצעים את הפת. ואח"כ מתחילים לאכול תפוח בדבש עם היה"ר, וכך יוצאים יד"ח ללא חששות 148 סדר ליל ראש השנה של הגאון רבי חיים משאש – נהג לאכול שבעה מיני ירקות שלוקים והם, קרא ירוקה (קישוא), קרא אדומה (דלעת), אפונים (חומוס), פולין, כרתי, סילקא (תרד), לפת 149

סדר האכילה לחומוס, יהי רצון שיכבשו רחמיך את עוז אפיך מעלינו ומעל כל עמך בית ישראל, ותפן אלינו ברחמים ושפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו, על הפולין, יה"ר וכו' שיפלו אויבך ושונאיך וכל מבקשי רעתינו תפול עליהם אימתה ופחד בגדול זרועך ידמו כאבן. ותסמוך נפילתנו כדכתיב סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים, על הלפת יאמר, יה"ר שילפתו אויבך ושונאיך וכל מבקשי רעתינו וילפתו ארחות דרכם יעלו בתוהו ויאבדו, למה פניך תסתיר ר"ת לפת תשכה ענינו ולחצינו, ובליל ב' אוכל זתים חדשים משום שהחיינו ואמר יה"ר שיהיו מזונתינו מסורים בידך ואפילו מרורים כזית, ולא יהיו מסורים בידי בשר ודם ואפילו מתוקים כדבש, ואני כזית רענן בבית אלהים בטחתי בחסד אלהים לעולם ועד אמן

150

יש אומרים שאין יהי רצון הפסק דהוה מענין האכילה, והוי כמו גביל לתורא 151

145 היכל הקדש. ואם אין שם ראש של כבש יקח ראש של דג הלכה ברינה שם ובביאור מקור ברוך כתב שלא יזכיר ענין זכר לאילו של יצחק.

146 נהגו העם [עובדיה] סימן ז' וכן נהגו במכנאס. וכ"כ בהלכה ברינה סימן תקפג בביאור מקור ברוך אות ב' ע"ש.

¹⁴⁷ ע"י הלכה ברינה שכתב שקודם יקח פרי ממין שבעה אח"כ החביב שיש לו מעלה. 148 נהגו העם [עובדיה] סימן ח'. אומנם כבר הבאנו למעלה שיש בזה כמה חששות א' של ברכה שאינה צריכה שאם יחכו לאחר המוציא לא יצטרכו לברך. אומנם במרוקו לא חששו לזה לענין של ברכה שאינה צריכה. ובמים חיים [משאש] הביא משם הגאון רבי נתן ג'יאן שאותם הנוהגים לאכול בסעודות של חג הסוכות מיני תרנימא קודם המוציא, ויש מברכין ברכה אחרונה, ויש שאינם מברכין שיש פלונתא בזה. ולכן מהיות טוב אין לאוכלן אלא בתוך הסעודה. כתב הלימודי ה' יש שפסק שמברך על תפוח או על הדבש לכן טוב לאכול אותו עם פת.

149 מים חיים [משאש] רמ"ב.

150 לקט הקמח [משאש] אות ר'.

151 מים חיים [משאש] סימן רמ"א.

- יש אומרים שיקח מיני מתיקה ויאמר יהי רצון שתהיה שנתנו מתוקה ¹⁵²
- יש אומרים שקודם הברכה יכול לומר יה"ר ואין לחשוש ¹⁵³
- האוכל תפוח בדבש מברך על התפוח ופותר את הדבש ¹⁵⁴
- מי שאוכל קצת דבש בתוך הסעודה חייב לברך, ואינו נפטר בהמוציא ¹⁵⁵
- נוהגים שלא לישן ביום ראש השנה ומנהג נכון הוא ¹⁵⁶ ויש אומרים כי אחרי הצות מותר ובמרוקו נהגו שלא לישן כלל ¹⁵⁷
- אין אומרים וידוי בתוך הזמירות בראש השנה ¹⁵⁸
- אין אומרים מועדים לשמחה בראש השנה ¹⁵⁹

¹⁵² היכל הקדש עמוד 189.

¹⁵³ שושנים לדוד סימן נ"ז משם הפקודת אליעזר, שכן משמע מלשון השו"ע ורמ"א. ולכן אין לחשוש.

¹⁵⁴ עיין בפאת ים [מונסניגו] סימן א' נשאל בזה שהרי היה"ר הולך על הדבש ולמה שלא יברך על הדבש, ויהיה התפוח טפל לו. וכתב שצ"ל שיש ענין בתפוח עצמו שכמו שנאמר "תחת התפוח עוררתיך" ולכן הדבש טפל לו. ועיין שם שהוא כתב שמנהג לאכול הסימנים לאחר המוציא ומברך על ענבים קודם, ואח"כ על ירק, ואח"כ על סוכר שהכל. ובזה יצא ידי כל הדעות. וזה מנהג הקדמונים מנאוני מרוקו.

¹⁵⁵ פאת ים סימן א'.

¹⁵⁶ ליצחק ריח אות ר' סע"ף ד'. כתב ג' טעמים א מפני שלא טוב שישן בשעת הדין מראה כאלו לא מפחד ב. שאם ישן הוא סימן לא טוב שמזלו ישן ג, טעם יפה שכמו שבעשרת ימי תשובה נזהרים מפת עכו"ם אפילו שמדינא מותר, כך הרי קי"ל שלא טוב שישן יותר מס' נשימות א"כ בראש השנה טוב להקפיד על זה. ומה שכתב הרמ"א ראש השנה לרביתא אפילו הוא יום טוב וראוי היה לישן בכל אופן לא ישן. לימודי ה' כתב שלא ישן בראש השנה אפילו אחר הצות אלא יתגבר לעסוק בתורה. ע"ע קיצוש"ע להגר"ט תקפג סע"ף י' שכתב היושב במל כיש' דמי ומש"ה או שילמד או דילך לישון.

¹⁵⁷ עיין פקודת אלעזר כתב שלטעם שלא טוב שישן בשעת הדין א"כ אתי שפיר מה שישן אחר הצות שאז אין דין אבל לטעם שמי שיושן מזלו ישן א"כ הוא אחר הצות לא ישן. וע"ע בספר משחא דרבותא סימן תקפג מש"כ בענין שינה בר"ה וכן מנהג תונים שלא לישן כל היום כמ"ש בספר עלי הדס פ"ח כ"ה וע"י במג' אבות עמוד ש"ס. וע"י הלכה ברינה סתם ולא ישן לר"ה אלקים לך.

¹⁵⁸ דרכי דוד [כליפא] סימן מ'.

¹⁵⁹ לימודי ה'.

זיווג בראש השנה

אין איסור מדינא הזיווג בראש השנה, ויראי ה' נמנעו, ואם הוא ליל טבילה מותר לכו"ע 160 גם ימנע משחוק וקלות ראש 161

קודם שישכב על מטתו יאמר מזמורי תהלים ומתוך כך ישן¹⁶²

יכול לשתות קפה לפני התפילה שחרית וי"א אפילו עם סוכר¹⁶³

דין ליל שני של ראש השנה

י"א שישים פרי חדש ביום שני ויכוון עליו בשהחיינו¹⁶⁴ וי"א שלא צריך ואפי' הוה הפסק¹⁶⁵

ביצה שנולדה ביו"ט ראשון של ראש השנה אסורה ביו"ט שני גם לבני ארץ ישראל¹⁶⁶

160 לימודי ה' אנקאוה ועיין שם שכתב כי נהגו לטבול בערב ראש השנה ומכאן זה לא שימשו בליל ראש השנה אלא אם הוא ליל טבילה.

161 מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב 512 ואילך.

162 לימודי ה' אנקאוה.

163 לימודי ה' אנקאוה סעי' נג. אמנם עי' בספר יד ידידיה עמו' 46 שכתב ם דאף בשאר ימים בשנה שנהגו לשתות תה או קפה לפני התפילה ביום שהוא יום דין ראוי להיזהר ולא לשתות שום משקה לפני שמסיים את תפילתו ע"ש.

164 עיין שו"ת הרשב"ש סימן תלב עוד שאלת. שופר סוכה ולולב אם צריך לומר זמן ביום השני, כי בספר אורח חיים הביא דעות הרבה ולא הכריע ביניהם אלא אמר וטוב ליתן פרי חדש לפניו ויברך זמן ותהיה כוונתו גם על הפרי, ובתוספות הביאו זה הלשון עצמו, אבל בספר המנהיג כתוב האידנא דידעין בקביעא דירחא לית לן ספיקא דיומא והמברך זמן ביום שני הוי ברכה לבטלה וכו', ואתה תודיעני הדין. תשובה. זמן ב"ט שני של ר"ה על השופר כבר עמדת על מה שכתוב בספר אורח חיים ובספר המנהיג בענין הזכרתו על הכוס, ודעת רש"י ז"ל בפ"ק דיום טוב הוא לברך זמן בין בראשון בין בשני, וכן הוא מנהגנו בכאן לברך זמן בשני ימים בין על הכוס בלילה בין על השופר ביום. ואף האומרים שלא לברך ביום שני על השופר, אם היה י"ט ראשון בשבת מודים שמברכין ביום שני על השופר כמו שכתוב בספר אורח חיים. ולענין שיניח פרי חדש לפניו לא הסכים בזה א"א הרשב"ץ ז"ל שכיון שאינו חובה הוה ליה הזמן הפסק בין הקדוש והשתיה. וכל זה הוא ב"ט שני של ראש השנה משום דהוי קדושה אחת, אבל בשאר ימים טובים לא דינא ולא דינא שצריך לברך זמן על הכוס. וכן הכריע בספר יד ידידיה עמו' 46 דיקח פרי חדש ע"ש. וכן עי' הלכה ברינה סימן תקצג שסתם דביו' שני של ר"ה יניח פרי"ח לברך שהחינו ואם יש לו ילבש בגד חדש ובדליתא יברך שהחינו עכ"פ.

165 לימודי ה' אנקאוה סעי' נה עייו היכל הקדש עמוד 194 כתב שלא צריך פרי חדש.

166 רשב"ש ועיין לימודי ה'.

אבינו מלכנו המנהג שלא לאומרו בין בשבת שחל בו ראש השנה ובין שחל בחול 167

167 שו"ת תשב"ץ חלק ג סימן קעו וז"ל ובענין אבינו מלכנו אם אומרים אותו בשבת המנהג הוא לאומרו בין בשבת בין ביה"כ. ואע"פ שהר"ן ז"ל בפירושו ההלכות כתב שאין המנהג כן טעות נפל בידו כמו ששמענו מתלמידיו פה אל פה. אבל צדקתך בשבת שחל בו ראש השנה אינו מנהג שהרי ר"ח הוא ולא גרע משאר ר"ח. וכן הוא המנהג אצלנו אע"פ שלא כתב כן בעל הטורים זכרוננו לברכה ואין בזה אלא משום אל תטוש תורת אמך ומשנה שלימה שנינו (פסחים נ"ב ע"ב) אל ישנה אדם מפני המחלוקת והמשנה אין דעת חכמים נוחה הימנו.

ובשו"ת דרכי דוד [כליפא] כתב לתמוה שהתשב"ץ חולק על הריב"ש סימן תקיב וז"ל שו"ת הריב"ש סימן תקיב שאלת: מהו לומר: אבינו מלכנו; בשבת שבין ראש השנה ליוה"כ? לפי שיש מחלוקת ביניכם. יש מי שאומר: שאין לאמרו: דבין שהוא: תחנה; בין שהוא: שאלת צרכים; אין לאמרו בשבת כלל. ואפי' בר"ה וביה"כ, שחל בשבת, כתבו קצת מן האחרונים, שאין לאמרו. כ"ש בשבת שובה. וכ"ש לקצת מקומות, שנהגו שלא לאמרו, אף בר"ה במנחה, כשחל להיות בערב שבת, משום כבוד השבת. ויש מי שאומר: שיש לאמרו. שאם מותר להתענות בו, כדעת קצת מפרשים, כ"ש שמותר לומר בו: סליחות, ותחנונים, ואבינו מלכנו. וכבר נהגו בליל השבת, שהוא: לקום ולהרבות בסליחות, ובבקשת צרכים. ובפרט: אלהינו שבשמים; שהוא כעין: אבינו מלכנו. כי כל צרכי רבים, מותר לשאול. ובפרט ביום הנזכר: שאנו נרדפין, מחמת עונש העונות. ושאלת ממני, להודיעך דעתי. תשובה: בדבר כזה, שרבו בו הסברות, וגם שאין איסורו חמור כל כך, הולכין בו אחר המנהג. ואם גם המנהג מתחלף, ומקומות מקומות יש: כל אחד נוהג כמנהג מקומו. ואין לשנות המנהג, מפני המחלוקת. ובענין זה רבו המנהגות כי פה סרקסטה, נהגו לאמרו בשבת שובה ובשבת של ר"ה ויום הכפורים.

עוד כתב שם ובברצלונה, לא נהגו לאמרו בהם כלל, מפני שהוא שאלת צרכים. וכן המנהג באשכנז. ובגירונד"א, נהגו ג"כ שלא לאמרו בהם, מן הטעם הזה: זולתי ביום הכפורים, שחל להיות בשבת; מפני שהוא גמר דין. ואם לא עכשיו, אימת? ועשאוהו כנרדף, שצועקין עליו בשבת, כשיש בו סכנה ליומו. אבל אם אין בו סכנה ליומו, לא. ובכאן, כיון שעדיין יש שהות עד יום הכפורים, אין צועקין בשבת. ומכל מקום, המנהג הטוב והישר בעיני, הוא מנהג ברצלונה. שלא לאמרו כלל: בשום שבת, אף ביום הכפורים. שכיון שאין זה מנוסת התפלה עצמה, והוא נוסח שאלת צרכים לעצמו; אין לאמרו בשבת עכ"ל.

ועיין השמים החדשים סימן פ"ו, ועיין בשו"ת דרכי דוד [כליפא] סימן מה משם הגאון רבי דוד הכהן, ורבי מסעוד הכהן שכתבו שהם נהגו לא לאמרו. וכן מוכח מהריב"ש והתשב"ץ שהכל תלוי במנהג, ואם יש מנהג שלא לאמרו, אין לאמרו שהרי הוא בקשת צרכים ואין בקשת צרכים בשבת. ובנהגו העם [עובדיה] כתב נהגו לאמרו רק מדלגין כל ענין הטא ועוון, ועיין מגן אבות וז"ל כן המנהג הפשוט (לומר אבינו מלכנו). וכ"כ בנהגו העם [עובדיה] (אות י"ב) שאומרים אותו רק מדלגין חטא ועון. וכמש"כ האריז"ל (עה"כ דף צ"ו) שמדלגים הקטע חטאנו לפניך [ובקיצו"שע טולידנו בסימן קמז כתב שיש לאמרו אך בסי' קמט הביא שיש חילוקי מנהגים בזה, ונהרא ונהרא ופשטיה. ואילו בסימן קסו הביא שנהגו שלא לאמרו כלל. וצ"ע. ומקור הדברים מהר"ן במס' ר"ה (דף ל"ב), שכתב שהר"ר יהודה ברצלוני כתב שלא לאמרו בר"ה ויה"כ שחל בשבת ומנהגינו שלא לאמרו בר"ה ולאומרו ביה"כ. הריב"ש בתשובה (סימן תקיב) האריך וכתב שיש ריבוי

יחיד יכול לומר אבינו מלכנו 168

במרוקו לא נהגו לומר י"ג מידות בפתיחת הארון הקודש 169

אע"פ שלדעת המקובלים אין להגביה קולו בעת התפלה, רבים נוהגים כהשו"ע שאחד מהקהל אומר תפלת לחש בקול רם, ושאר הציבור קורא בלחש 170

קיטל

יש נהגו ללבוש בגד לבן בראש השנה ויום כיפורים ולא יכנס עימו לשרותים¹⁷¹

מנהגים בזה. והוא החזיק במנהג שלא לאומרו. אך בשו"ת התשב"ץ (ח"ג סימן קעו) כתב שהמנהג לאומרו בין בשבת ובין ביוה"כ. ואע"פ שהר"ן כתב שאין המנהג כן, טעות הוא בידו, והמשנה אין רוח חכמים נוחה הימנו. ע"ש.

עוד כתב שם וידוע שהרבה ממנהגי המערב הונהגו מהתשב"ץ (שמקום מושבו היה במגרב, והעיד על הרבה מנהגים). וכ"כ בנתיבי עם שכן מנהג ירושלים. והנה סברת האומרים אבינו מלכנו אפילו בר"ה שחל בשבת, אע"פ שאסור לאדם לשאול צרכיו בשבת, כתב בריב"ש שם דעשהו כנרדף, שצועקים עליו בשבת כשיש סכנה ליומו. רק דס"ל לריב"ש שאין זה בגדר סכנה ליומו כיון דרק ביה"כ יחתמו. אך נר' ליישב דברי התשב"ץ ודעימיה דשפיר חשיב סכנה ליומו, מאחר שקשה יותר לשנות גזר דין שכבר נכתב, ובר"ה יכתבון. וגדולה מזו מצאתי בב"י (ד"ה ליישב מנהג ספרד) שהביא מה שאומרים סליחות בשבת תשובה, וכתב לישב זאת דכיון דבעשרת ימי תשובה התפלה נשמעת יותר מבימים אחרים, וגם באותן הימים האדם מוכן להיות נגמר דינו ביוה"כ, אין לנו דבר נחוץ יותר מזה. ע"כ. וא"כ כ"ש בר"ה גופא, שנכתבים בו לחיים טובים או למות ח"ו די"ל דודאי חשיב דבר נחוץ.

168 השמים החדשים סימן פ"ו. לימודי ה' אנקאוה סעי' נ'.

169 עיין מגן אבות סימן תקפב.

170 מגן אבות סימן תקפג כן המנהג הפשוט. וכן העיד בשו"ת קרית חנה דוד (ח"ב סימן עח). וכ"כ בנהר מצרים (ר"ה אות יב) שכן מנהג מצרים. וכן העיד בשו"ת דרכי דוד [כליפא] (סימן מז) שאחד קורא תפילת שמו"ע בקול רם וכולם קוראים עמו בלחש. והנה החיד"א במחזיק ברכה (שם ס"ק ח', וסי' קמא ס"ק כ) כתב שלפי טעם הזוהר והאר"י זצ"ל כ"ש שצריך לזוהר בזה בר"ה ויה"כ, דדינא יתיב, שלא להגביה קולו. ע"כ. וכ"כ במועד לכל חי (סימן יג אות טז). וכ"כ בכה"ח (ס"ק נו). אמנם במחז"ב (בסי' קמא) כתב דלהמון העם הנח להם, כי לא נאמר שיעורים אלו אלא למצניעיהם שיהו זהירין ולצנועים חכמה. על כן מאחר שדבר זה היה תועלת מצד כוונת הציבור, פשוט שרשאי לאומרו. וע' לקמן מה שנכתוב לענין התקיעות בתוך תפילת לחש, דיש מעלה לומר בקול רם, דעי"ז שומע התקיעות במקומם הראוי. עיין משחא דרבוותא סי' תקפב סעי' ט. עיין לימודי ה' שטוב להתפלל בלחש ומי שמגביה קולו עליו אמר שמאוד מגונים אלו המרימים קולם.

עיין אוצר המכתבים ח"ג אלף תכא ושם אלף תשעט והוד יוסף חי עמוד 173.

171 לימודי ה' אנקאוה.

קריאת התורה

מוצאים שני ספרים באחד קוראין חמשה גברי וה' פקד את שרה עד ימים רבים, ואם הוא שבת קוראים שבעה וקדיש ומפטירים בפרשת פנחס ובחדש השבעי, וקדיש והפטרה בריש שמואל ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים 172

מי שעלה לתורה בפרשת תוכחה בכי תבוא יש ליתן לו עליה ביו טוב שני של ראש השנה 173

ברכת השופר

יש אומרים שהכוונות הכתובים בסידור לומר בשעת תקיעת השופר שומר נפשו ירחק מהם, כי לקו בחסר ויתר 174

סומא יכול לתקוע ואם העבירו אותו אם השני בקיא כמהו לא יחזירוהו אבל אם לא יחזירוהו 175

גם מי שכבר שמע את התקיעות או תקע לעצמו ובא לתקוע לאחרים מברך את שני הברכות, וכן ברכת שהחיינו 176

יכול לברך בתקיעת השופר ברכת שהחיינו להוציא אחרים 177 מברך שהחיינו על השופר ביום ב' אפילו שכבר בירך ביום א', ויש שלא היו מברכים שהחיינו אלא ביום

172 היכל הקדש עמוד 191.

173 לימודי ה'.

174 לקט הקמה [משאש] אות ש', וכתב היעב"ץ שנתרבה הקילקול מימות שבתאי צבי, ויש להיזהר. לימודי ה' כתב שטוב שידע התוקע קצת כוונות וכמה שיודע יותר הוא יותר משובת.

175 לימודי ה' סעי' צח.

176 תבואות שמש סימן מ', ועיין קרית חנה דוד ח"א סימן צ"ד. בעניין מצות שופר עיין דברות אליהו ח"ב סי' לב. וע"ע הלכה ברינה סימן תקפה שאם יצא ולאחריו הוא מוציא יברך זמן שאין בה מעשה.

177 שו"ת הרשב"ש סימן תלב וז"ל תשובה. זמן ב"ט שני של ר"ה על השופר כבר עמדת על מה שכתוב בספר אורח חיים ובספר המנהיג בענין הזכרתו על הכוס, ודעת רש"י ז"ל בפ"ק דיום טוב הוא לברך זמן בין בראשון בין בשני, וכן הוא מנהגנו בכאן לברך זמן בשני ימים בין על הכוס בלילה בין על השופר ביום. ואף האומרים שלא לברך ביום שני על השופר, אם היה י"ט ראשון בשבת מודים שמברכין ביום שני על השופר כמו שכתוב בספר אורח חיים. ולענין שיניח פרי חדש לפניו לא הסכים בזה א"א הרשב"ץ ז"ל שכיון שאינו חובה הוה ליה הזמן הפסק בין הקדוש והשתיה. וכל זה הוא ב"ט שני של ראש השנה משום דהוי קדושה אחת, אבל בשאר ימים טובים לא דינא ולא דינא שצריך לברך זמן על הכוס.

ועיין תבואות שמש משם שושנים לדוד, ועיין שמש ומגן ח"א סימן מ"ב סעיף ב', ואילו בבית יהודה במנהגי ארזיל כתב לברך רק ביום הראשון. [ט"ס בבית יהוד' כתב שמברך ב' הימים כמ"ש הרשב"ש וכן המנהג בכל ב' יו"ט ע"ש] ועיין לך שלמה השמטות או"ח סימן ב', צאן יוסף

סימן י"א. והנה יש לדון בספר תורה של קהל, אם יכול לברך אחד שהחיינו להוציא אחרים. והנה הרמב"ם פ"א ה"י מברכות כותב וז"ל ואחד העושה מצוה לעצמו, ואחד העושה אותה לאחרים, מברך קודם לעשייתה אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לעשות. אבל אינו מברך שהחיינו אלא על מצוה שעושה אותה לעצמו. וכתב הכסף משנה כוונת רבינו שמברך על העשייה, אבל אינו מברך שהחיינו אלא על המצוה שעושה אותה לעצמו. ולמד כן מדרתניא בסוף פרק לולב וערבה [סוכה מ"ו] העושה לולב או סוכה לעצמו מברך שהחיינו, משמע שדוקא בעושה לעצמו הוא שמברך שהחיינו אבל לא העושה אותה לאחרים, והוסיף שם שהכ"מ כתב אבל אינו מברך שהחיינו אלא על המצוה שעושה אותה. ונראה מדבריו שהמקדש בבית אחד להוציא את הנשים, אינו מברך שהחיינו. ומנהגנו לברך, וכן ראוי לעשות, שכיון שחובה היא לאשה לברך אותה ברכה שמברך אותה בעבורה, וחשבינן נמי שמברכת היא ששומע כעונה. עכ"ל. ומ"ש וכן ראוי לעשות דבר פשוט הוא, וגם רבינו סובר כן. והנה הקשו על הכ"מ ממ"ש וגם רבינו סובר כן, ואיך יתכן, והרי הרמב"ם כותב מפורש שאין מברך שהחיינו אלא לעצמו.

ומצאתי בשו"ת אהל יצחק להגר"י סבאג שכתב לישב את הקושיה הזו, וז"ל, בענין ברכת שהחיינו מי שכבר יצא האם יכול לברך לאחר, כתב הב"י בסימן תקפ"ה שיכול לברך. אלא שחילק שלדעת הרמב"ם שכתב שאינו יכול היינו דוקא במצוה שיש בה מעשה, אבל מצוה שאין בה מעשה אלא דיבור, או קול יכול לברך. ע"כ. הנה מצינו כאן חילוק בין מעשה לדיבור וקול וצ"ע בעצם מהו החילוק. ועוד צ"ע שבכסף משנה כבר ראינו בדיוק הדברים שיצא לחלק, שמש"כ הרמב"ם שאינו מברך לאחרים, זה אם אין האחר מחוייב בברכות שהחיינו, אבל אם הוא מחוייב מברך לו משום דין שומע כעונה, ומדין ערבות. ואת הקושיה על דברי הכ"מ ראיתי שהקשה הגאון רבי דוד משאש, הבאו דבריו בשו"ת שמש ומגן ח"א או"ח סימן ס"ו וז"ל, וגם תמהתי איך העתיק דברי מר"ן בכ"מ ולא הרגיש בקושי העצום שביניהם. והוא ממ"ש וז"ל וגם רבינו יסבור כן היא התימה שהרי הרמב"ם קרי בחיל שעל מצוה שעושה לחבירו ולא לו לא יברך שהחיינו. ואיך הוא כתב וגם הרמב"ם סובר כן. וכעת אין רמב"ם בידי כדי שאוכל לראות את הדברים במקורן עכ"ל.

והגאון רבי שלום משאש כתב לישב את קושיית הגאון רבי דוד משאש, וז"ל, ועיין בספרי תבואות שמש או"ח סימן מ' שהבאתי את דברי הרמב"ם הנ"ל והבאתי דברי הב"י או"ח סימן תקפ"ה שכתב שאין נוהגים כן. וסיים ואפשר שהרמב"ם לא אירי אלא במצוה שיש בה מעשה, אבל במצוה שאין בה מעשה, אלא או דיבור או קול, מברך שהחיינו אף כשעושה אותה לאחרים ג"כ. ועפ"ז יש לפרש גם דבריו בכ"מ הנ"ל שכתב וגם רבינו יסבור כן ע"פ החילוק הנזכר בכ"י. רואים מדברי הגר"ש משאש שהבין שדברי הב"י בסימן תקפ"ה לחלק בין מעשה לדיבור, הם פירוש לדבריו בכסף משנה שכתב שהרמב"ם עצמו מקבל שיש לחלק בין סוגי שהחיינו, ולא בכולם אמר שאינו מוציא אחרים. אומנם קשה שהמעין בכ"מ רואה שהביא רמ"ך שמשמע ממנו שהחילוק הוא אם מי שהולך להוציא הוא מחוייב, ובזה שייך שומע כעונה, לבין אם אינו מחוייב.

והנה הגאון רבי יהודה עייאש בשו"ת בית יהודה ח"א סימן כ"א דן בשני אחים שקנו ס"ת האם שניהם יברכו שהחיינו או אחד יוציא את השני. ושם הביא את הרמב"ם שמברכים שהחיינו על ס"ת חדש, וכן את הרמב"ם דידן שאין לברך שהחיינו לאחר. וכן את דברי הכ"מ בשם הרמ"ך. והגאון מהר"י עייאש עמד על קושי שזה בדברי הכ"מ וז"ל, ק"ל שרבינו לא מיירי אלא בנוף חיוב הברכה שאין העושה לאחרים חייב לברך אותה שלא בפני חבירו, אלא שהטעם ברכת שהחיינו נתקנה על דבר שיש בו שמחה והנאה, וליכא שמחה כמה שיעשה לאחרים אינו מברך. אבל אם בא לברך לפני המחוייב כדי להוציאו, שפיר יכול לברך עליהם מטעם ערבות. ורבינו לא מיירי

בהכי. ורואים שמהר"י עייאש הלך בדרך שמוכחת בתוך דברי הרמ"ך, שמה שכתב הרמב"ם שאין הוא יכול להוציא אחרים כשאין הם מחויבים, אבל במחויבים גם הרמב"ם יודה שיכול להוציא אחרים. וא"כ למה הב"י עצמו כתב חילוקים בין מעשה לדיבור ולא הביא את החילוק הזה בספרו ב"י. ועמד ע"ז ג"כ המהר"י עייאש שם וז"ל, ומרן הכ"מ מיחלפא שיטתיה ממה שכתב בספר בית יוסף על דין ו' הנזכר בהלכות ר"ה סימן תקפ"ה וז"ל נראה מכאן שמי שיצא כבר ידי תקיעה, ואח"כ תוקע כדי להוציא אחרים, שלא יברך שהחיינו. וכן מי שיצא כבר ידי מקרא מגילה, וכן מי שאומר קידוש כדי להוציא אחרים, והא אינו רוצה לצאת ידי הקידוש, כן מצאתי כתוב וכו'. ואפשר שהרמב"ם לא איירי אלא במצוה שיש בה מעשה, אבל מצוה שאין בה מעשה אלא דיבור או קול מברך שהחיינו, אפילו כשעושה אותה לאחרים. עכ"ל.

דמשמע שסברת המצאתי כתוב הוא סברת הרמ"ך. הנה רואים שהגאון מהר"י עייאש הביא הוכחה מעניינת שהב"י הביא את החילוק שבין מעשה לקול ודיבור בשם המצאתי כתוב. וזה תואם לדבריו מה שהביא בשם הרמ"ך, שכנראה זהו ר"ת הרב מצאתי כתוב. שאומנם לא כתב כלל לחלק בין מעשה לדיבור, אלא שהכסף משנה הבין ממנו חילוק זה, והוא בב"י כתבו בפירושו. אומנם אנו מוצאים את הגאון רבי משה טולידנו בשו"ת השמים החדשים, שהביא את דעת הרמב"ם ומביאה להלכה ללא שום סייג, ומכח זה מצריך את כל המברכים שהחיינו לאחרים, למצוא כפרה על כל מעשיהם. וז"ל כתב הרמב"ם פ"א מברכות ה"א אחד העושה מצוה וכו', ואחד העושה אותה לאחרים וכו', אבל אינו מברך שהחיינו אלא על מצוה שעושה לעצמו. עכ"ל. ומכאן ראייה שבשעה שמברך אדם הקידוש למי שאינו יודע להוציא יד"ח, שאין לו לברך שהחיינו אלא בעל הדבר עצמו, צריך לברך לעצמו, לא כמו שראיתי מועין בזה שמברכים להם אף שהחיינו, והיא רח"ל ברכה לבטלה, וה' יכפר בעדם.

והשמים החדשים מביא את הרמב"ם, ופוסק כדעתו להלכה ללא שום חילוקים בין סוגים שונים של ברכת שהחיינו שראינו לעיל. והמענין הוא שהוא מביא דוגמה לשהחיינו מקידוש, בלי שראה כלל את דברי הרמ"ך, שהוא דיבר על שהחיינו בקידוש. ונראה שלא ראה את דברי הרמ"ך והראיה שאינו מזכירו כלל. וראיתי להגאון רבי יוסף בן נאים בשו"ת צאן יוסף שמביא את הערת השמים החדשים כלשונה ממש, אלא שהוא מביאה בשם הגאון רבי מימון בירדוגו [המב"י] והגאון המב"י מוסיף ע"ז וז"ל, ואחר המחילה נעלם ממנו דברי הב"י סימן תרפ"ה שהביא לשון הרמב"ם, וכתב עליהם, ונראה מכאן שמי שיצא כבר ידי תקיעה וכו', אפשר שהרמב"ם לא איירי אלא במצוה שיש בה מעשה וכו', אבל מצוה שיש בה קול או דיבור מברך שהחיינו, אפילו כשעושה אותה לאחרים. עכ"ל. ונראה שההוספה היא מהמב"י, אומנם המב"י עצמו הביא את דברי השמים החדשים, אלא שלא כתב שהם דבריו.

והגאון מהר"י בן נאים עצמו מביא ראייה ששיטת הרמב"ם היא לחלק בין השהחיינו, ובקידוש באמת הרמב"ם סובר שיכול לברך שהחיינו. וז"ל, ועיין באו"ח סימן תרצ"ב הלכות מגילה שפירש מרן שאף אם יצא כבר בקריאת המגילה מברך להוציא את האחר י"ח, והיינו בודאי אפילו בברכת שהחיינו. וז"ל בבית יוסף, מי שקרא המגילה לחולה אע"פ שהוא כבר קרא, יברך להוציא מי שקורא לו, דק"ל כל הברכות אע"פ שיצא מוציא. בסוף פרק ראיה ב"ד דף כ"ט תני אבא סב הכירה דרב זירא, כל הברכות אע"פ שיצא מוציא, חוץ מהלחם והיין. ותו תניא התם בהלל ובמגילה, אע"פ שיצא מוציא. עכ"ל. ובודאי הגמור שכוונת מרן אף על ברכת שהחיינו, הרי בסוף דבריו הביא ההיא דתניא בהלל ובמגילה אע"פ שיצא מוציא. ובהני אית בהו גם שהחיינו, א"כ מוכרחים לומר שגם הקידוש דינו שוה לתקיעת שופר וקריאת המגילה, שאך מי שיצא מברך

להוציא אחרים, אף בברכת שהחיינו. כנ"ל. ואין לחייב העושים כן כפרה, דאית להו על מי שיסמכו ואינם צריכים כפרה. הנה מהר"י בן נאים נקט להלכה דלא כהש"ח שצריכים כפרה, המברכים לאחרים בקידוש אלא אינם צריכים כפרה, ויש להם על מה שיסמכו.

והגאון רבי שלום משאש בשו"ת תבואות שמש סימן מ' ג"כ נוקט לדחות את פסקו של השמים החדשים, וזהו משום שנראה שהרמ"א לא נקט להלכה כהרמב"ם. וז"ל ואחר המחילה מעוצם קדושתו דבריו תמוהים לענ"ד, שהרי פסק מור"ם בס"י תקפ"ה ס"ב שאין חילוק בין אם יברך לעצמו או שכבר יצא, ומברך להוציא אחרים. אפילו"ה מברך התוקע שתי ברכות הנזכרות. ע"ש. הרי להדיא שאין כאן שום טעות למנהגנו, ומהדין הגמור עושים כן. וסבר הרמב"ם שמהם תמה הב"י. עיין בב"י בסימן הנזכר שהביאם, וכתב עליהם שזה כדעת התה"ד בסמוך, ואין נוהגים כן וכו'. וגם הרמ"א כתב על דברי מור"ם שהמנהג הזה הוא דוקא לשניהם שאינם יודעים, אבל מי שיודע יברך לעצמו, ואליבא דכו"ע. ע"כ. ומשמע מיהת שהיכא שאינו יודע, מודה הוא דאחר המוציא מברך לו שני ברכות הנ"ל. והיד אפרים כתב שגם במל בן חבירו, אם חבירו אינו יודע והוא מכוון להוציאו בברכה את שניהם, ג"כ יכול להוציאו. אלא שהרמב"ם לא איירי מזה כלל, רק לענין החיוב המוטל עליו כשעושה מצוה, בזה אמר הרמב"ם שאין עליו רק ברכת העשייה, אבל לא ברכת שהחיינו, כיון שאין עושה אותה לעצמו. עכ"ל. הרי שכל המפרשים השוו דברי הרמב"ם לדעתו, וכן מדוקדק ממה שנקט העושה. וא"כ מנהגנו מיוסד על האמת עכ"ד.

א"כ משמע שהגר"ש משאש אינו מקבל להלכה את שיטתו של הגאון רבי משה טולידנו בעל השמים החדשים. וזה מוכח שהב"י נקט שדברי הרמב"ם אינם להלכה. אומנם גם התה"ד מודה לו. אלא שי"ל שהרמב"ם או מדבר רק על מעשים, או שהוא איירי על מי שאינו מחוייב. אומנם יש לנו לדעת שדעת הרמב"ם היא כשיטת התה"ד. וכן כתב המהר"י עי"א שהב"י סותר את עצמו. ומהכסף משנה לב"י. ועוד שדוחים את הרמב"ם מכח הב"י, ולא מכח מרן בשו"ע. אומנם זה מוסכם על כל גאוני מרוקו שמה שכתב הב"י בספרו, הוא נגד אלף פוסקים.

ועוד הנה הגר"ש משאש מביא ראיה מהרמ"א ונוקט אותה להלכה. ואמנם ידוע שיטתו של הגר"ש משאש כשיטת גאוני המערב שבמקום שלא גילה מרן דעתו יש לילך אחר הרמ"א, אבל כאן הרמ"א הוא דלא כהרמב"ם ודלא כתה"ד. וצ"ב. וראיתי להגאון רבי שלמה הכהן בשו"ת לך שלמה (השמטות או"ח סימן ב') וז"ל, נשאלתי מאת הגאון רבי עייאד אקוקא למה אנו מברכין שהחיינו על הקידוש בליל שני של חג, ואין אנו מברכים שהחיינו על נטילת לולב ביום שני של חג, ממ"נ, אם אנו חוששים לספיקא דיומא, יש לחשוש לשניהם. ואם לאו אין לחשוש לשניהם. וישב בזה הגאון מהר"ש הכהן, שלעולם אין אנו חוששין לספיקא דיומא, אלא שהענין שאין לברך שהחיינו על הלולב בלילה שניה הוא, משום שלולב אינו תלוי בזמן, ואפילו בזמן הכנתו יש מקום כבר לברך שהחיינו, אפילו שלא הגיע סוכות. וכן מצינו לגבי סוכה. אומנם יש לחלק בין סוכה ששיך בה עשייה, וכמו שמצינו בה דין של תעשה ולא מן העשוי, ואילו בלולב לפי מאי דקי"ל לולב אין צריך אגד, א"כ לא שייך בו עשייה, ואיך שייך לברך על עשיית לולב. וצ"ע. ומקשה הגר"ש כהן שא"כ מדוע בר"ה לגבי שופר מוכח ממרן שאין לברך ביום השני, ואילו בקידוש מברכים שהחיינו ביום השני, והרי כאן אין לומר ששייך בשופר עשייה.

וי"ל דשאני ר"ה דכיומא אריכתא דמיא, ולכן גם בקידוש שכתב מרן שאם יש לו פרי חדש יעשה עליו שהחיינו. אלא שצ"ע שהרי אם אין לו פרי חדש, מודה מרן שמברך שהחיינו. והנה על מה שנשאר הגאון מהר"ש הכהן בצ"ע, ע"ז ישב הגאון רבי דוד צאבא בעל השושנים לדוד ח"ב או"ח

א' 178 וכן הוא מנהגנו בכאן לברך זמן בשני ימים בין על הכוס בלילה בין על השופר ביום. ואף האומרים שלא לברך ביום שני על השופר, אם היה י"ט ראשון בשבת מודים שמברכין ביום שני על השופר 179

סימן י"א וז"ל, ויש לישב שהמעם שאומרים בר"ה בקידוש ביום שני, אינו משום ספיקא דיומא, אלא שהוא מנהג אבותינו בידינו, כמו שהיו נוהגים קודם החורבן, ואם נשתחו העדים מלבוא היו עושים יום ל' אלול לקדש, ויום מהרתו קודש. ויום שני הוא העיקר, שהיו מונים ממנו המועדות, וא"כ ודאי היו צריכים לברך זמן בליל שני. ולכן גם אנו בדין שנהגנו לומר זמן ביום שני. והנה היה מקום לישב עפ"י מה שהבאנו לעיל בשם הב"י, לחלק בין ענין שהחיינו בין דבר שיש בו מעשה, לבין דבר שהוא דיבור בעלמא, שהדבר שיש בו מעשה הבין הב"י שאינו יכול להוציא אחרים, אבל בדיבור יכול להוציא אחרים. והשאלה היא מה החילוק. ונראה שהרי החסרון בברכת שהחיינו להוציא אחרים הוא היות והמברך כבר יצא, ממילא אין לו שמחה והתחדשות לברך שהחיינו פעם נוספת.

ולפי"ז נראה שהב"י מחלק, שזה שייך בדבר שיש בו מעשה, שהיות וכבר עשה את המעשה אין לו מה לחדש. אומנם בקול ודיבור יש לזה התחדשות, בכל פעם ששומע או מדבר. ולפי"ז אפשר לישב את הקושיה מלולב על הקידוש, שלולב יש בו מעשה, ולכך אם נמל ביום טוב ראשון, אין לו ליטול ביום טוב שני. ואילו בקידוש שזה ענין של דיבור, יש לו התחדשות בכל פעם שאומר קידוש. ועוד אפ"ל בדרך אחרת. שהנה בשו"ת מעט מים להגר"מ עטייא סימן מ"א דן במי שאכל פרי בבין המצרים שאין מברכים שהחיינו ולכן לא בירך, ואח"כ אכל הפרי בזמן אחר, אינו מברך, שכבר אין לו בזה התחדשות. והנה נראה שאם אדם אוכל פרי ושכח לברך שהחיינו, והוא עוד עוסק באכילה, נראה שיכול לברך, משום שעדיין הוא אוהו בשעת האכילה ואינו זמן חדש, ורק אם גמר לאכול אנו אומרים שאין לו לברך משום שכבר אכל, ואין לו התחדשות. וממילא יש לישב הקושיה משופר על קידוש. משופר היות והוא תקע כבר אין לו התחדשות ביום השני, לעומת זה לענין קידוש, היות ור"ה הוא כיומא אריכתא, ממילא עדיין הוא עוסק ביו"ט, ויכול לברך עוד שהחיינו, שלא נחשב שגמר המצוה. אך בשופר כבר קיים המצוה של תקיעה, ותקיעת שופר ביום השני הוא מצוה חדשה.

178 שושנים לדוד. ועיין מה שהקשה על זה. ועיין בשו"ת מאיר עיניים סימן ג שאלה בענין ברכת שהחיינו אם כבר יצא, אם יכול לברך לאחרים להוציאם, כגון קידוש וקריאת מגילה ותקיעת שופר. תשובה הנה הרמב"ם ז"ל בהלכות ברכות, פרק י"א הלכה י', כתב דאין לברך וזה לשונו: אחד העושה מצוה לעצמו, ואחד העושה אותה לאחרים מברך קודם לעשייתה אשר קידשנו במצותיו וכו', אבל אינו מברך שהחיינו אלא על מצוה שעושה אותה לעצמו, עכ"ל. הרי מבואר דברכת המצוה יכול לברכה לאחרים, אבל לא שהחיינו. ונראה מעמו דברכת שהחיינו דומה לברכת הנהנין דאינו יכול לברכה לאחרים, דזה נותן הודיה על שהגיע לזמן הזה. ולכאורה נראה דדעת הרב, אפילו בקידוש ומגילה גם כן דינא הכי.

עוד כתב שם אכן ממה שכתב הכסף משנה, נראה דבקידוש ומגילה גם רבינו יודה. וז"ל: כתב הרמ"ך נראה מדבריו שהמקדש בבית אחד להוציא הנשים אינו מברך שהחיינו, ומנהגינו לברך וכן ראוי לעשות. דכיון דחובה היא לאשה לברך אותה ברכה מברך אותה בעבורה, וחשיבין נמי שמברכת היא, דשומע כעונה, עכ"ל. וסיים הוא ז"ל, ומ"ש וכן ראוי לעשות וכו' דבר פשוט הוא וגם רבינו יסבור כן, ע"כ. הנה דברי הרב כסף משנה, קשה להולמם לכאורה במה שאמר וגם רבינו יסבור כן והרי הוא כתב להיפך? אכן ילמד סתום מן המפורש ממה שאמר הרב בית יוסף בעצמו,

180 טוב שיהיה אחד מקרא לתוקע את סדר התקיעות

181 קודם התקיעה בשעת הברכה צריך לכסות השופר וכן בין כל סימן וסימן

182 אם אירע לתוקע שלא תקע יפה יתקעו שלושים קולות קודם יציאה מבית כנסת

183 מי שהוחזק לתוקע אין להעביר אותו

מנהג איזה חזני' שכשאינם מצליחים לתקוע בשופר להופכו לומר תוכו ויהי נעם וחכמי מרוקן כתבו שאין לעשות כן משו' הפסק¹⁸⁴

בהלכות שופר סימן תקפ"ה, אחר שהביא דברי הרמב"ם הנ"ל כתב בזה הלשון: נראה מכאן שמי שיצא כבר ידי תקיעה ואחר כך תוקע להוציא אחרים שלא יברך שהחיינו, וכן מי שיצא כבר ידי מקרא מגילה, וכן מי שאומר קידוש וכו'. וסיים דאפשר דהרמב"ם לא איירי אלא במצוה שיש בה מעשה אבל מצוה שאין בה מעשה, אלא דיבור או קול מברך שהחיינו אפילו כשעושה אותה לאחרים, עכ"ל.

עוד כתב שם ולפי זה, כוונת הרב כסף משנה בהלכות ברכות בפרק י"א גלויה, ופירוש ישגם רבינו יסבור כן, דהיינו בקידוש וכדומה בדבר שהוא קול, שלא אמר שלא לברך להוציא אחרים, דווקא במצוה שיש בה מעשה, כגון תקיעת שופר וכיוצא, וק"ל. מזה נשמע דבקידוש שהוא קול בעלמא, זה מוסכם אליבא דכולי עלמא דיכול לברך להוציא אחרים אפילו בברכת שהחיינו. וכן ברכות מגילה, נראה דדמי לקידוש. והגם דבסי' תרצ"ב בבאר היטב ס"ק ו' כתב, אבל לא יברך שהחיינו ע"ש. הנה דברי הבאר היטב נפלאו ממני מהיכן יצאה לו סברה זו, שהרי מגן אברהם שם ס"ק ה' כתב: ועיין מה שכתב סימן תקפ"ה ס"ב. ושם אדרבא מוכח שיכול לברך לאחרים ע"ש, והבאר היטב עצמו סיים בסוף דבריו: מגן אברהם. מזה נשמע שכן דעת מ"א, והרי מגן אברהם לא כתב כן? והגם דיש להשיב על זה, מכל מקום מהיכן יצא לו דין זה? וממה שכתב מורם בסי' תקפ"ה ס"ב משמע דגם בשופר שיש בו מעשה יכול לברך לאחרים. וז"ל הצריך: ואין חילוק בין אם יברך לעצמו או שכבר יצא ומברך להוציא אחרים, אפילו הכי מברך התוקע שני ברכות הנזכרות, עד כאן. וכתב מ"א סק"ג, דסברא זו היא סברת הרב בית יוסף שכתב על דברי הרמב"ם הנ"ל בזה הלשון: ואין מנהגינו כן וכו' ע"ש. אך לחלק יצא, דאם תוקע למי שיודע יברך הוא לעצמו, אבל מכל זה נשמע דיכול לברך לאחרים ואפילו כבר יצא שתי ברכות הנ"ל, וכל שכן קידוש ומגילה שהוא דיבור בעלמא וכמו שכתב הרב בית יוסף, ונראה לי דודאי יש לברך באין פוצה פה עכ"ל ע"ש. עי' בזה שופריה דיוסף בירדוגו עמו' פא סימן יט בביאור הטעם למה אין מברכי' על השופר ביום השני.

179 רשב"ש סי' תלב.

180 לימודי ה' אנקאוה.

181 לימודי ה' אנקאוה עיין פקודת אלעזר.

182 לימודי ה'.

183 לימודי ה'.

לא ישיח לא התוקע ולא השומעים בין תקיעות דמיושב לתקיעות דמעומד¹⁸⁵

אם נסתפק אם יצא ידי חובת תקיעת שופר או לא, תוקע ומברך, וי"א שתוקע ואינו מברך, ויש מחלקים שביום א' תוקע ואינו מברך וביום ב' אינו צריך לתקוע¹⁸⁶ אם לא יכול לתקוע אסור לו לומר ויהי נועם לתוך השופר באמצע התקיעות, כי זה הפסק¹⁸⁷

תקיעות שלפני מוסף הש"ץ מברך ותוקע מעומד, אך הציבור יושבים הן בעת הברכות והן בעת התקיעות¹⁸⁸

התוקע לאחרים, אף שכבר יצא ידי חובתו, יכול לברך מלבד את ברכת השופר גם את ברכת "שהחיינו", ויוצאים השומעים ידי חובה בברכותיו. וכן כשמקדש ברגלים להוציא ידי חובה את מי שאינו יודע לקדש, יכול להוציאו גם כן בברכת "שהחיינו"¹⁸⁹ קודם התקיעות מותר לאכול (לאחר הקידוש) פת או פירות עד כשיעור ביצה ולא יותר. אמנם מנהגנו שלא לטעום דבר ער גמר התפילה¹⁹⁰

דיני שופר של ראש השנה

כל קהלה וקהלה העי"א מבקשים אחר שופר הכשר של איל וכפוף והדור ויפה וכשר בלי שום ספק. וגם האומנים העושים אותו זהירים וזריזים לעשותו כהלכתו הן בענין האורך והן בענין שלא יהא בו נקב ולא שום סדק¹⁹¹

כל הפסולים ששייכים בשופר ביום הראשון שייכים גם בשני כי ראש השנה יומא אריכתא¹⁹²

אם אין שופר אפשר לתקוע בשופר של תיש¹⁹³

¹⁸⁴ עי' בזה שו"ת מים חיים שהביא לזה מקור וכתב שהוא תלוי בציבור אם שוחקי' לזה או לא. ¹⁸⁵ לימודי ה'.

¹⁸⁶ ליצחק ריח אות ש' סעיף א'.

¹⁸⁷ לימודי ה' סעי' נג אוצר המכתבים ח"א סימן קנח. הוד יוסף חי עמו' קעד.

¹⁸⁸ שמ"ש ומגן ח"א או"ח סימן ס"ג ועי' ילקוט שמש.

¹⁸⁹ תבואות שמ"ש ח' או"ח סימן מ', שמ"ש ומגן ח"א או"ח סימן ט"ו, ח"ב או"ח סימן נ"ח אות ד' עי' ילקוט שמש.

¹⁹⁰ שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן כ"ג וסימן נ"ז אות ג'-ד'.

¹⁹¹ מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 692.

¹⁹² זאת ליהודה סי' קכט.

¹⁹³ פקודת אלעזר סי' תקפה.

אף על גב דתקיעת שופר היא מצות עשה מן התורה מכל מקום אם אי אפשר לקיימו אלא על ידי שיעבור איסור, אפילו רק איסור דרבנן, מוטב שיתבטל מצוה דאורייתא בשב ואל תעשה משיעבור איסור דרבנן בקום ועשה¹⁹⁴

ולכן אם היה מונח על השופר גל של אבנים או שאר דברים שאסורין בטלטול, או שהיה מונח בראש האילן או חוץ לתחום או מעבר לנהר. אסור לעלות באילן או לשוט בנהר להביאו. ולעבור במעברא או בספינה קטנה אם אי אפשר בלאו הכי, יש לסמוך המתירין¹⁹⁵ אינו יהודי שהביא שופר ביו"ט מותר לתקוע בו¹⁹⁶

אבל באמירה לנכרי כגון לשלוח להביאו אפילו חוץ לתחום מותר במקום מצוה דהוי שבות דשבות. ואם הנכרי הביאו חוץ ל"ב מיל די"א דהוי דאורייתא אפילו הכי תוקעין בו דהא מותר לטלטלו בתוך ד' אמות. ואם כן שרי לצאת בו דלא אסרו חז"ל אלא באכילה והנאה ומצות לאו ליהנות ניתנו, ועב"פ אסור לטלטלו חוץ לד' שופר שעשאו גוי ביו"ט תוקעים בו¹⁹⁸

תוקע שאינו מצוהצח קול השופר שלו אין חשש שכל הקולות כשרים בשופר¹⁹⁹

שופר שנסדק מותר לדבוק, ודוקא שלא נסדק כולו²⁰⁰

שופר שקולו דק כשר²⁰¹

ניקב וסתמו שלא במינו צריך שיהיה בו שיעור תקיעה מצד הפה, אבל בנסדק שפיסולו הוא משום שלא נשאר בו שיעור, אם יש בו שיעור מאיזה צד שיהיה כשר²⁰²

שמע ט' תקיעות בט' שעות ביום יצא ואילו הם מט' בני אדם, וי"א שדוקא כשלא הפסיק ביניהם בקול שופר שאינו ראוי לאותה הבבא, כגון שהיה עומד בתר"ת ושמע תשר"ת או תשר"ת, אבל אם שמע קול א' יותר כגון תר"ת יצא. ודוקא השומע, אבל בתוקע עצמו שעשה מעשה כזה לא יצא. וי"א שאין חילוק בין תוקע לשומע, אלא אם הוא עומד בתר"ת ועשה תשר"ת, אז אינו ראוי לאותה בבא אבל לבבא אחרת הוא

¹⁹⁴ מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 692.

¹⁹⁵ מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 692.

¹⁹⁶ קרית חנה דוד ח"א סימן נ"ב.

¹⁹⁷ מעשה בראשית [בן דאהן] ח"ב עמוד 692.

¹⁹⁸ לימודי ה' סעי' ס'.

¹⁹⁹ אוצ"ה ח"ב תתק"ח.

²⁰⁰ שאלו לברוך סימן נ"א, וכ"כ רבי דוד משאש, הובא בשו"ת תבואות שמש סימן ע"ג. ע"י בזה שופריה דיוסף בירדוגו בענין שופר שנסדק מבפני ח"ב סימן י'.

²⁰¹ ע"י מים חיים ח"ב סימן קכח שהתיר בזה לפי דברי הגמרא שכל הקולות כשרי' בשופר.

²⁰² קרית חנה דוד הא סימן צ"ה.

ראוי שיש בבא אחרת כיוצא בו, ואם עומד בתר"ת ועשה תשר"ת שאין בבא כיוצא בה לא יצא 203

שמע תחילת התקיעה בלא סופה, ויש שיעור באותה תקיעה יצא 204
 מי שנכנס לבית כנסת בשעת תקיעה יכול לברך מיד אחר תקיעה דמקרי עובר לעשייתו 205

חולה שהפצירו בו שישמע תקיעות מאד והחולה נשבע שלא יאכל עד אחר שיצא מבית כנסת ונתעכבו הרבה בתפילה, טוב שיתירו לו נדרו שהוי לצורך יו"ט 206

הראוים לתקיעת שופר

אנדרווגינוס מוציא בתקיעת שופר את מינו למ"ד שהוא בריה בפני עצמה 207

השומע שופר ע"י טלפון אינו יוצא יד"ח 208

חרש עם מכשיר שמיעה יכול לתקוע לאחרים ולהוציאם 209

203 ליצחק ריה אות ש' סעיף ג'.

204 קח"ד ח"א סימן צ"ז והביא שיש כמה גירסאות בדברי מרן בזה, שהרי הוא מוקשה ממה דאיתא ששמע מקצתה בלילה ומקצתה ביום. ע"ש.

205 לימודי ה'.

206 לימודי ה'.

207 קרית חנה דוד ח"א סימן נ"ב. עיין ביאור הענין במעין גנים סי' תקפ"ט.

208 צאן יוסף כל חדש הלכות ראש השנה, ועיין ים הגדול סימן כ"ט. וסוגיה זו נידונה רבות בתשובות האחרונים. והנה בים הגדול סימן כ"ט כתב שיוצא יד"ח בכ"ג, מכיון שקול האיש הקורא נשמע לאוזן השומע, הגם שהוא רחוק הרבה ותמונתו אינה נראה זולת קולו לא אכפת לן. וכן הסיק בשו"ת מקוה המים [מלכה] להגאון רבי משה מלכה (ח"ג סימן תכ"ט). וכן מובא בספר פאת ים להגר"י מונסינגו (אות פ') שכתב, שיצא רק אם שמע קול אדם ממש, כאילו עומד לפניו ולא ישמע רק את דיבורו, וטעמא מכיון שהקריאה אינה מדאוריתא, והרבה מגדולי האחרונים פסקו כן, כגון המנחת אליעזר ח"ב סימן ע"ב. ובשו"ת אגרות משה או"ח ח"ב סק"ח, ובספר מקראי קודש להרצ"פ פרנק סימן ל"ג ועוד. אולם יש פוסקים שכתבו שבתקופה האחרונה שנודע ברבים הטכניקה של מכשירי החשמל, התברר שמכשירים הללו אין אדם שומע את קול האדם המדבר עצמו, אלא קולו של המדבר הופך לגלים חשמלים אשר חוזרים ונהפכים לגלי הקול, ולכן השומע מהם דומה לשומע מתקליט. ועיין בשו"ת יחוה דעת להגר"ע יוסף ח"ג סימן נ"ג שאסף מניין של פוסקים שדנו בזה, ומסיק שאין יוצאים יד"ח, ואף השומעים את הש"ץ בבית כנסת ע"י רמקול, אינם יוצאים אלא היושבים סמוך לש"ץ הקורא דרך הרמקול, שאף בלעדי הרמקול היו שומעים אותו היטב אלה יוצאים יד"ח.

209 מקוה המים [מלכה] ח"ג סימן ט'.

אין ראוי שיתקע את התקיעות רווק וכן מי שאין לו זקן 210

יש נשים במרוקו שנהגו לצאת גם ידי מצוות שהזמן גרמן, ורוב הנשים לא היו מקימות מצוות אלו, אומנם מי שנהגה אין לה לשנות ממנהגה ואפילו עלתה לא"י 211

210 מים חיים [משאש] ח"ב סימן קח. וכתב שנראה שאין חילוק בין תקיעות במיושב לבין תקיעות דמעומד.

211 עיין לימודי ה' מאי שנהגו עלמא שנשים מכניסות עצמן לחיוב שופר שפיר עבדי וראיה ממייכל בת שאול שלא מיהו בה חכמים מה שהניחה תפילין. בשו"ת חמדה גנוזה הביא שיש נשים שנהגו לקיים מצות שהזמן גרמן וז"ל דעת רוב הפוסקים וביניהם אחד מעמודי התווך שמרן הב"י נשען עליו בשלחנו הטחור הוא הרא"ש וצ"ל, שהיה רב בספרד וקהלות ספרדיות רבות נהגו כהוראותיו סוברים שנשים הרוצות לברך על מצות עשה שהזמן גרמא הרשות בידן, ועוד זאת שיש ספרדיות נוהגות לברך על לולב ועומר. ואעפ"י שמרן כתב שלא יברכו, החיד"א שהוא אחרון שכל בית ישראל נשען עליו מתיר לברך וכן אם נהגו יברך על ההלל ומצוות אחרות כמנהג האשכנזים שכך חונכו בבתי הספר מנהגם מנהג היתר ואין בזה מנהג בטעות, גם אין לחוש בכך משום ספק ברכות להקל, דבמקום מנהג לא אומרים סב"ל (זכור לאברהם אלקלעי דף יח ע"ב) לכן אין למחות ביד הנשים המברכות כי נאה ויאה להן והנה להן לבנות ישראל שיש להן על מה שיסמוכו, וביחוד עתה שהולכים ונקבצים פזורי ישראל לארצנו ובנות ספרדיות מתחנכות ולומדות יחד עם בנות אשכנזיות ומוריהם ומחנכיהם מלמדים אותם להתפלל ולברך, וכדי שלא תונצח העדתיות שתעמודנה בנות ספרדיות ליד הברותיהן האשכנזיות שגדלו ולמדו יחד אתן ותאמרנה להן אנחנו ספרדיות לא נוכל לברך ויהיו כתות כתות בישראל.

עוד כתב שם וביחוד בדור זה יש לעודדן לברך שידבקו יותר בטעם המצוות וכל המברכת מתברכת. וכן עיין במקוה המים [מלכה] מה שכתב בזה. ואולם בשו"ת תבואות שמש כתב שלא נהגו הנשים בזה. ועיין מקוה ח"ד ס"ב ושומ"ג ח"ב סימן נ"ה, ושו"ת הליכות שבא, ומקוה ח"ד השמטות וקח"ד צ"ט. ועיין שומ"ג ח"ב סימן כ"ח שכתב שאפילו שבגמרא אומרו שאשה עולה למנין לקריאת התורה. הנה דבר זה הוא תמוה מצד עצמו, שהרי גם בזמן הגמרא לא היה מחיצה לעזרת נשים, ואיך לא חששו לכבוד הקהל. אלא יש לומר שמדובר שהיה מנהג בזמנם שכל העולה לתורה, הוא קורא בעצמו, ומירי שיש רק ששה שיודעים לקרוא, ולכן כדי להשלים העלו אשה למנין ז'. ויש מהאחרונים שכתבו שגם בזמן הגמרא אם היה שבעה שיודעים לקרוא, אין להעלות אשה לתורה. עיין נוהג בם.

והנה הנכון שבמרוקו לא היו הנשים מברכות על מצות עשה שהזמן גרמא, ולמעשה יש שלא היו מקיימין בכלל מצות שהזמן גרמא ולא היו הולכות לבית הכנסת שלא ידעו לקרוא ויש שלא בירכו אפי' ברכות וכדומה. ואומנם מצינו מנהג שנהגו נשים לברך ברכת הלבנה, ויש שכתבו שיש לבטל מנהג זה, ויש שכתבו שאם הוא מנהג קדמון שאין לבטלו, ואפילו שמרן סובר שאין לאשה לברך על מצות עשה שהזמן גרמא. והנה בגמרא איתא אשה לא תניח תפילין מפני קדושתם, אומנם סוכה ולולב מותר לה לקחת, שאין מזה חשש של קלקול. ועיין בהליכות שבא (סימן לו) שכתב, שלא ראה במרוקו אשה שמברכת על מצות עשה שהזמן גרמא, ורק בארץ ראה מנהג זה. ואילו החמדה גנוזה כתב שראה מנהגים כאלו וכתב שאם הוא מנהג קדום יש להם לקיים מנהגם, והטעם משום שהיא מצות עשה שהזמן גרמא ואין נשים חייבות במצות עשה שהזמן גרמן. וכתב שעוד שאין הנשים חייבות להחמיר על עצמן ולספור וכ"ש שלא תברכנה על ספירת העומר,

נשים וקטנים מותר להם לתקוע בשופר ביו"ט²¹²

תפילת מוסף וסדר התקיעות²¹³

יש לתקוע בעוד שהס"ת על הבימה 214

יחזיר ש"ץ התפלה, ותוקעין על סדר הברכות למלכיות תשר"ת ג"פ וזכרונות תש"ת ג"פ ולשופרות תר"ת ג"פ, אבל בתפלת לחש דמוסף אין תוקעין. זו היא דעת מרן המחבר וכן כתבו הרבה מן האחרונים שהיותר נכון שלא לתקוע בלחש, וכן אנו נוהגין בביהכנ"ס שלנו במארוקו שאין תוקעין בלחש, אבל יש מן האחרונים שכתבו שמנהגם לתקוע בלחש וכתבו הגם שהמנהג הזה אינו מוסכם, מ"מ אין לבטלו ונהרא נהרא ופשטיה. וכתבו המקובלים דהאר"י זלה"ה כתב דתוקעין בלחש 215

בצפון אפריקה תוקעים בלחש תשר"ת תש"ת ותר"ת למלכויות, וכן לזכרונות, וכן לשופרות 216

ונוהגין שהתוקע או' גם ביום שני ברכת שהחיינו על השופר וגם נוהגין לתקוע מאה קולות דהיינו שלשים קולות מיושב ושלשים בתפלת מוסף וסדרן הוא תשר"ת תש"ת תר"ת, במלכויות פעם אחת וכן בזכרונות וכן בשופרות ושלשים קודם לתקבל, ועשרה לאחר ברכו ואח"כ תרועה לבדה²¹⁷

והנה בענין זה שאין נשים יכולות לקיים ולברך על מצות שאין הזמן גרמן, הנה בשו"ת חמדה גנוזה הביא ממנהג מרוקו שהיו נשים מברכות על נמילת לולב והיו נוסלות ולא חשש לזה מברכה לבטלה, והוא דלא כמרן שכתב שאין אשה מברכת על תקיעת שופר סימן תקפ"ט. ועיין בהלכות ספירת העומר מה שכתבנו בענין זה. עיין זוכר ברית אבות עמוד 39. עי' שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן כ"ג וסימן נ"ז אות ג'-ד'. ועי' ילקוט שמש הלכות ראש השנה.

212 עיין זכות אבות [קוריאט] עמוד לז ס"ק יג. אבל לא יכול להוציא אחרים. עיין שו"ת מים חיים [משאש] ח"ב סימן קח.

²¹³ את טעה בתקיעות בתפילת מוסף עי' לפי ספרי ערך ר"ה וכן ערך ת קיעות מש"כ בזה.

214 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ב.

215 קיצושו"ע להגר"ב"ט ועיין קרית חנה דוד ח"א סימן צב, ודרכי דוד [כליפא] סימן מז, ועיין עטרת שלמה [דיין] עמוד לג, ועיין מגן אבות מה שכתב בזה. וזה למעשה תלוי האם עשו את התפי' בלחש גם תפילת בקול ע"ש.

216 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ז. עיין בקע לגולגולת [אלמליח] דף מז. עיין עטרת של מה.

²¹⁷ מנהגי אלג'יר.

יש שנוהגים שסדר התפילות והזמירות יסדר כל העמידה בקול רם כדי שיתפללו כל הקהל ביחד, ובתפילת לחש של מוסף כל הקהל יגיע יחד לתקיעות מלכויות וכו', בלי לאחר ולהקדים 218

תוקעים מאה קולות, שלושים במיזשב, ושלושים בלחש במוסף, ושלושים בחזרת מוסף, ועשרה קודם אמירת קדיש בתקבל, ומוסיפים בסוף קדיש בתרא תרועה גדולה 219

תפילת ראש השנה תוקעים בשופר הן בתפילת לחש והן בחזרת הש"ן, ויש שאין תוקעים אלא בחזרה 220

נהגו בתפילת מוסף של ר"ה לומר ועקידת יצחק לזרעו תזכור, ולא יאמר לזרע יעקב תזכור, ויש אומרים שבלחש יאמר לזרע יעקב תזכור, ואילו בחזרה בקול יאמר ועקידת יצחק לזרעו תזכור 221

בשני ימים טובים של ראש השנה מדלגים באבינו מלכנו הפיסקה שמוזכר בה חטאים ועוונות 222

218 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ז, ויש שם טעות דפוס. כנראה שכתב שם שתוקעים תשר"ת תר"ת ותש"ת. ונראה שיש טעות שחזר פעמים על תש"ת, ובאמת תוקעים תש"ת רק פעם אחת.

219 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ז. וכן ע"י הלכה ברירה שכתב שרוב העיר נוהגי שתוקעי' שלושים קולות בתפילה בלחש.

220 שמ"ש ומגן ח"א או"ח סו"ס ט"ו ע"י ילקוט שמש.

221 נהגו העם [עובדיה] סימן י"א. ובשו"ת הריב"ש סימן לח כתב וז"ל עוד שאלת אם היא נוסח' משובשת לומר: ועקידת יצחק היום לזרע יעקב תזכור; שכבר דרשו חז"ל (נדרים לא): כי ביצחק, ולא כל יצחק. תשובה: הנוסחא המפורסמת, והשגורה בפי הכל, ובכל הסדורים, היא: היום לזרעו תזכור והמשנה ממטבע שטבעו בברכ', אינו אלא טועה. והמדקדק להוסיף לזרע יעקב, לא מחכמה דקדק. שהרי שנינו (בפ"ד נדרים): קונם שאיני נהנה לזרע אברהם, אסו' בישראל, ומותר באומות העולם. וכתב הרמב"ם ז"ל (בפ"ט מה' נדרים): נדר מזרע אברהם, מותר בבני ישמעאל ובני עשו, ואינו אסור אלא בישראל; שנא': כי ביצחק יקרא לך זרע, והרי יצחק אמר ליעקב: ויתן לך את ברכת אברהם. ומה שאמרת, שזקנך, הרב רבי עמרם ז"ל, צוה לר' שלמה החזן, למחוק אות' הנוסחא המשובשת מספרו, עשה הראוי לרב מובהק וחכם כמוהו. אמר שמואל: עדיין יש לשאול, למה נכניס עצמנו בל' סתום, שצריך פלפולי' ודרשות, ולא נאמר: לזרע יעקב, בלא גמגום? וי"ל, מברכותיו של אדם נכר אם ת"ח הוא; כמו שאמרו בברכת המוציא ובעל בעור חמץ. ועוד י"ל, מפני כבודו של יצחק; שכשאתה אומר: ועקידת יצחק היום לזרע יעקב תזכור, משמע, שזכות יצחק לבדו לא היה מועיל, לולא זכות יעקב. לכך י"ל: ועקידת יצחק היום לזרעו תזכור; דמשום זכות יצחק לבדו ראוי לזכור העקידה למי שהוא זרעו, יהיה מי שיהיה, וידוע שאינו אלא יעקב.

ועיין עדות ביהוסף [סאמון] ח"ב סימן ו שישב את דברי הריב"ש מקושית האחרונים עליו. וכתב שצ"ל שכל האבות כחדא נינהו והוקשו אחד לשני, וממילא אם לגבי אברהם נאמר שהיום זרע זה רק יצחק א"כ גם ליצחק זה רק יעקב ולא עשו, שאל"כ איך יכול לומר בביכורים לאבותינו שהרי פסוק כי ביצחק להמקשים על הריב"ש נאמר רק לגבי אברהם ולא באחרים, ואיך נר אומר לאבותינו. וע"ש שהביא מתשובות הרשב"ש סימן פט כתב שזרע אברהם נאמר רק על יצחק ע"ש.

מילה בראש השנה

מנהגינו עכשיו למול אחרי יציאה מביהכנ"ס, לפי שהראשונים היה מנהגם למול בביהכנ"ס, לכן הנכון שתהיה המילה אחרי קריאת התורה, אבל היום שהמנהג שכל אב עושה הברית בביתו, טורח גדול לצאת כל הקהל מביהכנ"ס ולחזור עוד לביהכנ"ס, טורח גדול גם כדי לעשות סעודה סמוך למילה בבית הנימול גם שיבואו בתי כנסיות אחרים להיותם במילה דברוב עם הדרת מלך, ובתוך התפלה א"א לבא מבתי כנסיות אחרים שאינם שוים בזמן התפלה יש מקדימין ויש מאחרין ויתבלבלו, לכן טוב יותר שאחר שיצאו מביהכנ"ס שיבואו קהל רב ויעשו סעודה גדולה בשקט בלי בלבול 223

אם מל קודם התקיעות יקנה פיו מהדם שלא יהיה חוצץ בין פיו לשופר 224 ויש

שהקפידו לתקוע עם הדם בפה 225

אח"כ ילמוד ס' תהלים פעם ב' כדי שיהיה בין הכל ש' מזמורים כמנין כפ"ר ס' לכפרה בע"ה. ויאמר יה"ר שאחר התהלים עם שהוא יו"ט 226

התשליך

בראש השנה הולכים אל הנהר ועושים תפילת תשליך ביום הראשון. ואם חל בשבת אין לעשות תשליך בשבת, ויש אומרים שיש לעשותו בשבת, אומנם אם נוהגים לעשות בבית כנסת לכו"ע יכולים לעשותו בשבת 227

222 דרכי דוד.

223 קיצושי"ע להגר"מ.

224 לימודי ה'.

225 לימודי ה'.

226 פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41. ולפמ"ש במנהגי ק"ק ארזיל שאין אומרי' יום טוב אין לומר טוב.

227 שושנים לרוד [צאבה] סימן ו', שיש כמה חששות של הוצאה, ולכן טוב להימנע. ואפילו שיש פוסקים שאמרו שיש לעשות אותו בשבת. ובשו"ת ויען שמואל [מורציאנו] או"ח סימן כה כתב שבקובלנקה עושים ביום שבת, ואילו בדבריו עושים אותו ביום השני. וכן כתב הואסוף שלמה הלכות ראש השנה שאין לעשות תשליך עד יום ב', מחשש הוצאה של הספרים. ובקריית חנה דוד ח"ב סימן ס"ב הוא כותב שיש לעשות ביום השני. אומנם היה במכנאס וראה ששם עושים בבית הכנסת, ללא חשש של הוצאה, ולכן יכולים לעשות ביום השבת. ועיין קריית חנה דוד ח"א סימן נב סעיף לג. עיין פי חכמים יד ידידיה [טולידנו] עמוד 41 וז"ל ואח"כ יתפלל מנחה בעוד שהות קצת כדי שילכו לנהר לומר פסוקי ותשליך כמו שנוהגים. ואם חל יום ראשון בשבת לענין פסוקי ותשליך יש בו דעות חלוקות, ומנהגנו לומר אותם אפילו בשבת, ואחר המנחה אע"פ שכבר השלים תהלים פעם ב' לא ישב במל ח"ו וכ"ש שלא ישב במושב לצים ובסוד משחקים, אלא ילמוד אם בתקונים אם במשנה וכיוצא. וע"ע בספר שמו יוסף סימן רה שהכריע לעשות התשליך ביום שני וכ"כ בספר נהגו העם סעיף יג וכן היא הכרעת הרב החיד"א בספר יוסף אומץ סימן יז אות ג'.

היו עושים תשליך ביום ראשון של ראש השנה, ואם חל בשבת עושים ביום השני 228
 ינער כנפי בגדיו אחר תשליך כמו בברכת הלבנה 229

ר"ה שחל להיות בשבת

ר"ה שחל להיות בשבת יש נוהגים שאין לומר צדקתך צדק 230
 אין תוקעין בשופר בשבת ויש אומרים שהוא מוקצה 231 אבל בחל בחול יכול לתקוע
 אפילו כבר יצא ידי חובה 232

צום גדליה

יש נוהגו לא להפטיר בצום גדליה דרשו ה' בהמצאו 233

228 נהגו העם [עובדיה] סימן י"ג. לימודי ה' דף י'.

229 לימודי ה'.

230 דרכי דוד [כליפא] סימן מ"ג.

231 עין שער שלמה דף סו.

232 לימודי ה' אנקאוה.

233 עיין אהל יעקב ששפורטש סי' סד. עיין כף נקי שבצום גדליה המדפיס כתב אחר כל ויעבור פ' וסליחת וגו' ולא בן בדפוס ישן כי לא נמצא כי אם בסליחות המיוחדים לימים נוראים. שמעתי מקדמונים שבכל סליחות של תענית ציבור וכו' וכו' וכן בימים נוראים אין אומרים ויעבור כי אם א' ב' ה' ז' בכל תפילה של שחרית או של מנחה ולא יאמרו אותה כי אם במנחה של יום הכיפורים שהם ו' וכן נראה מסדר הסליחות בתענית ולא שמעתי בזה מעם.

פזמון אבלה נפשי וגומר הוא על סדר אלף בית לכן צריך להגיד בו באות קוף קבץ נדחינו כי אין לנו מכתיר.

פזמון יקום דם עבדיך וגו' יש שאין אומרים אותו מפני שישמעאל בן מתניה הוא הרג גדליה הוא מזרע המלוכה מלכות יהודה וישראל הוא ונראה שאין לחוש להם שכבר אמרו עליו רז"ל גיורא מה עשרה דרי ע"ז שהוא מזרע ירחע המצרי עבד יששכר מלך יהודה שנתן בנו לירחע כדאיתא בדברי הימים ועליו אמרו וכתך כגה שחבר עבדך וקנה לו, ומזרע המלוכה דקאמר קרא מצד אמו ועוד אפשר כיון המשורר להמליך מלך. בני עמון שהסית את ישמעל להרוג את גדליה בראותם בהם לכן אם יאמרו אותו אין לחוש.

שם כתב המדפיס כי אם שועתן או מילה בבא אין אומרים הוא דראונם וכו' ונראה לכמה שאין זה דוקא כי אם ביום ראשון ולדעת הט"ז בז' ימים כולם ולא כי אם ביום ב' שהרי באלף בית מפני שברכה נשלמו בז' שפטי דלדעת כ"ג שכתב ג"כ שלא ת לומר בצעירי בשאר ימים ולא בתענית ציבור ועיין א"ח קלא?.

פרשת ויחל עיין מה שכתב בספר קמ"ט.

במוצאי ר"ה היה הש"ץ מכריז לפני תפילת י"ח זכרנו, מי כמוך, האל הקדוש, אתה אמרת, המלך המשפט, ובספר החיים 234

אם לא אמר התוספת של בספר החיים וכו' אינו חוזר ואם לא אמר המלך הקדוש מחזירין אותו וכן בהמלך המשפט אם נזכר שלא אמרו קודם שפתח ברצה חוזר לברכת השיבה ואם לא נזכר עד שעקר רגליו חוזר לראש. וכן אם הוא מסופק אם אמר המלך הקדוש דינו כמו מי שטעה ²³⁵

אם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט במקום המלך המשפט אינו חוזר 236
אם לא אמר המלך הקדוש בברכה מעין שבע, יש פלוגתא אם חוזר, ויש נוהגים שאינו חוזר 237

מי ששכח ולא הבדיל במוצאי ראש השנה אינו יכול להבדיל יותר ²³⁸ במוצאי ראש השנה מבדילים אך לא יברך על האש ולא על בשמים ²³⁹

אף מי שלא נזהר פת עכו"ם כל השנה יזהר בעשי"ת ²⁴⁰

שובה למעונך אבל המדפים לעוטתיה לא כן שתימנו? כי אם בשבת ויו"ט דוקא.

מזמור תפלה לעני וגו' אתה לה' לעולם תשב זכרך לדור דור פסוק זה כתוב באיכה אבל כתוב בו כסאך לדור ודור וכתב הרד"ק סי' שלא תמעה איכה באיכה שפסוק באיכה ... ה' כסאך.

שמע קולי במנחה אין מנהגינו לאמרו כי אם בערב יו"כ או מנחת תענית צבור הנעשה לצורך ועיין הגהתי בב'...

יש שמפטירים במנחה תענית צבור דרשו עפ"י וכו' התחלנו לנהוג אח"כ נשתקע הדבר מחמת בספר אבל ש"ץ לתשובה סד שאין להפטיר ושכן נהגו בספרד ובאמשטרדם בדקלהו פארקיא אחיקם על דעת תיקוני יששכר הוא דעת הרמב"ם ז"ל לכן לא נדפסה בפטבו או במחזורים וכן כתב האבדרהם בהלכות תענית שאין מפטירין בג' צמות כי אם בתשעה באב שחרית ומנחה.

234 נהגו העם [עובדיה] סימן ו'.

235 היכל הקדש עמוד 195.

236 נהגו העם [עובדיה] סימן כ'. קרבן מנחה הביא דעת השו"ע וכתב הרמ"א שלא לחזור ועוד אחרונים פסקו שלא לחזור וספק ברכות להקל.

237 לקט הקמח [משאש] אות ע', וכתב שהוא עשה מעשה שאינו חוזר שאינו רק להוציא את העם שבשדות.

238 משחא דרבנותא סי תרא סעי' א כי אין לראש השנה איסורו חג שאינו נקרא חג.

²³⁹ הלכה ברינה סימן תקצ"ג.

240 לימודי ה' סעי' מח.

נהגו אנשי מעשה להתענות כל עשרת ימי תשובה 241 וכן ללמוד מוסר ולהתבודד שעה ביום 242 ומי שהוא חלש והצום מוזק אין צריך להחמיר על עצמו אם יש חשש שלא יוכל לצום בכיפור, ומי שלא יכול לצום יעשה אופנים הנחשבים לצום יסעד רק לחם ומים ואם אוכל מאכל טעים לא יגמור ויעלה לו כאלו הוא צם. וכן יוכל לפדות את התענית בכסף ויתן לצדקה 243

בכל עשיית אומרי תפלות ותחינות רבות וכן א"מ בכל יום אפילו שיש שם ברית מילה עד מוצאי יוהכ"פ²⁴⁴ יפשפש במעשיו ויחזור בתשובה בימים גדולי אלו

245

שנת תשובה

נהגו לדרוש לקהל בשבת תשובה²⁴⁶

אין נותני' לנער להפטיר הפטרת פרשת שובה²⁴⁷

הלכות יום כיפור

סדר ע"כ

מצוה לאכול ביום התשיעי 248

כתיב ועניתם את נפשותיכם במ' לחדש בערב וכו' הי"ל לכתוב בתשעה לחדש בערב תענו נפשותיכם עד ערב וכו', ומדכתיב ועניתם וכ' בתשעה לחדש משמע שיתענו בתשעה, ובאמת יום הכיפורים אינו אלא בעשירי 249

וקבלו רז"ל דמצוה מן התורה לאכול בערב יום כיפורים, ורצה יתברך ליתן שכר בעד האכילה כאלו התענו ולכן שינה הכתוב וכתב מצות אכילה בלשון תענית, שיהא נחשב אכילה זו כאלו היה תענית כדי ליתן שכר כמקיים מצוה בצער ענוי, ולכן מצוה להרבות בסעודה 250

241 עיין בנאות דשא ענין הסליחות. היכל הקודש עמוד 187 קרבן מנחה פרק לח סעי' ח.

242 שם.

243 קרבן מנחה פרק לח.

244 הלכה ברינה סימן תקצג.

245 הלכה ברינה.

246 לימודי ה' סעי' מז כתב שיש סמך במדרש בשעה שדורשים לקהל הקב"ה מוחל לישראל.

247 הלכה ברינה סימן תקצג.

248 עיין מים חיים סימן רנ"ג מה שביאר בזה. עיין דברות אליהו ח"ב סי' לג.

249 מעשה בראשית ח"ב עמוד 517.

250 מעשה בראשית ח"ב עמוד 517.

והנודר שלא לאכול בשר חוץ מיו"ט מותר גם כן בערב יום הכיפורים בסעודה המפסקת ולא בשחרית. ונ"ל דלדין דרגילין לאכול בשר גם בסעודת שחרית וכל הנודר אדעתא דמנהגא נדר ולכן מותר אפילו בסעודת שחרית²⁵¹

ומי שלא נדר בפירוש אלא שנוהג כך שלא לאכול בשר כי אם בימים שאין אומרים בהם תחנון, אזי אפילו בליל ערב יום הכיפורים מותר. ודוקא בלילה ממש²⁵² ונכון שלא לאכול אפילו בסעודת שחרית מאכלי חלב המאה ושום וביצים שמרבין²⁵³

אסור להתענות בו שום תענית, ואם חלם חלום שמתענין עליו ומתירא לנפשו היותר טוב שיקבל עליו להתענות יום אחר ויקובל כאלו התענה אותו יום²⁵⁴

למנצח

אין נע"פ וא"א למנצח יענד וא"א מזמור לתודה, דבזמן הבית אסור להקריב שום קרבן הנאכל בערב יום הכיפורים דממעט זמן אכילתו, שהרי עכ"פ כל הקרבנות נאכלין ליום ולילה אחריו, וביום הכיפורים א"א לאכול ונמצא מביא לידי פיסול²⁵⁵

אין לקחת חומרים שמקילים על הצום שהוא מחסיר מעיניו הצום רק אם הוא לא בריא²⁵⁶

מי שנשבע שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין חשיב כמבטל מצוה של דיבריהם, וי"א שלאכול ביום תשיעי הוא דרשה גמורה מן התורה²⁵⁷

תשובה ובקשת מחילה

אף על פי שחייב אדם לשוב בכל יום וכל שכן בעשרת ימי תשובה, מכל מקום בערב יום הכיפורים החיוב יותר ויותר שיהיה כל היום בתורה, ויראה לתקן מה שעיוות בין

251 מעשה בראשית ח"ב עמוד 517.

252 מעשה בראשית ח"ב עמוד 517.

253 מעשה בראשית ח"ב עמוד 517.

254 מעשה בראשית ח"ב עמוד 518.

255 מעשה בראשית ח"ב עמוד 518.

256 עמק יהושע ח"ב סימן ל"ד. עיין דברות אליהו ח"ה סי' כב.

257 דברי יוסף סימן י' וז"ל עוד לו (לבעל הלק"ט) בח"א סימן כו' במי שנשבע שלא לאכול בשר ולא לשתות יין בעיוה"ך מהו והשיב דאין איסור להתענות בעיוה"ך דאדרבא מכלל עשרת ימי תשובה הוא. וזה ליתא לקוצ"ד. דזה חשיב כמבטל מצוה של דיבריהם. ועי' הרדב"ז בשניות סימן פח' שכתב בשם הרמב"ם דהא דאמרינן כל האוכל וכו' דרשא גמורה היא מן התורה, גם מר"ן בסי' תקע' עם היות שלדעתו ר"ח ועיוה"ך אינם מן התורה סיים שמדברי הרמב"ם נראה שהם מן התורה, ומל' אלא שכתב משמע דהכי ס"ל לקורא דל' אלא הוא כמו אבל וכבר כתבו כן בעלי הכללים ע"ש.

מה שבינו לבין קונו בין מה שבינו לבין חבירו מגזל ואונאה ואונאת דברים, שעל עבירות שבין אדם לחבירו אינו מכפר עד שירצה את חבירו 258

טוב שמי שהקניט חבירו אפילו בדברים צריך בעצמו לבקש ממנו מחילה ואינו מועיל ע"י שליח וצריך לפרש מה חטא כנגדו 259

מי שהוא אכזר ואינו רוצה למחול ודאי אין נשמתו מעדת ישראל אלא מערב רב גזע בישא 260

וגם הוא ימחול בלב שלם לכל איש ישראל שחטא כנגדו בין בגופו בין בממונו, ולא יענש שום אדם מישראל בסיבתו 261

ואם יודע שחטא לאיזה אדם ומת יביא עשרה בני אדם על קברו וילך על קברו יחף ויאמר חטאתי לאלהי ישראל ולפלוגי שחטאתי לו וישיבו לו מחול לך מחול לך ג"פ ויועיל זה לכפר אפילו אם הוציא עליו שם רע 262

ואם הרפו לאחר מיתה אין צריך לילך על קברו אלא יבקש ממנו מחילה במקום שביישו, וצריך לעשות תשובה על שעבר חרם הקדמונים ז"ל שלא להוציא שם רע על המתים 263

ובכל דבר שבממון לא יסמוך על דעתו, כי יצר הרע יש לו התירים הרבה רק ילך אצל חכם ויגיד לו באמת מכל מה שעשה לחבירו, והוא יורה לו מה לעשות על פי התורה כדי שלא ישאר בידו ממון חבירו בעול וגזל והמס 264

טבילה

מצוה לטבול בערב יום הכיפורים אף על פי שהוא מהור, ועיקר זמן הטבילה לאחר חצות ואפילו הוא אבל בתוך ז' מותר לטבול בערב יום הכיפורים שעה קודם הלילה, ושאר דיני אבילות נוהג עד הלילה 265

מי שמת לו מת בין ר"ה ליום כיפור מותר לו לרחוץ בערב יוהכ"פ 266

258 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

259 לימודי ה'.

260 לימודי ה' סעי' צו.

261 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

262 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521. לימודי ה' סעי' עה.

263 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521. לימודי ה' סעי' עו.

264 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

265 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521. היכל הקדש עמוד 197.

266 קה"ד (ח"א סימן נ"ב). כ"ב לימודי ה' סעי' עג.

אם יודע שיש בידו איזה עון חוץ מהנזכרים יתודה עליו ויקבל על עצמו לבל ישוב לחטוא כהנה ושב ורפא לו²⁶⁷

268 נהגו ישראל ללקות בין מנחה לסעודה

כשיהיה סמוך לחשיכה שעה או יותר אוכלין סעודה המפסקת, ואין לאכול אלא דברים קלי העיכול, ולא יאכל דברים המחממים ולא מאכלי חלב אלא בשר עוף וכיוצא בזה²⁶⁹

וצריך לזוהר מאד להוסיף מחול על הקודש בענין שיפסוק האכילה מבעוד יום קצת קודם בין השמשות, מבעוד יום ודאי, מדליק הנר בביתו ויברך, ואם הוא שבת יברך להדליק נר של שבת ושל יום הכיפורים²⁷⁰ בערב מוסיף מחול על הקודש וסועדים ומפסיקים מבעוד יום²⁷¹

מצוה להרבות נרות בבית הכנסת דכתיב לקדוש ה' מכבוד זה יום הכיפורים שאין בו אכילה ושתיה שמצוה לכבדו בנרות ובכסות נקיה. ואם כבו הנרות ביום הכיפורים אסור לומר לנכרי לחזור להדליקם ואפילו לומר לו מערב יום כיפורים אסור²⁷²

אפילו מי שלובש שק מחמת תשובה אסור ללבושו ביום הכיפורים מפני שהוא יום טוב, וכל שכן אותם הנותנים אבנים או קטניות באנפילאות ועומדים עליהם משום תשובה שאף בשאר ימות השנה אסור שזה מדרכי נביאי הבעל כדכתיב עד שפך דם עליהם²⁷³

וטוב לברך את בניו קודם שיכנס לבית הכנסת שאז כבר חל קדושת היום ושערי רחמים נפתחים. ועיקר הברכה שה' יפתח לבם בתלמוד תורה ותהיה יראת ה' על פניהם וכו', איש אשר כברכתו לעבודתו יתברך שמו כי זהו עיקר הכל²⁷⁴

מנהג כפרות בערב יוד"כ מנהג ישר הוא

ענין הכפרות, כל בני ספרד נהגו לעשותן והוא מהמקובלים, ויחשוב בלבו שהוא חייב מיתה ועי"ז מתקן גבר במקום גבר כדי להתעורר בתשובה, ויכוין בזריקתו לארץ כעין סקילה, שחיטתו הרג, תופסו בידו בצואר היינו הנק, שורפו היינו שריפה²⁷⁵

267 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

268 היכל הקדש עמוד 196

269 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

270 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

271 היכל הקדש עמוד 196

272 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

273 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

274 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

צריכין לזוהר שלא תהיה מצוה הבאה בעבירה של איסור נבילה וטריפה. שאם יהיה השוחט אינו יר"ש או אינו אומן, כמה איסורין וכמה תקלות יצאו מתחת ידו ויהיה חוטא ומחטיא באכילת אסורות בפרט השוחטים בלילה מחמת הדוחק ותרדמת השינה לא ישגיחו ולא ירגישו בבדיקת הסכין, ואם השחיטה במקום הראוי ולא יוכלו להשגיח גם על השברים, ולכן ההעדר טוב ממציאאות הרע 276

יזהר שלא ישחוט אלא אצל שוחט שהוא מפורסם ליר"ש ובקי באומנות השחיטה ובדיניה ובדיני השברים, כי אפשר מחמת טירדה וקיבוץ עם שלא ישיג לראות הסימנים אם נשחט רוב או אם נשחטו שלא במקום שחיטה ולעשות הגרמה וכדומה, ולכן טוב יותר לשחוט יום או יומיים קודם עיוה"כ 277

יש שנהגו לעשות כפרות בתרנגולות, ותיקנו תרנגול ותרנגולת אחת לכל משפחה 278 אפילו שיש ערעור על מנהג של כפרות עם תרנגולים, אין לבטל המנהג, ויש אומרים

275 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

276 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

277 קיצוש"ע להגר"ב"ט.

278 אוצ"ה ח"ב תתק"ח. הנה בנהגו העם כתב שגדולי העיר עשו תקנה כך שרק תרנגול אחד לזכר ואחד לנקבה למשפחה, וז"ל בענין הכפרות בזמן האחרון היתה תקנה שלכל משפחה היו שוחטין תרנגול לכל הזכרים ותרנגולת לכל הנקבות, עיין בספר התקנות שסדרתי והדפסתי אני עני כרך ה' דף ק"ץ ובספר תקנות חכמי צפרו וז"ל שם בהתאסף עם חכמי ורבני העיר וחברי הועד והק"ק יצ"ו, על ענין הכפרות שוחטין בעיוה"ך. המה ראו כמה מכשולים היוצאים מזה כנודע. וכבר צווחו על זה קמאי ובתראי ונוספה נחלתנו בשנה זעומה כזו, אשר דלתי השפע סוגרו על מסגר בעוה"ר הי"לד. והתרנגולים ביוקר, ומה יעשו העניים האומללים דתלו בהו טפלי, ואין בידם להשיג דבר המספיק מדלית איסר. לכן עלתה הסכמתינו לתקן המעוות. והוא שכל בעל הבית לא יעשה הכפרות זולת תרנגול אחד לזכרים שבבית, ותרנגולת אחת לכל הנקבות שבבית. זולת הבן שהוא נשוי והוא עם אביו במדור אחד שאז גם הבן ישחוט לעצמו ואשתו לעצמה. וכן אם היתה שם אשה מעוברת שיוסיפו תרנגול אחד בשבילה. ועל זה אין להוסיף בשנה זו. וביוה"ך שיבוא עלינו לשלום ומשם ואילך, אם נראה בעיני חו"ר ע"ש. עיפ קו דת אל עזר סי תרה ביא שם כמה ח ושת בנעי פכורת של ת רנגוללי וכבת ב ה ערה וט ש לא טוב עויש אלול ש כל שנה ל אוכלכי שחיטה של חשוטיסם סמים ל ב גל ה כפורת ש הו ש שיאן ש מצויש חויים הוכלי אצל שם חוט ,

והנה בקרבן המנחה לגר"ב אסבג דן בענין הכפרות וכתב שיש כמה חששות וכמה סברות שבימינו היה ראוי לא לנהוג כפרות בעופות, אך היות ולא ישמעו לנו לבטל מנהג זה, ובפרט שיש להם על מי לסמוך כי הוא מנהג הנאונים, יש עצה לקיים את המנהג בלי לכנס לחששות. וזה אם יסכימו עמי רבני המערב, ה' עליהם יחיו, לקבע מנהג, שכל משפחה ישחטו רק זכר ונקבה, ובתרנגול ינהגו מנהג הכפרות כל הזכרים, האב והבנים, תרנגולת לנקבות, לאם והבנות, כי כפרה אחת עולה לכמה אנשים, כמו שאומרים הרב לבו"ש והגר"ז. ואף ש"ש מי שאוסר שכל אחד יעשה לעצמו כפרה, מחמת המכשולות הו"ל גם הוא יודה לנהג כפרה רק אחד, כי אז סרו כל המכשולות, השוחטים לא יהיו עיפיים. וגם העניים יהיה בידם להשיג שני עופות, וגם קל יותר לכל אחד לתת רק עוף שני עופות לצדקה, ולא כנגד הכל, ובזה הכל יבוא על נכון. וצ"ע לי על הקרבן מנחה מה

שאינן לנהוג מנהג זה 279 נהגו לקחת הכפרות לפי מספר השמות. ואם יש לו שני שמות יקח שני כפרות או יותר, ולאשה מעוברת לוקחים שלשה כפרות שני תרנגולות וזכר, והמדקדקין מקפידים לשחוט את הכפרות באשמורת הבוקר 280 מנהג הכפרות הפשוט כך הוא. מקיפים תחילה על כל ראש וראש ואומרים הנוסח ואח"כ מברכים

שמציע לחכמי המערב לתקן שכל משפחה תיקח רק שני עופות והרי דבר זה כבר הוזכר בתקנות חכמי צפרו והיה נראה כבר כמה מקומות נהגו כן וצ"ע.

ועיין מעשה בראשית ח"ב עמוד 520 וז"ל כבר נתפשט המנהג כמעט בכל ישראל לעשות כפרות בערב יום הכיפורים ונשרש בלב ההמון שכל כפרת יום הכיפורים תלוי בזה וסוברים שאין להם כפרה ביום הכיפורים אם לא בתרנגולים ועל ידי זה באים לידי איסור נבלה מרוב דוחק השוחטים וכו'. ומי שיכול ומצוה מן המובחר אזי יקרא לשוחט לביתו באשמורת הבוקר ויהיה תכף לסמיכה שחיטה אבל לא יחשוב שזהו כפרתו אלא יחשוב שכל מה שעושין לעוף זה הכל היה ראוי לבא עליו כענין הכונה בקרבנות והקב"ה ברחמיו עבור התשובה שעשה הפך הגזרה ונתקיים דוגמתו כעוף הזה. ומה טוב ליתן הכפרות לעניים או לפדותן וליתן המעות לעניים. גם יזהר שלא לדקדק אחר לבנים אלא אם בא לידו במקרה יקנהו ולא יאמר כלום

ועיין מגן אבות ונתיבות המערב מנהגים בענין זה, וכן עיין דברי שלום ואמת ח"ב מה שכתב בזה. והנה הילקוט שבע ח"ה עמוד כב וז"ל כתב מרן השולחן ערוך בסימן תרה סעיף א': מה שנהגים לעשות כפרה בערב יום כיפורים לשחוט תרנגול על כל זכר ולומר עליו פסוקים, יש למנוע המנהג (משום חשש דרכי האמורים). וכתב הרמ"א: יש מהגאונים שכתבו מנהג זה. מנהגנו בחוץ לארץ היה שהשוחט בא לבית באשמורת הבוקר ושוחט בישוב הדעת רק עבור המשפחה, וכן עשו הרבה שוחטים, ולכן לא יצאה תקלה מתחת ידם, אולם היום טוב לאדם הדבק במנהג זה, לעשות את הכפרות מיד אחרי ראש השנה, כי עינינו רואות את הדוחק הנמצא על השוחטים לפני כפור, וצריך סיעתא דשמיא להינצל מחשש איסור נבילה הלילה. לכן טוב יותר לעשות את הכפרה במעות ותיחשב להם לצדקה, שלא יהיו נכשלים באיסור נבילה חס ושלום. וכתב הגאון מוילנא זצ"ל: טוב יותר לפדות התרנגול, ויתן כספו לצדקה, שנאמר: "וחטאיך בצדקה פרוק". ומוה"ר ברוך טולידאנו בן רבי אברהם זצ"ל בספרו "רינה ותפילה" בסימן תר"ד כתב: מנהג הכפרות על הקבלה (כלומר טעמו על פי הקבלה) אולם דרך הפשט אין בהם סגולה, זכר לזכר ונקבה לנקבה, ולפדותן בממון היא החובה.

279 שמו"י סימן קפ"א. ועיין שם ששאל את הגאון מהר"ם בנגז' האם יש לבטל את מנהג הכפרות בתרנגולות וכתב שיש לו תשובה ארוכה על זה שלא לבטל את המנהג ונתנה לגר"י בן וואליד וחבל על דאבדין.

ובשו"ת מים חיים (סימן רנ"ד) כתב, שאין לנהוג מנהג זה מכמה חששות גדולים, א' שמרן כתב שלא לעשות. ב' שהשוחטין לא שוחטים כראוי ויש כמה בעיות בשחיטה, ולכן יש להימנע מזה, ובפרט בערב היום הקדוש. עיין הוד יוסף חי עמו' קעז, ע"י שמש ומגן ח"א או"ח סימן ט"ו, ע"י ילקוט שמש שכתב וז"ל מר"ן סימן תרצד סעיף א' כתב שיש למנוע מנהג זה, ובב"י הבי"ד א"ח שהרמב"ן אוסרו משום דרכי האמורי. אמנם כמעט כל העולם, ספרדים ואשכנזים, אוחזים במנהג זה, משום שהוא מנהג קדמון שנהגו בו קודם שקבלנו דברי מר"ן, עפ"י הגאונים ועוד ראשונים.

280 נהגו העם (סימן כ"א).

ושוחטים. ויש שמקיפים על ראש הבית תחילה עם אמירת זאת חליפתי ושוחטים ללא ברכה רק על סמך ברכה ראשונה 281

אם יצא תרנגול כפרות טריפה ישחט אחר 282

מה ששוחטין תרנגול לכפרה בימי השנה וחיתכים ראשו ותולין אותו על פתח הבית, נראה שהוא מדרכי האמורי 283

יש אומרים שאומר את הנוסח הכפרות בין הברכה לשחיטה ואין בזה הפסק, ויש אומרים שלא יעשה כן, אלא אומרים ואח"כ מברכים ושוחטין, ובכל אופן אם הפסיק אינו חוזר ומברך 284

שיפיים אדם את חבירו בערב יום הכיפור

מי שקילל את חבירו וביזהו והוא שתק מקבל את כל מצוותיו של המקלל, ואילו עונותיו עוברים אל המקלל. ונראה דאפילו ביקש ממנו מחילה אין המצב חוזר לקדמותו 285

מי שמת בערב יום כיפור יושבים האבלים והולכים לבית הקברות מנחה ויושבים שם ע"ג קרקע ואומרים לו לא יבוא עוד שמשך נזטלים מנעליהם ורוחצים ידיהם מתפללים הולכים לבית עושים סעודה המפסקת 286

סדר הידוי במנחה בערב יום כיפור

צריך להתוודות במנחה בערב יום כיפור. ואפילו התודה כבר יחזור ויתודה עם הש"ץ 287 תיקנו חז"ל להתוודות בעי"כ בתפלת מנחה שמא מחמת סעודה המפסקת יארע לו איזה תקלה ולא יוכל להתוודות אחר כך או שמא ימות ח"ו, לכך תקנו להתוודות במנחה בכתוב במחזורים 288 ואחר תפלת שמונה עשרה אומר וידוי קודם שיעקור רגליו ואומר וידוי ביהי רצון וצריך להתוודות מעומד אפילו שמע וידוי משליח ציבור

281 מים חיים (רנ"ה).

282 עיין פקדת אליעזר סי תרה .

283 השמים החדשים או"ח סימן פ"ג.

284 עיין מים חיים (סימן רנ"ה) שהוכיח מהרשב"ץ שמשמע ממנו שאומר את הנוסח בין הברכה לשחיטה, ואין בזה הפסק. וצ"ע. אומנם הוא סובר שאין להפסיק.

285 דבר אמת (סימן י"ח).

286 לימודי ה' סעי' פו.

287 ליצחק ריח (אות ו' סעיף א').

288 מעשה בראשית ח"ב עמוד 521.

והוא כבר התוודה צריך שישמע אותו מעומד ועומד כל זמן ששליח ציבור מתוודה
 289 ויש אומרים שיתודה גם אחר האכילה לבד מוידוי בערבית 290

אינו צריך לעמוד בשעה שמתודה עם הש"ץ רק ביום כיפור. אבל בימי החול אינו צריך
 לעמוד 291

בימינו יש למחות ביד הנשים שלא עושים תוספת יום כיפור 292

דין הטמנת החמין בערב יום כיפור

במרוקו נהגו שלא להטמין חמין מערב יוהכ"פ 293

דין הדלקת נרות יוהכ"פ

אין מברכין על הדלקת הנרות בבית הכנסת ביוה"כ 294

איסור אכילת יום הכיפורים ושיעור כמותו

שיעור אכילה ביום הכיפורים הוא ככותבת. ושיעורו הוא יותר מכביצה, וי"א שהוא
 שיעור כביצה 295

289 היכל קדש.

290 לימודי ה' סעי' ז' כתב ומז' הטעם אמרים לך ה' תשקתי לצאת יד"ח וב מי שסובר שצריך
 וידוי אחר סעודה מפסקת מלבד הידוי של ערבית ולי לישועה כתב ש להם שלא אומרים לך אלי
 תשוקתי צריך א"כ להתודות אחרי ה סעודה מפסקת לכו"ע,

291 ליצחק ריה שם. משם הכנה"ג משם מהר"א עובדיה.

292 ודלא כמ"ש השו"ע שאין למחות ביד הנשים שמאחרות עיין זאת ליהודה או"ח סי' קל.

293 נהגו העם ימים נוראים (סימן כ"ב). כתב לימודי ה' מותר בכל אופן להטמין בעו"י לצורך
 מוצאי כיפור משום עגמת נפש אבל צורך מוצאי שבת אסור.

294 השמים החדשים (סימן נ').

295 דבר אמת (סימן א'). ושיעור כדי אכילת פרס הוא שיעור של אכילת ד' ביצים. וכתב על זה
 בשו"ת שמש ומגן (ח"ב) ששיעור ד' ביצים הוא לחומרא. ובשו"ת דבר אמת כתב ששיטת הרמב"ם
 היא שהשיעור הוא ג' ביצים, ושיטת הרשב"א ד' ביצים, ושיטת הרשב"א נסותרת מעצמו. וכ"כ
 הרשב"ש (סימן תפ"ד). ובשו"ת ישמח לבב הביא את שיטת הרמב"ם שהשיעור הוא ג' ביצים שכל
 ביצה היא י"ח דרהם, ואילו שיטת ר"ש היא ד' ביצים. ובספר מקראי קודש הובא בהסכמת הגאון
 רבי שלום משאש כתב שבשעת הדוחק יש למדוד לפי השיעור של ד' ביצים, וכתב שהשיעור הזה
 הוא תשע דקות. שכן כתב החת"ס. וכתב ובליל הסדר לא ראיתי מי שמחמיר בזה, אלא שהות של
 פחות מאכילת פרס.

ובהגש"פ כה לחי להגאון רבי יצחק חזן (עמוד כ"א) כתב שיש מי שאומר שהוא שיעור של ו'
 ביצים, ויש מי שאומר שהוא שיעור של ח' ביצים. אמנם במקום אחר הביא שיש אומרים שהוא
 שיעור של ג' ביצים, ויש אומרים שהוא שיעור של ד' ביצים, וא"כ אם נילך כ"א בתרא השיעור

כותבת זו צריך לאכול תוך כדי אכילת פרס, ושיעור כדי אכילת פרס יש אומרים שהוא ד' ביצים, ויש אומרים שהוא ג' ביצים 296

שיעור אכילה להתחייב כרת הוא ככותבת הנספה לכל אדם והוא פחות מעט מכביצה בינונית. ושיאכל אותה בפעם אחת. אבל אם אכל מעט וחזר ואכל מעט, אם יש מתחלת אכילה ראשונה עד סוף אכילה אחרונה כדי אכילת פרס מצטרפין ואם לאו אין מצטרפין ופטור אבל אסור 297

ושיעור אכילת פרס י"א ארבעה ביצים וי"א ג' ביצים. ושיעור שתיה להתחייב עליה כמלא לוגמיו. ר"ל כדי שיסלקנו לצד אחד בפיו ויראה כמלא לוגמיו, ומשערין בכל אדם לפי מה שהוא הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו, לא כמו האכילה ששיעור הנז' הוא לכל אדם 298

וכל האוכלין הראוין לאכילה מצטרפין וכן כל המשקין הראוין לשתיה מצטרפין, אבל אכילה ושתיה אינם מצטרפין 299

ואם שתה מעט וחזר ושתה מעט, אם יש מתחלת שתיה ראשונה עד סוף שתיה אחרונה כדי שתיית רביעית מצטרפין וחייב ואם לאו וכו'. וי"א השיעור צירוף שתיה כאכילה בכדי אכילת פרס 300

מלאכה

כל מלאכה שחייבין בשבת חייבין ביום הכיפורים וכל שבשבת פטור אבל אסור גם ביום הכיפורים כן, אלא שבשבת זדונו בסקילה וביום הכיפורים בכרת. וכל שאסור לטלטל בשבת אסור לטלטל ביום הכיפורים 301

נמילת ידים

יזהר כשיטול ידיו בבוקר שלא ירחץ אלא עד סוף קשרי אצבעותיו ולא יכוין להנאתו רק להעביר רוח רעה מן הידים, ומקום שריית הטומאה אינו רק על האצבעות בלבד.

להלכה הוא ג' ביצים. והסיק שם הכה לחי שיש לחוש לשיעור של ג' ביצים, ולא לעשות הפסק יותר מד' ביצים. והנה בשו"ת ויאמר יצחק או"ח סימן ז' כתב, שהשיעור יש אומרים שהוא ג' ביצים, וי"א שהוא ד' ביצים. וכתב שם שג' ביצים הוא נ"ד דרמוס וד' ביצים הוא ע"ב דרמוס, והוא אומר שהדורו שיעורו הוא שמונה דרמוס וחצי. ועיין בהלכות פסח בענייני ליל הסדר מה שהארכנו בזה.

296 דבר אמת (סימן א'). ועיין אוצ"ה ח"ג אלף תתקלה.

297 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

298 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

299 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

300 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

301 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

וכן כל היום אם הטיל מים וכל שכן אם עשה צרכיו מותר לרחוץ כנז' אבל הכהנים
בשעולין לדוכן נוטלין עד הפרק 302

מותר להריח ביום הכיפורים בשמים וכיוצא בזה. ויזהר לברך עליהם. וכל זמן שלא
הסיה דעתו מלהריח אסור לחזור ולברך. ויזהר שלא יזלף במטפחת או בטובא"ק
ששואף דרך האף ביום הכיפורים, כי אם מערב יום הכיפורים שמוליד ריחא אסור 303
לשואף טבאקו דרך נחיריו היתר גמור הוא ויש שרצו לסאור בכל תענית ציבור, אבל
המתרים רבו 304

לבלוע רוק פשט שמותר והנוהג לאסור אין לו צד היתר והוי דברים המותרים ואחרים
נהגו בהן איסור 305

איסור רחיצה ביוה"כ

אסור לאדם לשים על ידו בושם להריח בו ביוה"כ פ שהיה כסיכה 306
הטיל מים ולא שפשא אע"פ שמצד הלכה אינו צריך שיטול ידיו רק משום היכון ביום
כיפור יכול ליטול ידיו 307

מי שרואה קרי ביום הכיפורים ידאג כל השנה כולה ויעשה תשובה, וי"א שאינו צריך
לחשוש לזה 308

יש להסתפק אם מותר לו לסוך חטטין שבראשו בשמן ביוה"כ 309
וי"א שאין להריח בשמים ביום הכיפורים 310

302 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

303 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523. לימודי ה' ק כתב השל"ה שאסור אבל נראה לו שמותר.

304 לימודי מטעם כדי להוסיף במאה ברכות.

305 לימודי ה' סעי' פט.

306 שם.

307 לימודי ה' אנקאוזה סעי' פג.

308 בשו"ת מים חיים הוכיח מכמה ראיות שאין לחשוש לזה, ואדרבה מהגמרא משמע שסימן טוב
הוא לו, שיש ג' מימרות בגמרא שמשמע מזה שאם בא לו הדבר ללא הרהור, אינו סימן רע. ואילו
רבים מגאוני מרוקו חולקים עליו בזה, וכותבים שאין לזוז ממה שכתב השו"ע שיש לו לדאוג. ועיין
עמק יהושע (ח"א סימן י"ח) ועט סופר.

309 נופת צופים (סימן י"ב).

310 ילקוט שמש עמוד קל.

דין סיכה ונעילת הסנדל

יום הכיפורים אסור בחמשה דברים, כלומר חמשה ענויים, כנגד חמשת החושים שבהם עושה האדם את העבירות והענויים והם: א) אכילה ושתייה; ב) רחיצה, ג) סיכה ד) נעילת הסנדל מעור ואפילו מחופה עור אסור, אולם של גומי, קש, בד או שאר המינים מותרים; ה) תשמיש המיטה, 311

אלו שהולכים ברחוב הגויים עם מנעלים מעור לא טוב הדבר ואם אי אפשר ילך בסנדל בלא עקב ויהפוך ימין לשמאל 312

וינהג האדם עם אשתו כל דיני נידה ביום הכיפורים גם הזמן של תוספת מחול על הקודש 313 נגיעה בעלמא באשתו ביוה"כ אינה אסורה מדינא, ואינה אלא חומרא בעלמא 314

קמן מבין גיל י"א שמתענה ומשלים צריך גם לאסור עליו נעילת הסנדל, וקודם שהגיע לחינוך אין להקפיד על כך כלל. ואילו בשכבר הגיע לחינוך לא שייך חינוך לשעות בנעלים, אלא אם יש נעלים מבר שקל ללובשם ילבשם ואם לא אין להקפיד בזה 315 ואין לחלוץ את המנעל בבית כנסת משום כבוד בית הכנסת 316

וכשם שצריך לערב ערובי הצירות ותחומין לשבת כך צריך ליום הכיפורים. דברים האסורים ביום הכיפורים שהם אכילה ושתייה רחיצה סיכה נעילת הסנדל תשמיש המטה לילו כיומו לכל דבר. ואף על פי שכולן אסורין לכולי עלמא אין חיוב כרת אלא באכילה ושתייה, ולכולי עלמא נמסר לחכמים להתיר כפי שנראה בעיניהם 317

דין חולה ביום כיפור

אסור לאדם לחבר עצמו לאינפוזיה ביום הכיפורים כשהוא אינו בסכנה 318

311 ילקוט שבע ח"ח וז"ל ע"ש ומעניין הדבר, אשר כמה אנשים אינם מקפידים על איסור נעילת הסנדל מעור, ומוציאים כסף רב עבור יתר המצוות ביום קדוש זה ואפילו על חיבוב מצוה, ועל דבר איסור של נעילת הנעליים שהוא איסור מפורש, אינם מקפידים, על כן חלש יאמר גיבור אני, יתגבר על יצרו להמנע מכל איסור ביום הקדוש הזה, והבא ליטהר מסייעין אותו וה' הטוב יכפר בעד.

312 לימודי ה' אנקאוה.

313 לימודי ה' סעי' צב כתב יתרחק מאשתו כאילו היא נדה.

314 תורות אמת (סימן תרט"ו).

315 הסכמת הגרש"מ בספר מקראי קודש.

316 קרית חנה דוד (סימן נ"ב).

317 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

318 הגר"ש משאש במכתב בספר מקראי קודש.

יודלת ג' ימים אוכלת, מג' ועד ז' אמרה צריכה לאכול מאכילין אתוה מכאן ואילך אין מאכילין אותה אפילו אמרה לא שתקה מאכילין אותה כמו שמחללין עליה את השבת
319

מפלת אחר מ' דינה כיוולדת לענית תענית 320

נשים נאמנות לגבי יולדת 321

ילדה יום א' בין השמשות וכיפור הוא בד' לא תתענה בכיפור 322

יולדת אחרי יומיים מהלידה שהיא מרגישה טוב וגם הרופא הסכים לה לצום וגם היא רוצה היא יכולה לצום 323

מעוברת שיש חשש רק לחיי העובר אם תצום שומעים לרופא 324
מינקת שמחמת הצום לא תוכל להניק את בנה ואין לו מה לאכול כי אין אשה אחרת מותר לה לאכול 325

חולה

חולה שצריך לאכול מאכילין אתו בעל כרחו ואפי' אומר הרופא שהמאכל מזיקן שומעין לחולה 326

חולה שצרי לאכול ביום הכפור ואין לו מה לאכול מותר לשחוט לו תרנגולת 327

חולה מסוכן ביהוב"פ מותר לו לאכול 38 וחצי גרם שהם שני שלישי ביצה 328

319 לימודי ה' סעי' סא.

320 לימודי ה' סעי' סב.

321 לימודי ה' סעי' סג.

322 לימודי ה' סעי' סד.

323 ברית שלום או"ח סימן ס.

324 ברית שלום או"ח סימן סא.

325 לימודי ה' אנקאוזה סעי' פה.

326 לימודי ה' סעי' עת.

327 לימודי ה'.

חולה ביוהכ"פ שאוכל לשיעורין דהיינו שצרי' להמתין בין אכילה לאכילה, טוב שיחמיר י' דקות ומי שיכול ימתין חמש דקות. וחייב שתהייה שהייה כדי שיעור אכילת פרס שהוא י' דקות או חמש דקות ואם לא יכול ימתין כדי שתיית רביעית 329

330 חולה שחייב לאכול ביו כיפור יברך המוציא וברכת המזון

331 חולה שנרפא והוא חלוש הוא כמו חולה עצמו

332 חולה האוכל ביום כיפור לא יעשה קידוש

יולדת

כשמאכילין את היולדת והחולה מניחין לפניהם המאכל, ואומרים לו אם יודע אתה שאפשר שתסתכן אם לא תאכל די מחסורך אזי אכול עד שתבין שדי לך בכך. אבל אם אפשר לך שלא תאכל כשיעור בפעם אחת תאכל בפחות מכשיעור דהיינו שיאכל פחות או כשני שלישי ביצה וישהה כדי אכילת ד' ביצים ולפחות כדי אכילת ג' ביצים ויחזור ויאכל בן 333

ובשתיה יבדוק החולה עצמו כמה הוא כדי שיסלקנו לעד אחד ויראה כמלא לוגמיו וישתה פחות מזה מעט, וישהה בין שתיה לשתיה כדי אכילת ארבעה או ג' ביצים, ולפחות כדי שיעור שתיית רביעית 334

וטוב שמערב יום הכיפורים יכניס לתוך פיו שיעור הנז' מאיזה משקה ויפלטם לתוך כוס ובזה ידע כמה ישתה ביום הכיפורים שלא יתחייב. וכן באכילה ישער מערב יום הכיפורים כמה שיעור אכילת ד' ביצים. וישער זה במורה השעות וידע איך להתנהג 335

328 ברית שלום או"ח סימן סב. וחולה ביוהכ"פ צריך להמתין בין אכילה לאכילה י' דקות ומי שיכול ימתין חמש דקות. בעני חולה עיי דברות אליהו ח"ג סי' ח.

329 ברית שלום או"ח סימן סב.

330 לימודי ה' סעי' סה.

331 כ"ב הפקדת אלעזר סי תריח.

332 לימודי ה'.

333 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523. עיין זאת ליהודה או"ח סי' כג.

334 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

335 מעשה בראשית ח"ב עמוד 523.

נהגנו ללבוש טלית בליל יוהכ"פ 336

נוהגים לומר כל נדרי³³⁷ שלוש פעמים להתיר הנדרים של כל השנה, מיום הכיפורים שעבר עד יום הכיפורים הזה, ונוהגים עוד להוסיף פעם רביעית להתיר למפרע את כל הנדרים מיום הכיפורים הזה עד יום הכיפורים אחר, והנוסח נדרנא לא נדרי, ושבוענא לא שבועי וכו' וכן די נדר ודי נשתבע, ודי נדר, ודי נחרים וכו' 338

יאמר כל נדרי קודם צאת הכוכבים שאם יצאו הכוכבים שכבר קדש היום אסור להתיר נדרים בשבת ויו"ט³³⁹

צריך השליח ציבור העמיד אחד לימינו ואחד לשמאלו בסדר והאהן וחור תמכו בידי מזה אחד ומזה אחד³⁴⁰

נוהגים בשעת אמירת כל נדרי מוציאים שלושה ספרי תורה, כנגד שלושה דיינים שעושים התרה. ויש אומרים כנגד תורה נביאים וכתובים, ויש האומרים כנגד שלושת האבות (אברהם יצחק ויעקב). ישנם בתי כנסת המוציאים שבעה ספרי תורה – כנגד שבעה רקיעים והם: וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון וערבות. וגם כנגד שבעה כורתי ברית שהם: אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, פנחס ודוד, והם שבעת האושפיוזין³⁴¹

336 לימודי ה' סעי' עמ כתב שיברך עליו אבל אם נתעטף בין השמשות לא יברך. עיין מים חיים ח"א סימן פו והוד יוסף חי עמוד קעו.

337 עיין היכל הקדש עמוד 198 שכתב ראוי היה לבטל מהנג זה שהרי איך מתירים הנדר אחר שכבר עבר ומה תועיל התרתו אלא כיון שנהגו לאמרו ואומרים אתו ומה שאומרים מיום כיפור זה עד יום כיפור שעבר יש לו עיקר מהגמרא שאיתא הרוצה של יתקיימו נדריו יעמוד בראא השנה ויאמר שכל נדרים שאני נודר השנה יהיו במלין מעכשיו ובלבד שלא יהא זכור התנאי בשעת הנדר.

338 ילקוט שבע ח"ח וז"ל ושעם להתרת נדרים בליל כפור, כתוב בספר חיי אברהם כלפון, מצאתי בשבלי הלקט מ"ה וזה לשונו: תקנו לנו הראשונים לומר כל נדרי בליל כפור משום שעל כל העוונות שבתורה אם עשה תשובה – יום הכיפורים מכפר, וראו הראשונים ששום עוון אינו מעכב את הכפרה, שאם יעשה האדם תשובה – יום הכיפורים מכפר, אולם עוון הנדרים, שאם נדר לתת צדקה, אין יום הכיפורים מכפר עד שישלם את נדרו ע"ש.

339 היכל הקדש עמוד 198

340 היכל הקדש עמוד 198

341 ילקוט שבע ח"ח.

ויש אומרים כנגד שבע פעמים שאומרים ה' הוא הא-להים, שאומרים ביום כפור בשעת הנעילה. ויש המוציאים כל ספרי התורה שיש להם בהיכל, כי אם יוציאו רק שבעה, יש פגם לספרי תורה הנשארים בהיכל 342

כל נדרי יאמר בקמץ הטוף 343

יש להתחיל באמירת "כל נדרי" מספר דקות קודם הלילה, ולכן יש לומר את הפיוטים "לך אלי" ו"שמע קולי" מבעוד יום 344

סדר אמירת "כל נדרי": המנהג לומר שלוש פעמים "כל נדרי" בלשון עבר, ואחר כך חוזר הש"ץ ואומר פעם רביעית בלשון עתיד, לצורך התרת נדרים של השנה הבאה. ויש בתי כנסיות שאומרים שלוש פעמים על העבר ועל העתיד וכוללים שניהם בנוסח אחד 345

אומרים ברכת שהחיינו ויסיע הציבור לחזן אבל לא יברכו בפנ"ע 346

אם חל יוהכ"פ בשבת, אומרים מזמור שיר ליום השבת במעריב 347

אומרים כל נדרי ואח"כ אומרים השכבה 348

נהגו להוציא ס"ת בכל נדרי ולמכור לכל מי שרוצה להחזיק בס"ת, וי"א שאם נמשך מזה ריב שיש למכור לפני יוה"כ 349

בענין אמירת כל נדרי יש בעיר ב' מנהגים, מנהג בהכ"נ הגדולה וקצת חבורות שלא לאומרו. אבל יש חבורות אחרי' שנוהגין לאומרו מיו"הכ שעבר עד י"ה הבא עלינו לטובה 350

בענין קדיש דקודם ערבית בליל יום כיפור יש לאומרו 351

342 ילקוט שבע ח"ה.

343 מים חיים ח"א ר"ג, עיין הוד יוסף חי עמוד קעז. בענין כל נדרי עיין עדות ביהוסף.

344 שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן נ"ט אות ב'.

345 שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן נ"ט אות ג' עי' ילקוט שמש יוהכ"פ.

346 לימדי ה' היכל הקדש עמוד 198 .

347 נהגו העם (סימן כ"ג).

348 נהגו העם סימן כ"ד.

349 מי"ח רנ"ב.

350 מנהגי ארגיל סימן א.

351 עיין דב"א ח"ג סי' ז.

ליל כיפור

יש שנהגו לא לישן כל הלילה ויש אומרים כי לא טוב הדבר ויש שנהגו לישן בבית כנסת וטוב שישנו בעזרת נשים או לצד מערב³⁵² ויש הסוברים שאין לישון בבית כנסת 353

טוב ישאמר תהלים ליל כיפור³⁵⁴

שחרית כיפור

נוהגים לקום ביום כפור באשמורת הבוקר כי היא שעת רחמים, קוראים תהלים, מתוודים על העוונות, מתחננים לה' בבכי ובדמע, ובפרט על עוון ביטול תורה, וכל אחד מקבל על עצמו שלא ישוב עוד לכסלה, אלא יקבע עתים לתורה יום יום, בעיתות הפנאי, בשבתות ובימים טובים, ויבקש מחילה וסליחה על העבר, אחרי זה קוראים "כתר מלכות" של רבי שלמה אבן גבירול ז"ל שמודפס במחזורים לפני תפילת שחרית של יום כפור, ואם נותר זמן לתפילה קוראים גם "כתר מלכות" של הרדב"ז ז"ל, מובא בשער הכוונות, שהרב האר"י זיע"א היה ער כל ליל כפור, ואם חסידי עליון נהגו כך, מה נאמר ומה נדבר אנחנו יתמי דיתמי³⁵⁵

בתפילת שחרית מוספין מזמורים שמשמע בה' צדקת כמו בבא אליו נתן הנביא ותפילה לעני כיוצא באלו מזמורים שהם על סליחה ומחילה³⁵⁶

נוהגים ביום קדוש זה של יום הכיפורים לקיים תענית דיבור, ובוה נמנעים מהרבה איסורים, אם זה דיבור בתוך בית הכנסת הלילה, אשר אפילו ביום חול אסור, אסורה כל שיחה בטילה אפילו עם בני ביתו, כי כל המרבה דברים מביא חטא כידוע. ומעל לכל מכל סכסוכים עם חבריו בבית הכנסת, ולא ישים לב לכל המתרחש סביבו, ועל ידי זה יתפלל בכוונה גדולה³⁵⁷

לא אומרים ביום כיפור ברכת שעשה לי כל צרכי³⁵⁸

סליחות

כשאומר החזן ויעבור יאמרו הקהל שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד ה' ה' וכו' מילה במילה³⁵⁹

352 לימודי ה' סעי' צד.

353 לימודי ה' סעי' עב.

354 לימודי ה' אנקאוזה. סעי' צג.

355 ילקוט שבע ח"ה.

356 היכל הקדש עמוד 199.

357 ילקוט שבע ח"ה.

358 לימודי ה' אנקאוזה סעי' עז.

טוב לעמוד בכל הסליחות ואם לא יכול יעמוד באל מלך יושב ויעבור וי"ג מדות³⁶⁰
 ראוי להורות להמון שלא יסיעו בתפילות הראויות לחזן עצמו כמו הורם מה שיאמרו
 361

מנהג יפה לקצר בתפילת שחרית

מי שמשכים ביום הכיפורים טוב שיאמר כתר מלכות להגר"ש בן גבירול, ואפילו
 שרגיל לומר תהילים 362

סדר קדושה של ריה"ל בתפילת יוהכ"פ היו אומרים אותו רק אחרי החזרה, ויש בתי
 כנסיות שהיו מודקדקין לומר אותו, וכן נהג הגאון רבי יעקב בן צור, וקודם החזרה היה
 החזן אומר הפזמון ה' שמעתי שמעך, ואין להשגיח על אותם המתחסדים שלא לאומרים
 363

בחזרת תפילת מוסף של יום הכיפורים, בעת שאומר הש"ץ "והכהנים והעם העומדים
 בעזרה כשהיו שומעים את שם המפורש" וכו' – משתחוים בכפיפת הראש והגוף, אך
 אין נופלים על הארץ, ויש יחידים המדקדקים ליפול על הארץ ממש 364

ויש אומרים כי כשהיו מגיעים להכהנים והעם בסדר העבודה לא היו נהגו לכרוע לא
 העם ולא הש"ץ 365 ויש שהיו נוהגים שהש"ץ בשעה שאומר והכהנים והעם פוסע
 לאחוריו ועוקר רגליו להשתחוות ארצה כשאר העם שבבית כנסת. ויש אומרים שאין
 לו לעקור רגליו ואין עליו שום חיוב לעמוד אפילו רחוק מן התיבה, ויפול על תיבה
 עצמה, כדי שיראה שגם הוא קיבל עליו עול מלכות שמים 366

יום הכיפורים שחל להיות בשבת – אין אומרים בתפילת העמידה "אלוהינו ואלוהי
 אבותינו רצה נא במנוחתנו", אלא מתחילים "קדשנו במצותיך" וכו', כביום הכיפורים
 שחל בחול 367

359 לימודי ה'.

360 לימודי ה' אנקאוה.

361 לימודי ה'.

362 מי"ח רמ"ט.

363 נהגו העם יוה"כ סימן כ'. עיין זאת ליהודה סי' קלג שיש לאומרו.

364 שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן נ"ז אות ז'.

365 נהגו העם סי' כ"ח, וכן כתב הגאון רבי בליפא אבן מלכא בספר כף ונקי.

366 כרם חמר ח"ב סימן י"א, ועיין בביכורי יעקב סימן י"א, שהקשה על מה שכתב הרמ"א שבשעה
 שאומרים את ה' זקפים, שהוא נגד המשנה שכתבה שבשעה שהיו שומעים את השם המפורש היו
 כורעים. ועיין שמה מה שביאר בזה.

367 שמ"ש ומגן ח"ג או"ח סימן נ"ז אות י'.

טוב לקצר בפיוטים בענין שיתפללו מוסף קודם שבע שעות ³⁶⁸

ברכת כהנים

מותר לשים מי וורדים במים שרוחצים בהם הכהנים ידיהם³⁶⁹

סדר קריאת התורה ומילה ביום כיפור

ביום הכיפורים מוציאים שני ספרים. באחד קוראים ששה בפרשת אחרי מות,³⁷⁰

ובאחד קוראים בשני בפנחס ובעשור לחודש 371 וה"ה לכל יום שיש בו ב' ספרים כמו
ברגלים ויה"כ שאומר קדיש על הראשון וקדיש על הב' 372

יום כיפור שחל בשבת קוראים בו שבעה כשאר שבתות וקדיש ומפטיר וקורא א'
פרשת פנחס ובעשור לך וקדיש והפטרה סולו סולו פנו דרך ³⁷³

יום הכיפורים שחל בשבת שקוראים שבעה בפרשת אחרי מות, ושגה הבעל קורא
וקרא לחמשי עד תיטתרו כמו שהמנהג ביהכ"פ שחל בחול, יש להוסיף פסוק מד'
הנשאים. אומנם אין צריך לזה שהמפטיר עולה למנין ז' ³⁷⁴

ויהכ"פ שחל בשבת אומרי הפטרה של מנחה על התורה ³⁷⁵

368 עיין לי לישועה הביא מה שכתבו האחרונים כי אם אחרי ז' שעות כבר הוא זמן מנחה
ויצטרך להקדים מנחה לפני מוסף ועיין שהביא מה שהקשה עדות ביהוסף בס"י יח שהרי בשלמא
להטור שהוא סובר כי זמן מנחה הוא מנחה גדולה לכן אין לאחר אחר ז' שעות אבל למרן שפסק
שזמן מנחה הוא מנחה קטנה שש שעות ומחצה וא"כ למה חששו למוסף לאחר ז' שעות, ומישב
כיון שיום כיפור אין בו קרבנות יחידים ומה מעם שמנחה כל יום מט' שעות כי הוא קרב אחרון ולא
קרב אחריו וממילא יום כיפור שאין קרבים עוד קרבנות יחיד ממילא חזר לזמנו לשבע שעות, ולכן
בזה לגם השו"ע מודה, עודי ישב שם כי קי"ל שבזמ מנחה אסור להיכנס למרחץ וכדומה שמא
ימשך וממילא מוסף של כפור יש בו הרבה דברים כמו סדר העבודה יש חשש שמא ימשך ואין
להמשך בזמן המנחה.

369 לימודי ה' סעי' פא וישב זה סי כה כי זמנה גרים.

370 היכל הקדש.

371 קח"ד משם הטור, והקשה שם מדוע לא קוראים ואך שור, כמו שקראו בזמן שבית המקדש
היה קיים, ועוד שבזמן שבית המקדש היה קיים, היו קורים פרשת פנחס בע"פ, ולא מתוך הספר.
ע"ש.

372 שו"ת תשב"ץ חלק ג סימן שכ.

373 היכל הקדש עמוד 200

374 משפטים ישרים ח"א סימן פ"א.

מילה

המנהג למול בין שחרית למוסף 376 והוא שימול אחר חזרת ספר התורה להיכל וקודם מוסף, וכשחוזרים לבית כנסת קורין מזמור אחד ואומרים קדיש ומתפללים מוסף 377

אסור לעשות את המציעה ביום הכיפורים ובתשעה באב בפה בין, מדין טעימה שאסור אפילו ע"מ לפלוג, אלא מזלפין ביד 378

במילה ביום כיפור מברכים על הכוס ונותנים לתינוק לטעום. וברכת זמן של יום כיפור אין מברכים עם כוס דחיישינן דילמא אתי למיסרך 379 ונותנין לתינוק שלא הגיע לחינוך 380

מברכים על הבשמים בשעת המילה שלא נאסר להריח בבשמים, ובפרט בשעת המילה 381

סדר הפילת המנחה

במחזור במנחה של יום הכיפור הנוסח הנכון לומר בשעת הוצאת ס"ת אומרים וזכור לנו השם וכו', ואת העקידה שעקד את יצחק בנו ע"ג המזבח 382

אין אומרים בברכות ההפטרה על התורה ועל העבודה אלא על התורה ועל הנביאים 383

יש לומר קדיש אחר קריאת התורה קודם הפטרה 384

375 לימודי ה' אנקאוה סעי' פד.

376 נהגו העם סימן כ"א.

377 ויאמר יצחק ליקומים יום כיפור סימן א'.

378 נהגו העם סימן כ"ט. עיין אוצר המכתבים ח"ג אלף תשצט לענין טעימה ביום התענית. לימודי ה ס עי עה

379 נהגו העם סימן כ"ט. עיין אוצר המכתבים ח"ג אלף תשצט. עיין זאת ליהודה או"ח סי קלא. לימודי ה' סעי' סח.

380 למודי ה' סעי' סט.

381 נהגו העם סימן ל'. עיין לעיל שדעת הגר"ש משאש שאין להריח בבשמים יום כיפור אולי כה"ג יתיר. וצ"ע. עיין זאת ליהודה סי קלא.

382 עיין בקרית חנה דוד ח"ב סימן צ"ד, ששם הביא מחלוקת בין המדרשים אם עקידת יצחק היתה בראש השנה או ביום כיפור. וצ"ע אם אומרים את הנוסח, למ"ד שעקידת יצחק היתה ביום ראש השנה.

383 זאת ליהודה סי' קלב.

384 לימודי ה' סעי' פח.

סדר תפילת נעילה

זמן תפילת נעילה הוא שעה, או שעה ורבע קודם צאת הכוכבים, ועושים נשיאות כפיים
בנעילה 385

במרוקו נהגו לישא כפים ביום כיפור בתפילת הנעילה ואפילו שהיה כבר לילה 386
גם בתפילת נעילה לאחר אמירת "ויעבור" ו"ג מידות יש לענות "בדיל ויעבור" בעת
אמירת "רחמנא אדכר לך" וכו', ולא כמי שנהג לענות "אמן" 387
מותר לחזן לומר שמע ישראל כמה פעמים 388

סדר מוצאי יו"כ

תוקעים תקיעות במוצאי יוה"כ פ 389 ומעם התקיעה י"א שהוא ג"כ לערבב את
השמן 390

במוצאי יום הכיפורים מתפללים תפילת ערבית אחר תקיעת השופר, בשובה ונחת,
בכוונה באימה ובריאה, היות וזו המצוה הראשונה שאחרי התשובה והחרטה, והרי
קבלנו על עצמנו לתקן ולשפר מעשינו, ולכן עלינו להיזהר בכל המצוות שנעשה אותן
כדת וכדין 391

בברכת הברכה במוצאי יוה"כ לא מברכים על הבשמים אף אם חל יוה"כ בשבת,
וכמנהג ארגיל 392

אם חל יוה"כ שבת אחר תפילה אומרים ואתה קדוש ואין אומרין ויהי נעם 393

385 ויאסוף שלמה סימן כ"ג. ובשאר תעניות אין אומרים נשיאות כפים, ואין ללמוד מיום כיפור,
שביום כיפור נעילה היא רק בסמוך לשקיעה, ואילו בשאר תעניות מתפללים מנחה גם בחצות
היום, ואז אין לעשות נשיאות כפיים, ולכן אפילו אם מתפללים מנחה סמוך לשקיעה, אין לחלק.
אבל כבר הבאנו לעיל בהלכות תענית שיש שושנים לדוד שסובר, שאם עושים מנחה של תענית,
סמוך לשקיעה, יכולים לעשות נשיאת כפיים.

386 פרחי שושנים תפילה סימן א'. וכ"כ זאת ליהודה או"ח סי' קלד. עיין דברות אליהו ח"ד סי' ג.

387 שמ"ש ומגן ח"ד או"ח סימן י"ח אות י', וכן מדברים שאמר בעל פה עי' ילקוט שמש.

388 חמדה גנוזה ח"ב סימן יט.

389 עיין במים חיים ח"א סימן טו. ובאוצר המכתבים ח"ב סימן אלף ק"ג שכתב שהוא זכר ליובל,
ומה שעושים כן בכל שנה הוא משום שלא ברור חשבון היובל. עיין אוצר המכתבים ח"ב סימן
תתקף. עיין זאת ליהודה או"ח סי' קלה.

390 עיין זאת ליהודה או"ח סי' קלו.

391 ילקוט שבע ח"ה.

392 נהגו העם סימן ל"א. עין היכל הקדש עמוד 202.

393 היכל הקדש עמוד 202.

מקדשים את הלבנה במוצאי יוה"כ ברוב עם לפני שמועמים, ואין לברך קודם יוה"כ פ
394

י"א שאין לברך במוצאי יוה"כ על הנר שהודלק עתה אפילו שעבר העמוד הא', ויש
שלא הקפידו על כך 395

צריך להוסיף מחול על הקודש גם ביציאת יום הכיפורים. ולומר מבדיל על הכוס. ואין
מברכין על הבשמים אפילו חל בשבת. והרוצה לעשות מצוה מן המובחר כשחל בשבת
לאחר ההבדלה יברך על הבשמים 396 נוהגין שלא לברך על הבשמים במוצאי י"ה
אפילו אם חל להיות בשבת, ודלא כמי שטעה והורה לאחרים לברך 397

ומברכין על הנר אפילו כשחל בחול. מותר לברך אפילו על אור שהוציא עכשיו
מהאבנים וכיוצא בזה. שברכת האש ביום הכיפורים הוא מטעם שהיה אסור כל היום
בתשמישו 398

ולכן אסור לברך אלא דוקא על נר שדלק מערב יום הכיפורים או שהדליק נכרי ביום
הכיפורים לחיה או לחולה ששבת ממלאכת איסור. ויש אומרים שאין מברכין על נר
של בית הכנסת. ונראה לי שהוא הדין מה שהדליק בביתו לכבוד היום, שהרי עיקרו לא
נעשה להאיר אלא לכבוד היום 399

ונוהגין להדליק נר אחד מנר זה ומברכין על שניהם. ומכל מקום אם אין לו נר מותר
לברך על נר שהוציא מהאבנים, וידליק נר ממנו וימתין מעט שלא יהיה בעמוד הא'
שהדליקו ואז יברך עליו. אוכלין ושותין ושמהים במוצאי יום הכיפורים 400

במוצאי יוה"כ אין מברכים אלא על נר ששבת דוקא, כלומר שלא נעשתה בו עברה
שלא הודלק באיסור ע"י גוי ביום הכיפורים, וכל שכן אם הודלק ע"י ישראל 401

נוהגים מיד במוצאי יום הכיפורים להתעסק בעשיית הסוכה, ובאותו מקום שמקימים
שם את הסוכה אומרים: הריני מוכן ומזומן לקיים מצות חג הסוכות תעשה לך, לשם
יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה בדחילו ורחימו, ליחדא שם י-ה-ו-ה. וליחדא שלים
בשם כל ישראל, ויהי רצון מלפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו, שעל ידי עשיית מצוה

394 נהגו העם ימים נוראים סימן ל"ב.

395 ויאסוף שלמה סימן י', ושם הוא רצה לישב, שהגפרור נחשב שהאש שבו מפקד פקיד, וכבר
דנו בזה גאוני מרוקו בבואם להתיר את הדלקת הגפרורים ביו"ט. ועיין בהלכות יו"ט בענין הדלקת
הגפרור.

396 מעשה בראשית ח"ב עמוד 524.

397 מנהגי ארגיל שם.

398 מעשה בראשית ח"ב עמוד 524.

399 מעשה בראשית ח"ב עמוד 524.

400 מעשה בראשית ח"ב עמוד 524.

401 פרחי שושנים אות ה' ערך הבדלה, משום שהאור שהודלק עתה לא היה בעולם. לימודי ה'
סעי' צו על נר ששבת ונר שהודלק ממנו.

זו יתוקן סוכת דוד, ותעלה היא למעלה אצל צדיק העליון, יחדיו ידובקו סוכת דוד עם הצדיק חי ועם נצח והוד תרין קיימין דגופא, ויתוקן כל מה שפגמנו והרסנו ופרצנו גדרה, ושלחנו בעירה ובער בשדה תפוחים, עתה על ידי עשיית הסוכה ובניינה נשוב ונבנה 402

מי שמת אביו קודם ראש השנה הגם שראש השנה פוסק ממנו גזרת ז' ויוהכ"פ גזי' ל' אבל אסור לו להסתפר לפני סוכת 403

402 לימודי ה' סעי' צו כתב שעכ"פ לא יעכב האכילה. נוהגים מיד במוצאי יום הכיפורים להתעסק בעשיית הסוכה, ובאותו מקום שמקימים שם את הסוכה אומרים: הריני מוכן ומזומן לקיים מצות חג הסוכות תעשה לך, לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה בדחילו ורחימו, ליחדא שם י-ה-ו-ה. וליחדא שלים בשם כל ישראל, ויהי רצון מלפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו, שעל ידי עשיית מצוה זו יתוקן סוכת דוד, ותעלה היא למעלה אצל צדיק העליון, יחדיו ידובקו סוכת דוד עם הצדיק חי ועם נצח והוד תרין קיימין דגופא, ויתוקן כל מה שפגמנו והרסנו ופרצנו גדרה, ושלחנו בעירה ובער בשדה תפוחים, ע"ש.

403 מלמודי ה' אנ קואוה

אבא במ סויסה
אבותינו עטייא
אבני שיש אבוטבול
אהל יעקב ששפורטש
אהל יצחק סבג
אוצר חלה פרץ
אוצר הכוונות פרץ
אוצר המכתבים משאש
אוצר חתנים פרץ
אוצר נדרים פרץ
אוצר נטילת ידים פרץ
אוצר פסקי דינים פרץ
אוצר שביעית פרץ
אור המערב
אורח מישור שרביט
אות ברית אדרעי
אלה תולדות פרץ
אמרי אש סויסה
אמרי פנחס עובדיה
אני חומה אדרעי
ארבעה ספרים אלבז
ארבעה טורי אבן הלוי
אשר לשלמה דנאן
אשר לשלמה ילוז
באר המלך סבג
באר יצחק בן שושן
באר מים חיים דאבילא
בגדי ישע משאש
בד דוד אדרעי
בית דינו של יהושע ברדוגו
בית יהודה עייאש
בית שמש משאש
בן מאיר כורכוס
בנאות דשא אדהאן
בקול שופר סבג
בקע לגלגלת אלמליח
בקש שלמה דנאן
ברוך הוא וברוך שמו פורטל
ברית אבות קוריאט
ברית שלום טולידנו
ברכת אליהו פרץ
בת רבים בן סמחון
גבול בנימין אלקרייף
גדול הנהנה אמסלם
גדולת מרדכי כורכוס
גושפנקא דמלכא קרסנטי
גרים וגירות אברגל
גרש ירחים משאש
דבר משה ברדוגו
דבר אמת מונסניגו

דבר יוסף ברדוגו
דבר שמואל עמר
דברות אליהו אברג'ל
דברות יעקב אדהן
דברי מרדכי ברדוגו
דברי שלום משאש
דברי שלום ואמת עמר
דברי שמואל עמר
דורות אזרד
דרכי דוד בן כליפא
הגם שאול אבן דנאן
הוד יוסף חי זרמתי
הגר"ד סרירו שו"ת
הוד יוסף ארווץ
היכל הקודש אלבז
הכשר כלים אדרעי
הכשרות בהלכה אדרעי
הליכות שבא אוחיון
הלכה ברינה טולידנו
הלכה למשה אלבז
הלכות מימונא מורציאנו
המעלות לשלמה כהן
הס כל בשר זרמתי
השמים החדשים טולידנו
השמים מספרים
והשיב משה מלכה
וזאת ליהודה טולידנו
וזאת ליהודה עייאש
זרח השמש משאש
ויאמר יצחק בן ואליד
ויאמר מאיר ועקנין
ויאסוף שלמה הכהן
ויגד משה ויזגן
וידבר דוד ועקנין
ויזרע יצחק טולידנו
ויען אברהם רווח
ויען שמואל מורציאנו
וישמע שאול נחמיאס
זבח תודה בן חסין
זבח תודה משאש
זבחי אלהים אסולין
זבחי יעקב שטרית
זבחי רצון אבן צור
זבחי תרועה זרקא
זבחים שלמים אנקאוה
זהב שבא דיין
זוכר ברית אבות דלויה
זכור לאברהם פרץ
זכות אבות קוריאט
זכות אבות פרץ

זכרון אליהו
זכרון אשר רווח
זרח שמש משאש
זרע יעקב בן נאים
זרע ישראל אמסלם
חוקי חיים פרץ
חוקת הטהרה טולידנו
חיי עולם טולידנו
חיי עמרם אבוטבול
חמדה גנוזה שלוש
חסד ה' בן עטר
חסד ואמת עובדיה
חסד לאברהם אזולאי
חק ומשפט טולידנו
יד ידידיה טולידנו
יהדות המגרב בן שמחון
יהדות מרוקו בן שמחון
יורו משפטיך ליעקב
אביחצירא
יחיה דעת חזן
ילקוט יוסף ילוז
ילקוט שבע בן עמרם
ילקוט שמש אדרעי
ילקוטי אליהו דנינו
ים הגדול טולידנו
ינוקא דבי רב כלפון
יפה שעה אביחצירא
ירים משה אזגורי
יקובל האמת אבוטבול
יש מאין ילוז
ישמח לבב עובדיה
כוס אליהו בן הרוש
כותנת יוסף בירדוגו
כנפי יונה אלבז
כסף אחר אנקאוה
כרם חמר אנקאוה
כתבי חכמי תלמאסן
לב מבין בירדוגו
לי לישועה לוי
ליצחק ריח אבן דנאן
לך שלמה הכהן
לעת מצוא בן עמרא
לפי ספרי ז'יני
לשד השמן אבן דנאן
מאור השמש ספר זכרון
לגר"ש משאש
מגן דוד בן ג'ג
מגן אבות לבהר
מורה צדק צאבח
מורשת אבות

משחת אהרן פרץ
משכיל לדוד צאבח
משכן שמעון אסולין
משפט וצדקה ביעקב אבן
צור
משפטים ישרים בירדוגו
משפטים צדיקים תיטואן
נאה משיב אוחנא
נגד מלכים כלפון
נהגו העם עובדיה
נוהג במ דדון
נוהג בחכמה בנאים
נחלת אבות קוריאט

מנחת העומר אבוטבול
מנחת חיים אמסלם
מנהגי דבדו מוציאנו
מנחת כהן אלחזד
מסלות ים אסולין
מעט מים עטייא
מעין גנים דאבילא
מענה אברהם עמר
מענה לשון חפוטא
מעשה בראשית דאהן
מקוה המים מלכה
מקומן של זבחים
משחה דרבותא בר מוחא

רב ברכות השלם בן שושן
רחמים פשוטים בנאים
ריב"ש ששת
רך וטוב ועיש
רמת שמואל אג'יני
רקיק אחד קרספין
רשב"ש דוראן
שאלו לברוך טולדנו
שארית הצאן בנאים
שבט יהודה קיסוס
שו"ת רבי דוד צאבח
שו"ת רבי יעקב ביטאן
שופריה דיוסף דאהן
שופריה דיעקב בירדוגו
שופריה דיוסף בירדוגו
שושנים לדוד צאבח
שיח יצחק אלמליח
שמו יוסף בן ואליד
שמחת גברא מימראן
שמים מספרים בניזרי
שמע שלמה עמר
שמש ומגן משאש
שער יהושע ממן
שער שלמה זורפא
תבואות שמש משאש
תדשן אדמה בסף דנאן
תהלתו בפי פרץ
תודעני אורח חיים ביבאס
תולדות יצחק בן שושן
תורות אמת ברדוגו
תורת יקותיאל ברדוגו
תקנות חכמי מקנאס
תקפו של יוסף אלמליח

ציון במשפט אלבו
חצר המשכן אלבו
תרביץ החצר אלבו
שו"ת רח"ד סרירו
מורשת משה מורציאנו
מטה אהרן בן חסין
מטה יהודה עייאש
מים חיים משאש
מכתב מאליהו פרץ
מלאכת הסופר
מנהגי עלמא עבדלחק
ידי עלמא עבדלחק
מנחה בלולה סבאג
נפת צופים בירדוגו
נר המערב טולדינו
נר מערבי עטייא
נר מצוה משאש
נשמת חיים משאש
נתיבות המערב ביטון
נתן דוד עובדיה
עדות בהוסף אלשקר
עדות ביהוסף בן סאמון
עדן מקדם אלבו
עט סופר טמסיטיט
עטה אור טולדינו
עטרת אבות סויסה
עטרת שלמה דיין
עמא דבר אדרעי
עמק יהושע ממן
עמר התנופה אבוטבול
פה ישרים טולדינון
פטר רחם בן נאים
פסקי חכמי המערב עובדיה
פסקי רבותנו מן המערב
עזריאל
פעמוני זהב אנקאוה
פקודת אלעזר בן טוב
פרחי כהונה הכהן
פרי צדיק צרור
פרי תאר בן עטר
צאן יוסף בן נאים
צו לצו חלאווה
קול טחנה בנאים
קיצשו"ע להגרבר"ט טולידנו
קרבן אהרן בן חיים
קרבן אהרן
קרית חנה דוד סקאלי
קרן לדוד סקאלי
קרני ראם אנקאוה
ראשון לציון בן עטר